

Η ΑΚΡΟΠΟΛΗ ΤΩΝ ΑΘΗΝΩΝ

Τα μνημεία
του βράχου
και
των κλιτύων

ΥΠΟΥΡΓΕΙΟ ΠΟΛΙΤΙΣΜΟΥ ΚΑΙ ΑΘΛΗΤΙΣΜΟΥ
ΤΑΜΕΙΟ ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΚΩΝ ΠΟΡΩΝ ΚΑΙ ΑΠΑΛΛΟΤΡΙΩΣΕΩΝ

*Εικ. εξωφύλλου. Άποψη της Ακρόπολης από το Λυκαβηττό
(φωτογράφος Τ. Σουβλάκης 22.4.2016)*

Επιμέλεια, Σελιδοποίηση
ΚΙΚΗ ΜΠΙΡΤΑΧΑ

Εκτύπωση
ΛΥΧΝΙΑ Α.Ε.

© 2017 ΤΑΜΕΙΟ ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΚΩΝ ΠΟΡΩΝ ΚΑΙ ΑΠΑΛΛΟΤΡΙΩΣΕΩΝ
Πανεπιστημίου 57, 105 64 Αθήνα
www.tap.gr

ISBN 978-960-386-324-3

ΥΠΟΥΡΓΕΙΟ ΠΟΛΙΤΙΣΜΟΥ ΚΑΙ ΑΘΛΗΤΙΣΜΟΥ
ΤΑΜΕΙΟ ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΚΩΝ ΠΟΡΩΝ ΚΑΙ ΑΠΑΛΛΟΤΡΙΩΣΕΩΝ

Η ΑΚΡΟΠΟΛΗ ΤΩΝ ΑΘΗΝΩΝ ΤΑ ΜΝΗΜΕΙΑ ΤΟΥ ΒΡΑΧΟΥ ΚΑΙ ΤΩΝ ΚΛΙΤΥΩΝ

ΧΡΙΣΤΙΝΑ ΒΛΑΣΣΟΠΟΥΛΟΥ
Αρχαιολόγος

Υδατογραφία με τα μνημεία της Ακρόπολης και τον τουρκικό οικισμό. E. Dodwell, 1804 (Courtesy of Packard Humanities Institute [Dodwell Collection] και J. McK. Camp).

Η Ακρόπολη των Αθηνών

ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΑ

ΙΣΤΟΡΙΚΟ ΣΗΜΕΙΩΜΑ	9
Προϊστορική εποχή και πρώιμοι ιστορικοί χρόνοι	9
Η μυκηναϊκή Ακρόπολη	10
Ιστορικοί χρόνοι	11
Η γεωμετρική και αρχαϊκή εποχή	11
Οι Περσικοί πόλεμοι (490-480/79 π.Χ.)	18
Η κλασική εποχή (480-330 π.Χ.)	18
Ελληνιστική εποχή (338 π.Χ. - 1ος αι. π.Χ.)	21
Η εποχή της Ρωμαϊκρατίας (1ος αι. π.Χ. - 5ος αι. μ.Χ.)	22
Η Βυζαντινή-Μεσαιωνική και Νεότερη εποχή (6ος αι. μ.Χ. - 1833)	23
Η Ακρόπολη στους νεότερους χρόνους	30
Ανασκαφές - Πρώτες αρχαιολογικές συλλογές και Μουσεία	30
Σύγχρονη εποχή και αναστηλώσεις των μνημείων της Ακρόπολης	34
ΤΑ ΜΝΗΜΕΙΑ	39
Τα Προπύλαια (437-432 π.Χ.)	43
Ο ναός της Αθηνάς Νίκης (424-420 π.Χ.)	49
Λατρείες και μνημεία στη δυτική πλευρά της Ακρόπολης	56
Το τέμενος της Αθηνάς Υγείας και της Υγείας	57
Το ιερό της Άρτεμης Βραυρωνίας	57
Το άγαλμα της Αθηνάς Προμάχου	59
Ο Παρθενών (447-432 π.Χ.)	60
Αναθήματα στον Παρθενώνα και το περιβάλλον του	89
Καταστροφές, μετασκευές και αναστηλώσεις	91
Η Χαλκοθήκη	94
Αρχαϊκά μνημειακά οικοδομήματα στην Ακρόπολη	95
Το <i>Εκατόμπεδον</i> (ή Εκατόμπεδος ναός)	95
Ο Αρχαίος Ναός της Αθηνάς	97
Αναθήματα στο περιβάλλον των αρχαϊκών ναών	101
Το Ερέχθειο (421-409, 405 π.Χ.)	102
Η Πρόσταση των Καρυατίδων (420-415 π.Χ.)	108
Μικρότερα ιερά και άλλα κτίσματα	113
Ο ναός της Ρώμης και του Αυγούστου	115
ΤΑ ΙΕΡΑ ΚΑΙ ΤΑ ΜΝΗΜΕΙΑ ΤΩΝ ΚΛΙΤΥΩΝ ΤΗΣ ΑΚΡΟΠΟΛΗΣ	117
Η Νότια Κλιτύς	117
Το ιερό και το θέατρο του Διονύσου Ελευθερέως (6ος αι. π.Χ. - 3ος αι. μ.Χ.)	119
Το μνημείο του Θρασύλλου (320/19 π.Χ.)	124
Το Ωδείο του Περικλέους (5ος αι. π.Χ. - 1ος αι. π.Χ.)	125
Το ιερό του Ασκληπιού (420/19 π.Χ. - 5ος αι. μ.Χ.)	126
Το ιερό της Νύμφης (6ος αι. π.Χ. - 2ος αι. μ.Χ.)	129
Η Στοά του Ευμένους (160 π.Χ. - 3ος αι. μ.Χ.)	130
Το Ωδείο του Ηρώδου Αττικού (160-169 μ.Χ.)	132
Η Βόρεια Κλιτύς	136
Τα σπήλαια και τα ιερά της Βορείου Κλιτύς	139
Η Ανατολική Κλιτύς	141
Επιλογή Βιβλιογραφίας	143

Ο Γισός, ο Ναός του Ολυμπίου Διός και η Ακρόπολη στο βάθος, από ΒΑ (φωτ. Fr. Boissonas 1919) (κατά Κ. Αντωνιάδης, Η δημιουργική φωτογραφία στην αρχαιολογία, Μουσείο Μπενάκη 2008).

Η αθηναϊκή Ακρόπολη (φωτ. Fr. Boissonas 1903) (κατά Κ. Αντωνιάδης, Η δημιουργική φωτογραφία στην αρχαιολογία, Μουσείο Μπενάκη 2008).

ΙΣΤΟΡΙΚΟ ΣΗΜΕΙΩΜΑ

Ο λόφος της Ακρόπολης, ελλειψοειδής όγκος ασβεστολιθικού πετρώματος της Άνω Ιουρασίου-Κρητιδικής περιόδου με εξαιρετικά απόκρημνες πλαγιές, λόγω της διάβρωσης τμημάτων από αργιλώδη σχιστόλιθο και της αποκόλλησης βράχων, κυριαρχεί στο μέσον του αττικού λεκανοπεδίου και περιβάλλεται στα νοτιοδυτικά από τους χαμηλότερους λόφους των Μουσών, των Νυμφών και της Πνύκας. Η κορυφή του είναι ομαλή με έκταση 30.500 μ.² και υψόμετρο 156,16 μ. από το επίπεδο της θάλασσας. Έχει πρόσβαση μόνο στο μέσον της δυτικής πλευράς και δεν διαθέτει πηγή νερού. Ωστόσο, μέσα σε σχισμές και σπηλαιώδη ανοίγματα των υπωρειών του βράχου υπάρχουν υπόγειες πηγές, όπως η Κλεψύδρα και η «βόρεια κρήνη» στα βορειοδυτικά, και η πηγή του Ασκληπιείου στα νότια. Έτσι η Ακρόπολη στην αρχαιότητα ήταν η πιο ευνοημένη θέση σε όλο το λεκανοπέδιο της Αθήνας, με τη φυσικά οχυρή μορφή και την ομαλή κορυφή της, σε συνδυασμό με τη δυνατότητα ύδρευσης, βασικές προϋποθέσεις για την εγκατάσταση και τη διαμονή σε έναν τόπο και την ανεύρεση καταφυγίου σε περίπτωση κινδύνου.

Προϊστορική εποχή και πρώιμοι ιστορικοί χρόνοι

Τα αρχαιότερα ίχνη ανθρώπινης παρουσίας έχουν αποκαλυφθεί στις πλαγιές της Ακρόπολης και ανάγονται στη Νεολιθική εποχή. Κεραμική της Ύστερης Νεολιθικής περιόδου βρέθηκε στην κορυφή του λόφου (4000-3200 π.Χ.), ενώ πλουσιότερα είναι τα ευρήματα της Εποχής του Χαλκού ή Χαλκοκρατίας (3200-1050 π.Χ.). Από την Πρώιμη και τη Μέση Εποχή του Χαλκού (Πρωτοελλαδική και Μεσοελλαδική) αποκαλύφθηκαν ίχνη στην κορυφή του λόφου, και ένας τύμβος ανασκάφηκε στη ΝΔ πλαγιά (3200-1600 π.Χ.). Νεότερες έρευνες έχουν οδηγήσει σε μια πιο ολοκληρωμένη εικόνα για την εγκατάσταση στην Ακρόπολη και το ευρύτερο περιβάλλον της σε αυτές τις περιόδους.

Η μυκηναϊκή Ακρόπολη

Σημαντική ανάπτυξη γνώρισε ο τόπος στην τελευταία φάση της Χαλκοκρατίας, γνωστή ως Υστεροελλαδική ή Μυκηναϊκή εποχή (1600-1050 π.Χ.), όταν αναπτύχθηκαν σχέσεις με τα μυκηναϊκά βασίλεια της Αργολίδας. Αρχικά οικοδομήθηκαν *άνδηρα* στο βόρειο μέρος της κορυφής του λόφου, όπου θεμελιώθηκε το μυκηναϊκό ανάκτορο (*μέγαρο*). Το 1250 π.Χ. ο λόφος περιτειχίστηκε με ισχυρή οχύρωση που ακολουθούσε τη φυσική διαμόρφωση του εδάφους (μήκ. 760 μ., ύψ. 9,50 έως 4,50-6,00 μ.). Η τοιχοποιία του τείχους από μεγάλους ασβεστόλιθους με ενδιάμεσα μακρόστενα βύσματα θυμίζει εκείνη της Τίρυνθας, ώστε θεωρείται πιθανό ότι οι τεχνίτες του είχαν εργαστεί προηγουμένως στην περίφημη αργολική ακρόπολη. Παράλληλα, η δυτική πρόσβαση προστατεύτηκε

Κάτοψη της μυκηναϊκής Ακρόπολης (κατά Sp. E. Iakovidis, The Mycenaean Acropolis of Athens, 2006).

Τμήμα του «κυκλώπειου» τείχους της μυκηναϊκής Ακρόπολης στα ΝΔ των Προπυλαίων (κατά Sp. E. Iakovidis, The Mycenaean Acropolis of Athens, 2006).

από ΝΔ με τετράπλευρο πύργο διαστάσεων 10×5 μ., κτισμένο με ογκολίθους πάχους 1 μ. και γέμισμα με αργολίθους και χώμα. Το ανώτερο σωζόμενο τμήμα του στα δυτικά έχει ύψος 3,80 μ.

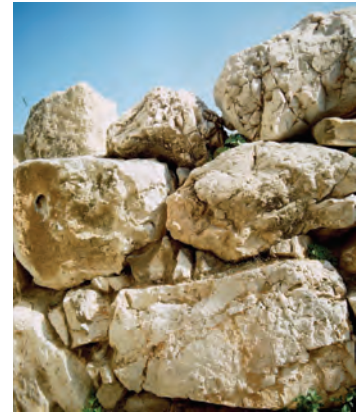
Ένα οφιοειδές στενό μονοπάτι, όπως υποδεικνύουν λαξεύματα στον βράχο (σήμερα καλυμμένα για προστασία), οδηγούσε από νότια προς τα βόρεια και έστριβε πάλι προς τα νότια για να καταλήξει μέσα από ένα στενό πέρασμα στην οχυρωμένη πύλη του τείχους. Την ίδια εποχή λαξεύτηκε στον βράχο η κλίμακα καθόδου προς τη «βόρεια κρήνη», για να εξασφαλιστεί η προμήθεια νερού σε περίπτωση πολιορκίας. Έτσι, ο λόφος αποτέλεσε οργανωμένη εγκατάσταση με ανάκτορο (*μέγαρο*), διοικητικό κέντρο και έδρα του τοπικού ηγεμόνα (*άναξ*), σύμφωνα με το πρότυπο των ακροπόλεων Μυκηνών και Τίρυνθας.

Στην εντύπωση που προκαλούσε το ισχυρό αυτό οχυρωματικό έργο οφείλεται η πεποίθηση των αρχαίων Ελλήνων ότι οι κατασκευαστές *Πελασγοί* ή *Πελαργοί* ήταν πλάσματα με υπερφυσικές δυνάμεις, όπως οι μυθικοί κύκλωπες («κυκλώπεια τείχη») (Παυσανίας 1,8,3). Γλωσσικά κατάλοιπα είναι η ονομασία *Πελαργικόν* του μυκηναϊκού τείχους που σωζόταν στη βόρεια και τη νότια κλιτύ της Ακρόπολης στα κλασικά χρόνια, καθώς και η προελληνικής καταγωγής ονομασία της πόλης *Αθήνη* που ανάγεται στην Πρωτοελλαδική περίοδο. Στο τέλος της Χαλκοκρατίας ανάγεται η παράδοση ότι ο βασιλιάς Θησεάς ένωσε τους μικρούς οικισμούς της Αττικής σε ένα κέντρο, το *άστυ* που έκτοτε ονομάστηκε *Αθήναι* (*συνοικισμός*) (Θουκυδίδης 2,15,1-2). Στο γεγονός αυτό αποδίδει σήμερα η αρχαιολογική έρευνα τη μεταφορά του οικισμού από την κορυφή της Ακρόπολης στις περιοχές γύρω από τον λόφο.

Ιστορικοί χρόνοι

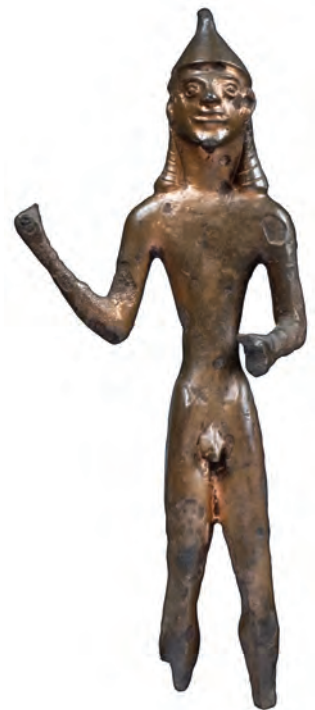
Η γεωμετρική και αρχαϊκή εποχή

Η «κάθοδος των Δωριέων» στην Πελοπόννησο τον 11ο αι. π.Χ. δεν επηρέασε τον Ιωνικής καταγωγής πληθυσμό της Αττικής, γι' αυτό οι Αθηναίοι καυχώνταν ότι ήταν οι μόνοι αυτόχθονες Έλληνες (Ηρόδοτος 5.161). Το διάστημα που ακολούθησε (1000-800 π.Χ.), γνωστό ως «Σκοτεινοί αιώνες» ή Γεωμετρικοί χρόνοι (από τη χρήση γεωμετρικών

Λεπτομέρεια του ανατολικού τμήματος της μυκηναϊκής οχύρωσης (φωτ. V. v. Eickstedt).

Χάλκινο ειδώλιο πολεμιστή από την Ακρόπολη (ΕΑΜ X 6613). Τέλος 7ου αι. π.Χ. (Αρχείο Μουσείου Ακρόπολης).

Πήλινος ηγεμόνας κα-
λυπτήρας με ανάγλυφο
γοργόνειο 510-500 π.Χ.
(Μουσείο Ακρόπολης).

μοτίβων στην κεραμική αυτής της περιόδου), είναι περίοδος ακμής για την Αθήνα και γενικότερα την Αττική, όπως μαρτυρούν τα πλούσια ευρήματα των οικισμών και των νεκροταφείων που έχουν ανασκαφεί στις πλαγιές της Ακρόπολης και στο ευρύτερο περιβάλλον του λόφου. Στο τέλος της γεωμετρικής και στην πρώιμη αρχαϊκή περίοδο ανάγονται τα παλαιότερα, αν και λιγοστά, κτηριακά κατάλοιπα και τα πολυπληθή αφιερώματα που μαρτυρούν την παρουσία του παλαιότερου οργανωμένου ιερού της Αθηνάς στην Ακρόπολη και τη συνέχεια της λατρείας στη θέση του μυκηναϊκού ανακτόρου. Οι χάλκινοι τριποδοκοί λέβητες και άλλα συναφή αντικείμενα που αφιέρωναν από τα μέσα του 8ου αι. π.Χ. και εξής οι αριστοκράτες κάτοχοί τους είναι ενδεικτικά της λατρευτικής λειτουργίας σε συνδυασμό με την ακμή της αθηναϊκής μεταλλοτεχνίας.

Με τη σταδιακή αποδυνάμωση της κληρονομικής βασιλείας, η εξουσία πέρασε ομαλά στα χέρια των αριστοκρατικών γενών (*φρατρία*) και το πολιτικό κέντρο από τον 8ο αι. π.Χ. κ.ε. μεταφέρθηκε βαθμιαία στην κάτω πόλη (*άστυ*). Η περίοδος ανάμεσα στο 700 π.Χ. και τους Περσικούς πολέμους (490-480/479 π.Χ.) ονομάζεται συμβατικά αρχαϊκή εποχή. Την χαρακτηρίζει η εμφάνιση της ανεξάρτητης πόλης-κράτους, κυρίαρχης δομής με διοικητική και οικονομική αυτοτέλεια, καθώς και οι διαδοχικές μεταβολές του πολιτειακού συστήματος. Η απόπειρα εγκαθίδρυσης τυραννικού πολιτεύματος (*τυραννίς*) από τον ευπατρίδη Κύλωνα, που κατέλαβε την Ακρόπολη το 632 π.Χ., συνεντρίβη από τον αθηναϊκό στρατό υπό τον Αλκμεωνίδα Μεγακλή (*Κυλώνειον άγος*). Το 621 π.Χ. θεσπίστηκε ο πρώτος νομοθετικός κώδικας με τους νόμους του Δράκοντος, που αναρτήθηκαν σε ξύλινους πίνακες (*άξονες*) στο ιερό της Ακρόπολης. Γύρω στο 600 π.Χ. το κέντρο της πολιτικής ζωής μεταφέρθηκε οριστικά στην Αγορά της Αθήνας στα βορειοανατολικά της Ακρόπολης («αρχαϊκή Αγορά»), ενώ η κορυφή του βράχου αφιερώθηκε αποκλειστικά στη λατρεία της πολιούχου θεάς Αθηνάς, χωρίς ωστόσο να χάσει ποτέ την πολιτική της σημασία, όπως δηλώνει η ονομασία *πόλις* που παρέμεινε σε ισχύ.

Τον 6ο αι. π.Χ. σημαδεύουν διαδοχικά η επικράτηση της τυραννίδος και η εγκαθίδρυση της δημοκρατίας, και,

Χάλκινος δίσκος με πα-
ράσταση Γοργούς από
τη διακόσμηση του
ναού της Αθηνάς Πολιά-
δος. Γύρω στο 660 π.Χ.
(ΕΑΜ Χ13050)
(Μουσείο Ακρόπολης).

παράλληλα, επιτεύγματα μεγάλης εμβέλειας στην οικονομία, την τέχνη και τη διανοήση. Το 594 π.Χ. εξελέγη επώνυμος άρχων ο Σόλων, ο οποίος εφάρμοσε τις περιφημες μεταρρυθμίσεις του, όπως τη *σεισάχθεια* (απαλλαγή των αγροτών από χρέη) και την απαγόρευση του δανεισμού *ἐπί σώμασι*, δηλ. με αντάλλαγμα τη δουλεία, και εισηγήθηκε αλλαγές στο μετρητικό, νομισματικό και πολιτειακό σύστημα. Το πολίτευμα έγινε τιμοκρατικό, ώστε η ταξική διαίρεση και η φορολογία αντιστοιχούσαν στην οικονομική δύναμη των πολιτών. Ο Σόλων ενθάρρυνε επίσης την εγκατάσταση καλλιτεχνών από άλλα μέρη, που επηρέασαν αποφασιστικά την ανάπτυξη της αττικής τέχνης. Στο διάστημα 561/60-527 π.Χ. ο ευπατρίδης και πλούσιος γαιοκτήμονας Πεισίστρατος κατέλαβε με διαλείμματα την εξουσία και εγκατέστησε τυραννίδα, εφαρμόζοντας ωστόσο φιλολαϊκή και μετριοπαθή πολιτική ως τον θάνατό του. Στο ενεργητικό του προσγράφεται η ενίσχυση της οικοδομικής και καλλιτεχνικής δραστηριότητας στην Αθήνα και η πρώτη καταγραφή των ομηρικών επών. Στο δεύτερο τέταρτο του 6ου αι. π.Χ. σημειώθηκε εκτεταμένη ανακαίνιση του ιερού της Ακρόπολης, με αποτέλεσμα να γίνει το λατρευτικό κέντρο της πόλης. Η οικοδόμηση του λεγόμενου *Εκατομπέδου ναού* («αρχαϊκού Παρθενώνα») συμπίπτει με την αναδιοργάνωση των Παναθηναίων, τοπικής γιορτής προς τιμήν της Αθηνάς, επί Ιπποκλείδη άρχοντας το 566 π.Χ., όπως αναφέρουν οι γραπτές πηγές. Το γεγονός αποδόθηκε σε πρωτοβουλία του Πεισιστράτου, ωστόσο η άμεση σχέση του τυράννου δεν επιβεβαιώνεται, επειδή αυτή την εποχή δεν είχε ανέλθει στην εξουσία και διασφαλίσει την *αρχή*. Στους υπαίθριους χώρους του ιερού στήνονταν δαπανηρά αναθήματα (αγάλματα, ανάγλυφα, χάλκινα έργα και πήλινα αγγεία) από μέλη πλούσιων οικογενειών, κτηματιών και ιππέων, των *πεντακοσιομεδίμων* και *τριακοσιομεδίμων* αντίστοιχα, σύμφωνα με τη σολώνεια διαίρεση. Στο βόρειο μέρος της Ακρόπολης, τον μικρό ναό της Αθηνάς Πολιάδος (*ἀρχαῖος νεώς*) αντικατέστησε ο Αρχαῖος Ναός της Αθηνάς, η ανέγερση και η γλυπτή διακόσμηση του οποίου αποδίδεται στους γιους του τυράννου, τους Πεισιστρατίδες (525-520 π.Χ.) ή, σύμφωνα με άλλη άποψη, στη νεοσύστατη αθηναϊκή δημοκρατία (508 π.Χ. και εξής).

Αναπαράσταση της ΒΔ γωνίας της ανωδομής του Εκατομπέδου από τον E. Gilliéron (κατά T. Wiegand 1904, με πρόταση αποκατάστασης M. Korres - W. Hoerpfner 1994).

Καταέτιο γείσο του Εκατομπέδου με άνθος λωτού. Αναπαράσταση E. Gilliéron (κατά T. Wiegand, 1904).

Το αέτωμα της αποθέωσης του Ηρακλή (Ακρ. 9). Αναπαράσταση E. Gilliéron (κατά T. Wiegand, 1904).

Το σύμπλεγμα του Ηρακλή που παλεύει με τον Τρίτωνα (Ακρ. 36) και το σύμπλεγμα του «Τρισώματου δαίμονα» από το αέτωμα του Εκατομπέδου (Ακρ. 35). Αναπαράσταση E. Gilliéron (κατά T. Wiegand, 1904).

Λεπτομέρειες από το σύμπλεγμα του «Τρισώματου δαίμονα» από το αέτωμα του Εκατομπέδου (Ακρ. 35). Αναπαράσταση E. Gilliéron (κατά T. Wiegand, 1904).

Η κεφαλή του Ηρακλή από το αέτωμα του Εκατομπέδου. Αναπαράσταση P. de Jong (κατά O. Bronpeer, Αμερικανική Σχολή Κλασικών Σπουδών).

Η σίμη (υδρορροή) του Εκατομπέδου. 570-560 π.Χ. Αναπαράσταση Ε. Gilliéron (κατά Τ. Wiegand, 1904).

Η σίμη (υδρορροή) του Αρχαίου Ναού της Αθηνάς. 520-500 π.Χ. (Ακρ. 69). Αναπαράσταση Ε. Gilliéron (κατά Τ. Wiegand, 1904).

Τον 6ο αι. π.Χ. επισκευάστηκε το Πελαργικό τείχος και κτίστηκε ο πρώτος ναός του Διονύσου στη νότια κλιτύ της Ακρόπολης. Μετά τον φόνο του Πεισιστρατίδη Ιπάρχου από τους τυραννοκτόνους Αρμόδιο και Αριστογείτονα εξ αφορμής μιας ερωτικής αντιζηλίας, ο αδελφός του Ιππίας εφάρμοσε πιο σκληρή πολιτική που προκάλεσε έντονη δυσaréσκεια στους Αθηναίους. Το 510 π.Χ. οι εξόριστοι αριστοκράτες Αλκμεωνίδες υπό τον Κλεισθένη με τη βοήθεια των Σπαρτιατών πολιορκήσαν την Ακρόπολη. Τη φυγή του Ιππία και την ανατροπή της τυραννίδας διαδέχθηκε η εγκαθίδρυση της δημοκρατίας και η εφαρμογή των μεταρρυθμίσεων του Κλεισθένη (508/7 π.Χ.). Στη στροφή προς τον 5ο αι. π.Χ. η ευρεία διάδοση των αθηναϊκών προϊόντων, κυρίως των έργων αγγειοπλαστικής σε όλη τη Μεσόγειο, υποκατέστησε την κυριαρχία της Κορίνθου σε αυτόν τον τομέα. Η οικονομική ακμή της πόλης ήταν η αιτία να αυξηθούν τα αγάλματα και γενικά τα δαπανηρά αφιερώματα στο ιερό της Αθηνάς στην Ακρόπολη τώρα πλέον εκ μέρους των βιοτεχνών και άλλων επαγγελματιών, καθώς και γυναικών προς την Αθηνά Εργάνη, προστάτιδα των χειρωνακτών (βαναύσων) και της γυναικείας χειροτεχνίας, όπως για παράδειγμα εκείνα που αφιέρωσαν ο γναφεύς (βυρσοδέψης) Σμίκρος, η πλύντρια Σμικύθη και η αρτοπώλις Φρυγία.

Κεφαλή πήλινου ειδωλίου κόρης, 500-480 π.Χ. (Αρχείο ΕΦΑ Αθηνών).

Το πρόπλασμα της αρχαϊκής Ακρόπολης. 490-480 π.Χ. Μελέτη Μ. Κορρές-Κατασκευή Π. Δημητριάδης (Αρχείο ΥΣΜΑ, Μουσείο Ακρόπολης).

Οι Περσικοί πόλεμοι (490-480/79 π.Χ.)

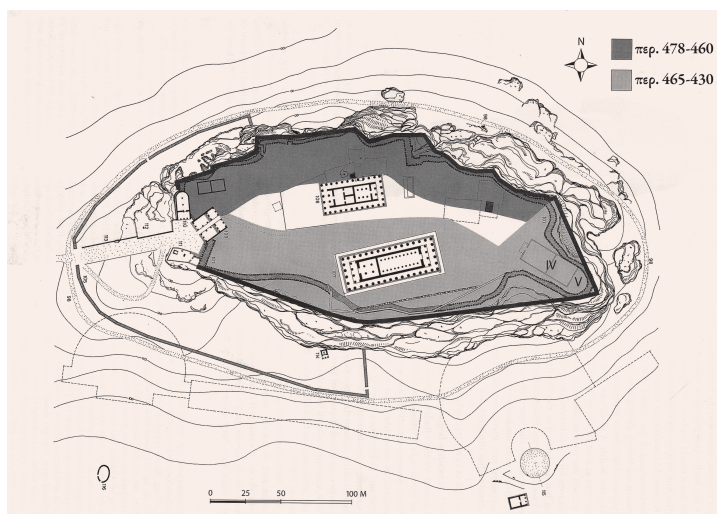
Στις αρχές του 5ου αι. π.Χ., εξ αφορμής της αποστασίας της Μιλήτου και άλλων ελληνικών πόλεων της Μικράς Ασίας που ανήκαν στην περσική επικράτεια, με την υποκίνηση των Αθηναίων, οι Πέρσες υπό τους βασιλείς τους Δαρείο και Ξέρξη εξεστράτευσαν εναντίον της Ελλάδος. Μετά την ήττα των Σπαρτιατών στις Θερμοπύλες, οι περσικές δυνάμεις εισέβαλαν στην Αττική και κατέστρεψαν τα ιερά της, ανάμεσά τους και το ιερό της Ακρόπολης. Την έκβαση των πολέμων καθόρισαν οι νίκες των Ελλήνων στον Μαραθώνα (490 π.Χ.) και το Αρτεμίσιο, τη Σαλαμίνα και τις Πλαταιές (480/79 π.Χ.), όπου πρωτοστάτησαν οι Αθηναίοι με τους ευφυείς στρατηγούς Μιλτιάδη, Θεμιστοκλή και Αριστείδη. Την απόφαση διεξαγωγής της μάχης στον Μαραθώνα από τους Αθηναίους καθόρισε η στρατηγική ευφυΐα του Μιλτιάδη που απέσπασε την ενδέκατη αποφασιστική ψήφο του πολέμαρχου Καλλιμάχου, ο οποίος έπεσε μαχόμενος ηρωικά. Σε ανάμνηση της κοσμοϊστορικής αυτής νίκης, οι Αθηναίοι άρχισαν την οικοδόμηση ενός ολομάρμαρου ναού επάνω στο πώρινο θεμέλιο του *Εκατομπέδου*, το οποίο επεκτάθηκε και σήμερα είναι ορατό στα ανατολικά του Παρθενώνα. Ωστόσο, ο δεύτερος κατά σειράν προκάτοχος του Παρθενώνα («παλαιότερος Παρθενών» ή «Προ-Παρθενών») δεν πρόλαβε να ολοκληρωθεί –έφθασε μόνο μέχρι την κρηπίδα και τους κατώτερους σπονδύλους των κιόνων– εξαιτίας της περσικής εισβολής και της καταστροφής της Ακρόπολης το 480 π.Χ.

Η κλασική εποχή (480-330 π.Χ.)

Μετά τη νίκη στη ναυμαχία της Σαλαμίνας, οι Αθηναίοι επέστρεψαν στη λεηλατημένη πόλη τους και επισκεύασαν πρόχειρα κάποια κτήρια της Ακρόπολης, όπως ο Αρχαίος Ναός. Κατά τις εργασίες ευπρεπισμού του ιερού, για λατρευτικούς και πρακτικούς λόγους έθαψαν τα συντρίμια των ναών σε στρώσεις και τα θρυμματισμένα μαρμάρινα αναθήματα, όπως οι αρχαϊκές Κόρες και άλλα αφιερώματα, σε κοιλότητες του βράχου (αποθέτες) στο ανατολικό και το βόρειο μέρος του. Το υλικό αυτό ενίσχυσε εσωτερικά τη νέα οχύρωση της Ακρόπολης, δηλ. το βόρειο τείχος («Θεμιστόκλειο», 478-460 π.Χ.) και το

Η Νίκη του Καλλιμάχου (Ακρ. 690). 489 π.Χ. Ανασύνθεση του μνημείου στο Μουσείο Ακρόπολης σύμφωνα με την αποκατάσταση του Μ. Κορρέ (Αρχείο Μουσείου Ακρόπολης).

Η Ακρόπολη με τις επιχώσεις μετά το 480 π.Χ. (A. Stewart, 2008).

νοτιοανατολικό («Κιμώνειο-Περικλειο», 465-430 π.Χ.) και διαμόρφωσε το υπόβαθρο των ανδρήρων, επάνω στα οποία θεμελιώθηκαν αργότερα τα κλασικά οικοδομήματα. Οι ημίεργοι σπόνδυλοι του Προ-Παρθενώνα και άλλα μέλη αρχαϊκών κτηρίων εντοιχίστηκαν στο βόρειο τείχος ως υπόμνηση της βεβήλωσης του ιερού, και έκτοτε δεν κτίστηκε άλλος ναός στον βράχο ώς τα μέσα του 5ου αι. π.Χ. Όπως χαρακτηριστικά αναφέρει ο Πausanias, σε κοινή θέα στην Ακρόπολη ήταν αρχαία αγάλματα μαυρισμένα από την πυρκαγιά των Περσών σε ανάμνηση της ιεροσυλίας. Το έτος 480/79 π.χ. αποτέλεσε ορόσημο όχι μόνο στην ελληνική και την παγκόσμια ιστορία, αλλά και στην ιστορία της τέχνης: αποτέλεσε διαχωριστικό όριο ανάμεσα στην αρχαϊκή και την πρώιμη κλασική τέχνη, η οποία διαφέρει από τις αρχαϊκές δημιουργίες και εκφράζει μια νέα αντίληψη της ζωής

Το βόρειο τείχος της Ακρόπολης με εντοιχισμένους τους σπονδύλους του Προ-Παρθενώνα. Φωτογραμμετρική αποτύπωση (Αρχείο ΥΣΜΑ-Κοινωνία της Πληροφορίας).

Ο Ξανθός έφηβος, αριστούργημα του «αυστηρού ρυθμού» στα χρόνια αμέσως μετά τους Περσικούς πολέμους (Ακρ. 689). 480-470 π.Χ. (Αρχείο Μουσείου Ακρόπολης).

Αργυρό αθηναϊκό τετράδραχμο, περ. 440-420 π.Χ. (Νομισματικό Μουσείο Αθηνών).

μετά τη συγκλονιστική εμπειρία των Περσικών πολέμων. Στο διάστημα αυτό αναδείχθηκαν μεγάλοι γλύπτες (Μύρων, Κάλαμις) ιδίως στη χαλκοπλαστική, όπως δείχνει το νέο χάλκινο σύμπλεγμα των τυρραννοκτόνων, έργο των Κριτίου και Νησιώτη, σε αντικατάσταση του παλαιότερου έργου του Αντήνορα που απήγαγαν οι Πέρσες. Στη ζωγραφική άκμασαν οι Μίκων, Πάναινος και Πολύγνωτος ο Θάσιος, έργα των οποίων κοσμούσαν την Ποικίλη Στοά της αθηναϊκής Αγοράς, όπως η περίφημη τοιχογραφία της μάχης του Μαραθώνα (ίσως έργο του Παναίνου), που περιγράφει διεξοδικά ο Πausanias (1,15,3).

Το διάστημα 450-430 π.Χ. είναι γνωστό ως «ο χρυσός αιών του Περικλέους». Η Αθήνα με τον Περικλή, γιο του Ξανθίππου, στα ηνία της πολιτείας, έγινε θαλασσοκράτειρα ηγεμονία και έφθασε στο απόγειο της δύναμής της μετά την ίδρυση της Α΄ Αθηναϊκής Συμμαχίας. Ο ευφυής πολιτικός (460-429 π.Χ.) εισηγήθηκε και πέτυχε την ψήφιση νόμων και λειτουργιών αποφασιστικής σημασίας για την παγίωση της δημοκρατίας και ένα μεγαλεπήβολο πρόγραμμα επανίδρυσης των ναών της Ακρόπολης, με αποτέλεσμα την πολιτική, κοινωνική και καλλιτεχνική πρόοδο της πόλης. Την οικονομική βάση του περικόλειου οικοδομικού προγράμματος έθεσε η μεταφορά του συμμαχικού ταμείου από τη Δήλο στην Αθήνα (454 π.Χ.), ενώ την πρώτη ύλη προμήθευσαν τα λατομεία της Πεντέλης. Το πρόγραμμα σχεδιάστηκε και υλοποιήθηκε με τη συνεργασία αρχιτεκτόνων και καλλιτεχνών με τη γενική εποπτεία του γλύπτη Φειδία, φίλου του Περικλή. Παράλληλα, η παιδεία γνώρισε μεγάλη άνθηση με εκπροσώπους σπουδαίους φιλοσόφους, συγγραφείς και ποιητές, που κατέστησαν την Αθήνα το πνευματικό κέντρο του τότε γνωστού κόσμου. Στη νότια κλιτύ της Ακρόπολης λειτούργησε το αρχαιότερο ελληνικό θέατρο, το Θέατρο του Διονύσου Ελευθερέως και στα ανατολικά του ιδρύθηκε το Ωδείο του Περικλέους.

Ο Πελοποννησιακός πόλεμος (431-404 π.Χ.), που δίχασε τον ελληνικό κόσμο σε δύο μεγάλα στρατόπεδα, έληξε με την κατάρρευση της αθηναϊκής ηγεμονίας και την επικράτηση των Σπαρτιατών. Στη μνήμη των Αθηναίων που έπεσαν στις πρώτες μάχες, ο Περικλής εκφώνησε τον «Επιτάφιο» λόγο του, ενώ το 429 π.Χ. χάθηκε

και ο ίδιος στον φοβερό λοιμό που έπληξε την Αθήνα κατά την πολιορκία της από τους Σπαρτιάτες. Στα διαλείμματα ειρήνης (όπως η «Νικίειος ειρήνη», 421-409 π.Χ.) συνεχίστηκε η οικοδόμηση των ναών και η εξέλιξη της τέχνης με το έργο των καλλιτεχνών που είχαν κοσμήσει τον Παρθενώνα. Στη νότια κλιτύ της Ακρόπολης ιδρύθηκε ιερό αφιερωμένο στον Ασκληπιό (420/19 π.Χ.). Τον 4ο αι. π.Χ. εξακολούθησε η ανίδρυση αναθημάτων στα ιερά της Ακρόπολης και των κλιτύων της. Την εποχή αυτή ιδιαίτερη θέση στην ιστορία της τέχνης έχουν οι Αθηναίοι γλύπτες Κηφισόδοτος, ο γιος του Πραξιτέλης και οι γιοι του, που εργάστηκαν για έναν και πλέον αιώνες στην Αθήνα.

Ελληνιστική εποχή (338 π.Χ. - 1ος αι. π.Χ.)

Στο διάστημα αυτό η Αθήνα κατακτήθηκε από τους Μακεδόνες μετά την ήττα των Αθηναίων και των συμμάχων τους στη μάχη της Χαιρώνειας (338 π.Χ.). Ο Φίλιππος Β΄ και ο γιος του Αλέξανδρος σεβάστηκαν το λαμπρό παρελθόν της πόλης και δεν την κατέστρεψαν, ώστε σύντομα γνώρισε μια περίοδο ανάκαμψης, με τις πολιτικές μεταρρυθμίσεις και το πρόγραμμα ανοικοδόμησης του πολιτικού και ρήτορα Λυκούργου, που είχε τη διοίκηση της πολιτείας στο διάστημα 336-326 π.Χ. Νέα αναθήματα αφιερώθηκαν στην Ακρόπολη, έργα των γιων του

Ο λίθος VIII της δυτικής ζωφόρου του Παρθενώνα με τον ίππαρχο που συγκρατεί το ανήσυχο άλογο του (φωτ. Σ. Μαυρομάτης. Αρχείο Μουσείου Ακρόπολης, ΥΣΜΑ).

Πορτρέτο του Μεγάλου Αλεξάνδρου (Ακρ. 1331). Χρονολογία πρωτοτύπου 338/37 π.Χ. (Αρχείο Μουσείου Ακρόπολης).

Πορτρέτο του αυτοκράτορα Αδριανού. 128-129 μ.Χ. Μουσείο Βιβλιοθήκης Αδριανού (Αρχείο ΕΦΑ Αθηνών).

Πραξιτέλη, Κηφισοδότου του Νεότερου [II], του Τιμάρχου και του Πραξιτέλη II. Επίσης άκμασαν οι βασικοί ανδριαντοποιοί της μακεδονικής βασιλικής οικογένειας, ιδίως του Αλέξανδρου, Λεωχάρης και Λύσιππος.

Η πνευματική υπεροχή της Αθήνας εξακολούθησε με εκπροσώπους στη φιλοσοφία τον Πλάτωνα και τον Αριστοτέλη και τους μαθητές του, αρχικά στην *Ακαδημία* και αργότερα στο *Λύκειον*. Τη νευραλγική σημασία της ως πολιτιστικού κέντρου στην ελληνιστική εποχή, ιδίως τον 2ο αι. π.Χ., μαρτυρούν οι πολυπρόσωπες συνθέσεις με σκηνές μάχης (Γιγαντομαχία, Αμαζονομαχία και μάχη κατά των Γαλατών) που ανιδρύθηκαν στο ΝΑ άκρο της Ακρόπολης απέναντι από τον Παρθενώνα, για να μνημονεύσουν τις νίκες των Ατταλιδών βασιλέων του Περγάμου της Μικράς Ασίας κατά των επιδρομέων Γαλατών. Μεγαλοπρεπείς στοές που δώρησαν οι Περγαμηνοί βασιλείς, η Στοά του Ευμένους Β΄ στη νότια κλιτύ της Ακρόπολης και η Στοά του Αττάλου Α΄ στην αρχαία Αγορά, κόσμησαν επίσης την Αθήνα αυτή την εποχή.

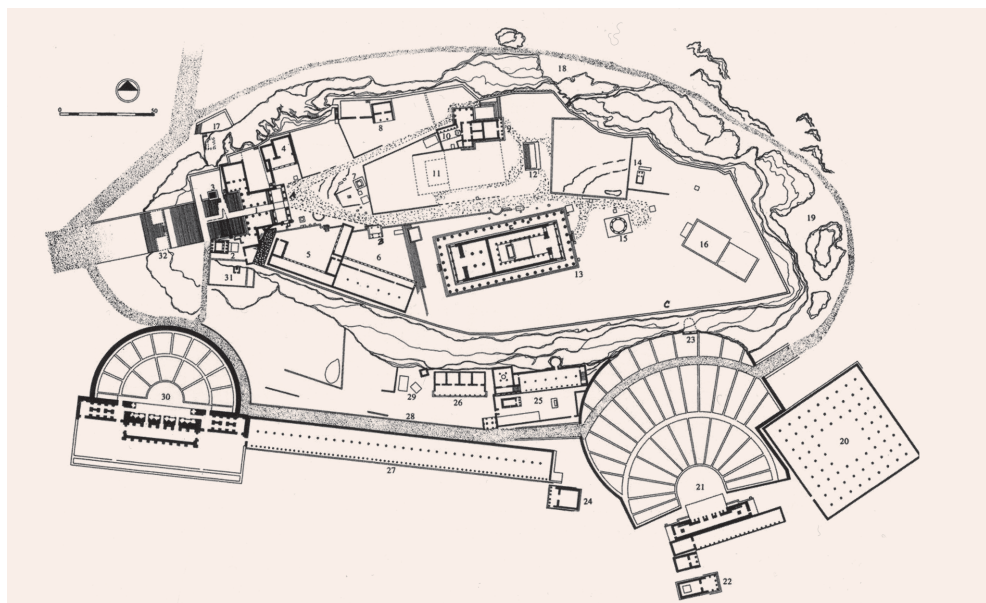
Η εποχή της Ρωμαιοκρατίας (1ος αι. π.Χ. - 5ος αι. μ.Χ.)

Το 86 π.Χ. το ιερό της Ακρόπολης κάηκε και τα πολύτιμα αφιερώματά του λεηλατήθηκαν από τα στρατεύματα του Ρωμαίου στρατηγού Σύλλα. Στη διάρκεια της αυτοκρατορικής περιόδου, από την εποχή του Οκταβιανού Αυγούστου (27 π.Χ. και εξής) συνεχίστηκε η ανίδρυση τιμητικών ανδριάντων και τεθρίλπων, έγινε επισκευή κλασικών μνημείων και ανεγέρθηκαν νέα, με αποφάσεις του αθηναϊκού Δήμου προς τιμήν Ρωμαίων αυτοκρατόρων και στρατηγών. Ο φιλέλλην αυτοκράτωρ Αδριανός (117-138 μ.Χ.), σε συνεργασία με τον ευκατάστατο πολιτικό Ηρώδη Αττικό, εφάρμοσε ένα «νεο-κλασικιστικό» οικοδομικό πρόγραμμα που αναζωογόνησε την πόλη (Βιβλιοθήκη Αδριανού, Ναός Ολυμπίου Διός, μαρμάρινο Παναθηναϊκό Στάδιο κ.ά.). Το άγαλμα του Αδριανού αφιερώθηκε στον σηκό του Παρθενώνα, δίπλα στην Αθηνά Παρθένο, κατά τη συνήθεια της εποχής οι ηγεμόνες να ανακηρύσσονται «σύνναοι» θεοί.

Τον 3ο αι. μ.Χ., μετά την επιδρομή του γερμανικού φύλου των Ερούλων που απείλησε την Ακρόπολη (267 μ.Χ.), τα μνημεία επισκευάστηκαν και ο βράχος περιτειχίστηκε με το λεγόμενο «υστερορρωμαϊκό» τείχος. Η

Πορτρέτο νεοπλατωνικού φιλοσόφου (Πλούταρχος;) (Ακρ. 1313). Πρώτο μισό 5ου αι. μ.Χ. (Αρχείο Μουσείου Ακρόπολης).

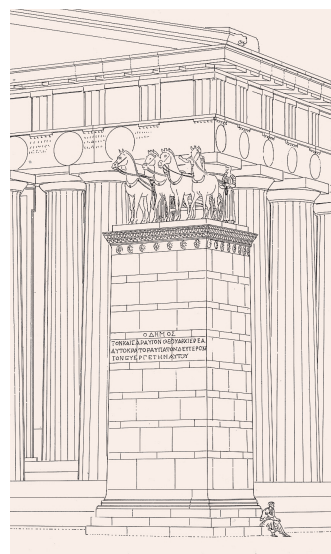
πυρκαγιά που κατέστρεψε το εσωτερικό του Παρθενώνα αποδόθηκε σε επιδρομή των Ερούλων (267 μ.Χ.) ή των Βησιγόθων του Αλάριχου (396 μ.Χ.). Τον 4ο και 5ο αι. μ.Χ., παρά τη βαθμιαία επικράτηση του χριστιανισμού, η πόλη διατήρησε τον παγανιστικό της χαρακτήρα και έζησε την ύστατη ακμή της με την άνθηση της Νεοπλατωνικής φιλοσοφίας. Τη Νεοπλατωνική Σχολή της Αθήνας ίδρυσε ο Πλούταρχος και κατόπιν διηύθη ο Πρόκλος. Την παρακολούθησαν στη νεότητά τους οι πατέρες της Εκκλησίας Μ. Βασίλειος και Γρηγόριος Ναζιανζηνός και ο αυτοκράτωρ Ιουλιανός ο Παραβάτης, έως το κλείσιμο των φιλοσοφικών σχολών της Αθήνας με την τελική επιβολή του χριστιανισμού (5ος αι. μ.Χ. - 529). Κατάλοιπα της ύστερης αρχαιότητας είναι η λεγόμενη «οικία του Πρόκλου» στα νότια του Ηρώδειου (σήμερα καλυμμένη κάτω από το κράσπεδο της οδού Διονυσίου Αρεοπαγίτου) και τα ευρήματα των πιο πρόσφατων ανασκαφών στο οικόπεδο Μακρυγιάννη, τα σημαντικότερα από τα οποία βρίσκονται στο Μουσείο της Ακρόπολης.

Η Βυζαντινή-Μεσαιωνική και Νεότερη εποχή (6ος αι. μ.Χ. - 1833)

Στην παλαιοχριστιανική και βυζαντινή εποχή (6ος αι. μ.Χ. - 1204), και ιδίως στα χρόνια της Λατινοκρατίας και της Οθωμανικής κυριαρχίας, η Ακρόπολη απέκτησε τη μορφή οχυρωμένου κάστρου. Τα κλασικά μνημεία της

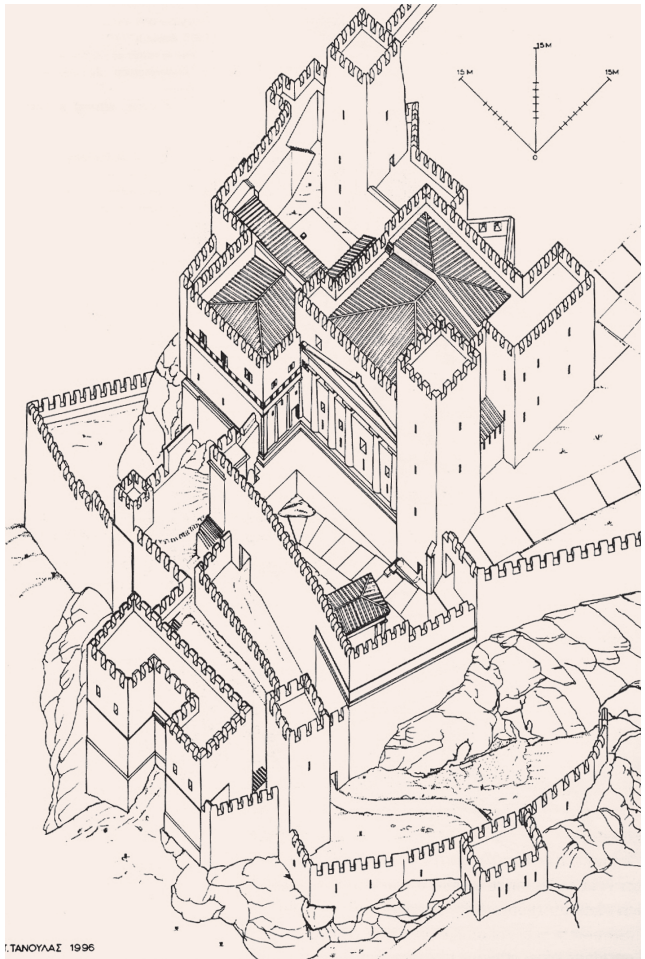
Η Ακρόπολη τον 2ο αι. μ.Χ. Τοπογραφικό σχέδιο Μ. Κορρές.

Βάθρο με αναθηματικό τέθριππο του 2ου αι. π.Χ. στη ΒΑ γωνία του Παρθενώνα. Αναπαράσταση Μ. Κορρές.

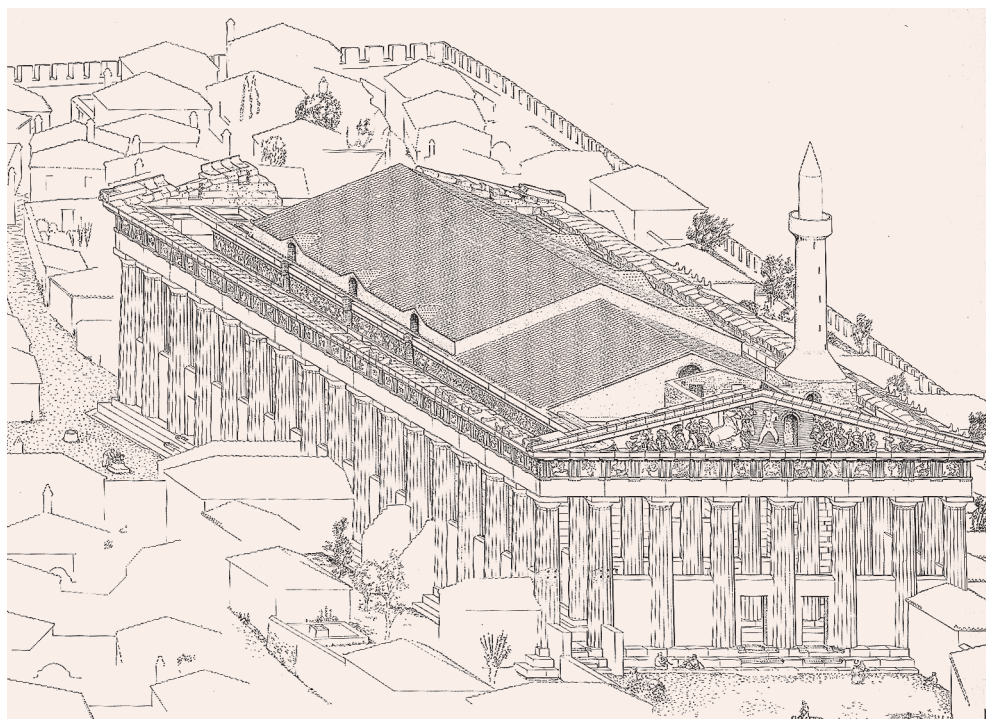

Ο Παρθενών μετασκευασμένος σε χριστιανική βασιλική. Σχέδιο αναπαράστασης Μ. Κορρές.

Τα Προπύλαια τον 14ο αιώνα μ.Χ. Αναπαράσταση Τ. Τανούλας.

μετασκευάστηκαν διαδοχικά σε χριστιανικές εκκλησίες και κατοικίες επισκόπων, σε ανάκτορα και γραφεία λατίνων ηγεμόνων και εμπόρων, σε μουσουλμανικά τεμένη, και σε προμαχώνες και πυριτιδαποθήκες σε καιρό πολέμου. Το Ερέχθειο και ο Παρθενών ήδη από τον 6ο αι. μ.Χ. μετασκευάστηκαν σε βασιλικές για τις ανάγκες της νέας λατρείας. Στα Προπύλαια, έδρα του επισκόπου της Αθήνας από τον 7ο αι. μ.Χ., κτίστηκε ναός των Ταξιαρχών τον 10ο αι. μ.Χ. Το 1204 οι Φράγκοι δούκες de La Roche κατέκτησαν την πόλη και οργάνωσαν υποδειγματικά την οχύρωση της Ακρόπολης σύμφωνα με το πρότυπο των φραγκικών κάστρων, με οχυρωματικό περίβολο στις υπώρειες του λόφου (το νεότερο «Ριζόκαστρο»), με προτείχισμα στη ρωμαϊκή πύλη Beulé, προμαχώνα και παλάτι στα Προπύλαια. Τους Φράγκους διαδέχθηκαν το 1311 οι Καταλανοί-Αραγωνέζοι της Ισπανίας, και το 1388 ο Nerio Acciaiuoli, γόνος οικογένειας Φλωρεντινών εμπόρων, ο οποίος διεκδίκησε τον τίτλο του δούκα των Αθηνών. Ο τελευταίος επέκτεινε την κατοίκηση στα Προπύλαια και ενίσχυσε την οχύρωση της Ακρόπολης. Έπειτα από διαμάχες μεταξύ Ενετών και Acciaiuoli, επικράτησαν οι τελευταίοι, που τελικά παρέδωσαν την Ακρόπολη στους

Ο Παρθενών μετασκευασμένος σε μουσουλμανικό τέμενος. Αναπαράσταση Μ. Κορρές.

Πρόπλασμα μεσαιωνικής Ακρόπολης. Σχεδίαση Τ. Τανούλας - Εκτέλεση Π. Δημητριάδης (Αρχειο ΥΣΜΑ).

Οθωμανούς Τούρκους το 1456. Το 1458 ο Μωάμεθ ο πορθητής επισκέφθηκε για πρώτη φορά την Αθήνα και θαύμασε τα μνημεία της. Μετά την οθωμανική κατάκτηση, η Ακρόπολη παρέμεινε φρούριο, πυκνοκατοικημένο από τις οικογένειες της τουρκικής φρουράς. Ο Παρθενών μετασκευάστηκε σε τζαμί γύρω στο 1460, που αναφέρεται ως τζαμί του Κάστρου της Αθήνας. Ο Τούρκος περιηγητής Enliya Celebi που επισκέφθηκε την Αθήνα (1634) εξυμνεί την τελειότητα της κατασκευής και την «ανθρώπινη ψυχή» των μαρμάρινων γλυπτών του μνημείου που διατηρήθηκαν στη θέση τους. Ανάμεσα στα κατάλοιπα της Τουρκοκρατίας είναι μία επιγραφή χαραγμένη σε αρχιτεκτονικό μέλος του Ερεχθείου που αναφέρεται στην επισκευή της οχύρωσης με κατασκευή τοξωτής πύλης («θολικό») από τον βοεβόδα (διοικητή) της Αθήνας.

Η ανατίναξη του Παρθενώνα 27/9/1687. Χαλκογραφία του Ενετού μηχανικού Verneda (F. Panelli 1804).

Η επίσκεψη του μαρκήσιου O. de Nointel στην Αθήνα το 1674 (Μουσείο της Πόλεως των Αθηνών Ίδρυμα Βούρου-Ευταξία).

Τα κλασικά μνημεία της Ακρόπολης στη διαδρομή των αιώνων υπέστησαν σοβαρές βλάβες από πυρκαγιές, σεισμούς, μετασκευές, ανατινάξεις και πολεμικές συρράξεις που προκάλεσαν ποικίλες μορφές φθοράς. Επιπρόσθετα οι καταστροφές αυτές οδήγησαν στη λεηλασία των αρχιτεκτονικών γλυπτών και των μελών τους από ξένους κατακτητές, φιλότεχνους περιηγητές και καλλιτέχνες στην υπηρεσία ισχυρών πολιτικών προσώπων της Δύσης. Η ανακάλυψη της Ακρόπολης και των κλασικών της μνημείων από τους Ευρωπαίους σημειώνεται για πρώτη φορά τον 14ο αι. (Πέτρος Δ' ο Αραγωνικός, 1380. N. da Martoni, 1395). Στην Αναγέννηση ο Ciriaco de Pizzicollì, γνωστός ως Κυριακός ο Αγκωνίτης, επισκέπτεται δύο φορές την Αθήνα (1436, 1444), περιγράφει εγκωμιαστικά και σχεδιάζει τα Προπύλαια και τον Παρθενώνα. Είναι ο πρώτος Ευρωπαίος που χρησιμοποιεί την ονομασία Ακρόπολη για να περιγράψει το κάστρο. Το έργο

Το δυτικό αέτωμα του Παρθενώνα. Σχέδιο 1674 (κατά Th. Bowie - D. Thimme, The Carrey Drawings of the Parthenon, 1971).

Ch. Hansen, Ο Παρθενών με τα ερείπια της βόρειας κιονοστοιχίας και το μικρό τζαμί, 1836 (The Royal Danish Academy of Fine Arts. Architectural Drawings Collection. KAkr. 14989) (κατά J. Christiansen, The Rediscovery of Greece 2000).

L. A. Winstrup, Η Ακρόπολη με το Ερέχθειο, 1850-51 (The Royal Danish Academy of Fine Arts. Architectural Drawings Collection. KAkr. 5854) (κατά J. Christiansen, The Rediscovery of Greece 2000).

Μ. Ροϋβε, Άποψη από τον οπισθόναο του Παρθενώνα. Διακρίνεται ο «φράγκικος πύργος», 1835 (Ιδ. Συλλογή) (κατά J. Christiansen, The Rediscovery of Greece 2000).

Μ. Ροϋβε, Εργασίες εκκαθάρισης ερειπίων στην Ακρόπολη, 1835 (The Danish National Gallery. Dpt. of Paintings. Architectural Drawings Collection. ΚΑkr. 5854) (κατά J. Christiansen, The Rediscovery of Greece 2000).

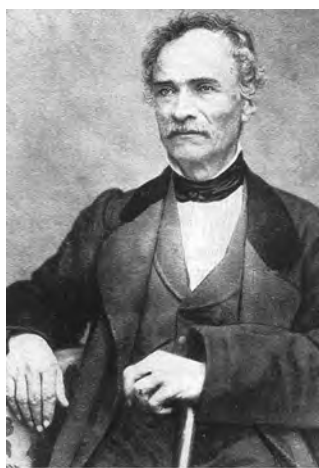

Πορτρέτο του Ludwig Ross (1805-1859)
(Συλλογή Παλαιού Πανεπιστημίου Αθηνών).

του ανακάλυψαν και παρουσίασαν δύο αιώνες αργότερα οι περιηγητές και χαρτογράφοι J. Spon και G. Wheeler (1676). Το μεγαλύτερο πλήγμα της Ακρόπολης στη νεότερη εποχή ήταν η ανατίναξη του Παρθενώνα στη διάρκεια του έκτου τουρκοβενετικού πολέμου, από τον Ενετό στρατηγό, επικεφαλής του ενετικού στόλου Francesco Morosini (27-9-1687). Μετά τη λήξη του πολέμου και την αποχώρηση των Ενετών, στα ερείπια του Παρθενώνα κτίστηκε ένα μικρό τζαμί που καταστράφηκε εν μέρει στην Ελληνική Επανάσταση.

Ο αρχαιολογός Γάλλος πρόξενος L.S. Fauvel (1780-1822) συνέλεγε αρχαιότητες για τον κόμητα de Choiseul-Gouffier, μεταξύ των οποίων και παρθενώνεια γλυπτά που κατέληξαν στο Λούβρο, και κατασκεύαζε γύψινα εκμαγεία, σήμερα χρήσιμα για τη μελέτη του μνημείου. Άλλοι περιηγητές, ζωγράφοι και αρχιτέκτονες εκπονούσαν σχέδια των μνημείων και γλυπτών της Ακρόπολης στη θέση τους, ανεκτίμητες πηγές για τους σημερινούς ερευνητές. Πρώτος ο Φλαμανδός ζωγράφος που συνόδευε τον πρέσβη του Λουδοβίκου XIV Olivier de Nointel στην Αθήνα και την Κωνσταντινούπολη το 1674 σχεδίασε το πλείστον του γλυπτού διακόσμου του Παρθενώνα στη θέση του, 13 χρόνια πριν από την ανατίναξη. Ο ζωγράφος, γνωστός ως Jacques Carrey (ή ως «άνωνυμος του Nointel») ταυτίστηκε πρόσφατα με τον επίσης Φλαμανδό Arnould de Vuez που συνόδευε τον Nointel. Τον 18ο και 19ο αι. οι αρχιτέκτονες και ζωγράφοι J. Stuart - N. Revett, W. Pars, M. Le Roy, W. Gell, E. Dodwell - E.D. Clarke συνέχισαν την απεικόνιση των μνημείων. Στο διάστημα 1801-1803, ο Σκώτος πρέσβης της Αγγλίας στην Κωνσταντινούπολη Thomas Bruce, 7ος κόμης του Elgin, προσέλαβε τον Ιταλό ζωγράφο Giovanni Battista Lusieri, και με τα συνεργεία του απέσπασε συστηματικά τα σημαντικότερα γλυπτά του Παρθενώνα, ενέργεια που σε πολλές περιπτώσεις επέφερε επιπρόσθετη καταστροφή της αρχιτεκτονικής του μνημείου.

Φωτογραφία του Κυριακού Πιττάκη (1798-1863) (Αρχείο ΕΦΑ Αθηνών).

Η Ακρόπολη στους νεότερους χρόνους

Ανασκαφές - Πρώτες αρχαιολογικές συλλογές και Μουσεία

Έπειτα από την απελευθέρωση της Ελλάδος και την ίδρυση του Ελληνικού κράτους (1830), κύριο μέλημα της πολιτείας ήταν η ανασκαφική διερεύνηση του βράχου

της Ακρόπολης και των κλιτύων του (1833 κ.ε.) και η εκκαθάριση των τουρκικών ερειπίων με σκοπό τη συστηματική απαλλαγή των κλασικών οικοδομημάτων από τα μεσαιωνικά και νεότερα κτίσματα, σύμφωνα με το πνεύμα του «πουρισμού» της εποχής, που ευνοούσε τη διατήρηση αποκλειστικά των καταλοίπων της κλασικής αρχαιότητας. Στη συνέχεια επιχειρήθηκαν οι πρώτες αναστηλώσεις από τους ανασκαφείς και πρώτους Εφόρους της Ακρόπολης, τον Λουδοβίκο Ρος (Ludwig Ross) (1834-1836) και τον Κυριακό Πιττάκη (1835-1860).

Οι παλαιότερες ανασκαφές στα νότια και ΒΑ του Παρθενώνα από τον Ross (1833-1836) και εν συνεχεία από τον Π. Ευστρατιάδη (1881-1883) αποκάλυψαν πώρινα και μαρμάρινα γλυπτά, επιγραφές, χάλκινα και πήλινα αντικείμενα, στις επιχώσεις που είχαν ενισχύσει το νότιο τείχος μετά τα Περσικά. Στη μεγάλη ανασκαφή, που έφεραν εις πέρας ο αρχαιολόγος Π. Καββαδίας και ο αρχιτέκτων G. Kawerau (1885-1890), βρέθηκαν τα σημαντικότερα αρχαϊκά γλυπτά, πολλά από τα οποία έχουν εμφανή τα ίχνη της περσικής καταστροφής του 480 π.Χ. Το πιο συνταρακτικό εύρημα ήταν ο «αποθέτης των αρχαϊκών Κορών» που αποκαλύφθηκε στα ΒΔ του Ερεχθείου (5-6/2/1886) και περιείχε αδιατάρακτο στρώμα και 14 αγάλματα Κορών. Το στρώμα αυτό ονομάστηκε «περσικό στρώμα» (γερμ. *Perserschutt*). Ιστορικής σημασίας εύρημα είναι ο «θησαυρός» με 63 αργυρά τετράδραχμα

Η Ακρόπολη από ΝΔ μετά την κατεδάφιση του «φράγκικου πύργου», με τις επιχώσεις των ανασκαφών στη νότια κλιτύ (μετά το 1874).

Η επίσκεψη του βασιλέως Γεωργίου Α' στην Ακρόπολη κατά την ανακάλυψη του «αποθέτη των Κορών», 1886 (The Illustrated London News 1842-1885).

του 483-480 π.Χ. που παραπέμπει στην απόφαση της Αθηναϊκής Βουλής να αξιοποιήσει το νέο κοίτασμα αργύρου από το Λαύριο για κατασκευή στόλου, σύμφωνα με πρόταση του Θεμιστοκλή.

Τα κινητά ευρήματα των πρώτων ανασκαφών στεγάστηκαν σε πρόχειρους αποθηκευτικούς χώρους, όπως μια τουρκική δεξαμενή δυτικά του Παρθενώνα από τον Πιτάκη, και ένα διώροφο τουρκικό «οικίσκο» ανατολικά του Ερεχθείου, το πρώτο Μουσείο αγγείων και χάλκινων έργων που οργάνωσε ο Ross. Τα αρχαϊκά και κλασικά αριστουργήματα που έφεραν στο φως οι υστερότερες και πιο εκτεταμένες ανασκαφές (1882-1883 και 1885-1890) στεγάστηκαν στο πρώτο οργανωμένο Μουσείο Ακροπόλεως που κτίστηκε σε σχέδια του αρχιτέκτονα Π. Κάλκου στη ΝΑ γωνία του βράχου (1865-1874). Αρχικά ήταν ένα μικρό κτήριο διακριτικά τοποθετημένο, ώστε να μη θίγει αισθητικά τα μνημεία, το οποίο δέχθηκε επάλληλες προσθήκες και ανακαινίσεις. Στην τελευταία του μορφή φιλοξένησε την πρώτη έκθεση μετά τον Β' Παγκόσμιο πόλεμο, των αρχαϊκών και κλασικών γλυπτών, που οργάνωσε ο διευθυντής της Ακρόπολης Γ. Μηλιάδης (1959-1964). Στο διάστημα 1976-2005 η έκθεση συμπληρώθηκε σταδιακά με τα αρχιτεκτονικά γλυπτά που απομακρύνθηκαν από τα μνημεία κατά τις αναστηλωτικές επεμβάσεις, για την προστασία, τη συντήρηση και την ανάδειξή τους σε στεγασμένο χώρο. Παράλληλα, η παλαιά έκθεση δέχθηκε βελτιώσεις που υπαγόρευσε η πρόοδος της αρχαιολογικής έρευνας. Ωστόσο, μεγάλα σύνολα ευρημά-

Αθηναϊκό τετράδραχμο από τον «θησαυρό» που βρέθηκε στον «αποθέτη των Κορών» το 1886. 483-480 π.Χ. (Αρχειο Μουσείου Ακρόπολης).

των του βράχου και των κλιτύων του (αγγεία, χάλκινα αντικείμενα, γλυπτά, επιγραφές και νομίσματα) είχαν ήδη μεταφερθεί από την εποχή των ανασκαφών σε τρία άλλα μουσεία των Αθηνών, το Εθνικό Αρχαιολογικό, το Επιγραφικό και το Νομισματικό Μουσείο. Ο περιορισμένος χώρος του Μουσείου Ακρόπολης δεν επαρκούσε για την έκθεση και τη φύλαξη των ευρημάτων που ολοένα αυξάνονταν, με αποτέλεσμα τα αντικείμενα αυτά να ενσωματωθούν στις αντίστοιχες συλλογές. Έκτοτε ήταν προφανής η αναγκαιότητα της ανέγερσης ενός νέου ευρύχωρου κτηρίου που θα συγκέντρωνε και θα παρουσίαζε με σύγχρονο τρόπο τις αρχαιότητες του βράχου και των κλιτύων του. Υπήρξε, άλλωστε, το όραμα και προσδοκία πολλών γενεών αρχαιολόγων, διανοουμένων και φιλόρχαιων επι-

Υδατογραφία του Η.С. Stilling: «Η Ακρόπολις των Αθηνών, η δυτική πλευρά του Ερεχθείου», Kunstakademiet.

Δίπλα στο Ερεχθείο διακρίνεται το κτήριο του πρώτου μουσείου της Ακρόπολης (Αθήνα 1818-1853. Έργα Δανών καλλιτεχνών. 1985, Πνευματικό κέντρο του Δήμου Αθηναίων, εικ. 171).

Η Ακρόπολη με τα Προπύλαια με τον «φράγκικο» πύργο από ανατολικά κατά την εκκαθάριση των ερειπίων. Φωτογραφία 1870 (κατά J. Christiansen, The Rediscovery of Greece 2000).

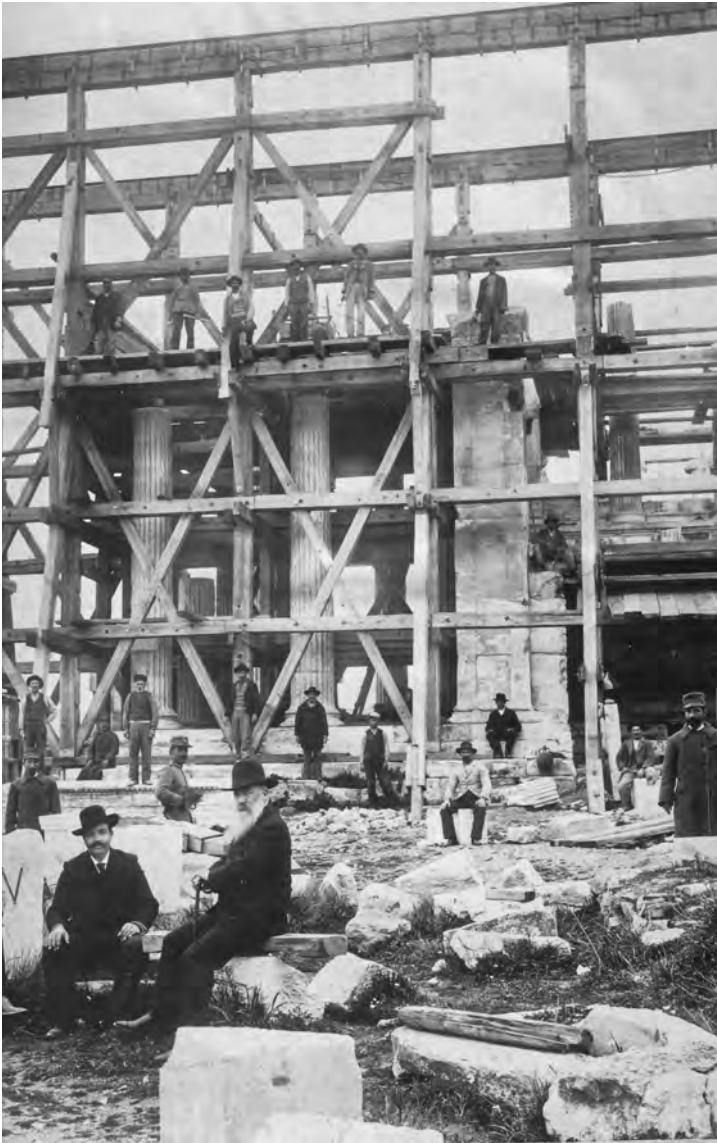

Ο κορμός του Θησέα (Ακρ. 145), φωτογραφημένος στο πλαίσιο της μεταφοράς των εκθεμάτων στο Νέο Μουσείο Ακρόπολης, 2007 (φωτ. Σ. Μαυρομάτης. Αρχείο Μουσείου Ακρόπολης).

σκεπτών, που έγινε πραγματικότητα με την ανέγερση του Νέου Μουσείου Ακρόπολης. Έπειτα από μακροχρόνιο πρόγραμμα συντήρησης και αποκατάστασης των έργων της παλαιάς έκθεσης, κυρίως των ελεύθερων αναθηματικών και των αρχιτεκτονικών γλυπτών, στο διάστημα 2007-08 πραγματοποιήθηκε η αποσύνδεση και η μεταφορά των εκθεμάτων στο νεόκτιστο οικοδόμημα στο οικ. Μακρυγιάννη, όπου οργανώθηκε και παρουσιάστηκε η νέα ολοκληρωμένη έκθεση στο κοινό τον Ιούνιο του 2009. Σήμερα το κτήριο του Παλαιού Μουσείου χρησιμοποιείται για συγκέντρωση των ενεπίγραφων αναθηματικών βάσεων του βράχου χάριν προστασίας τους από τις καιρικές συνθήκες.

Σύγχρονη εποχή και αναστηλώσεις των μνημείων της Ακρόπολης

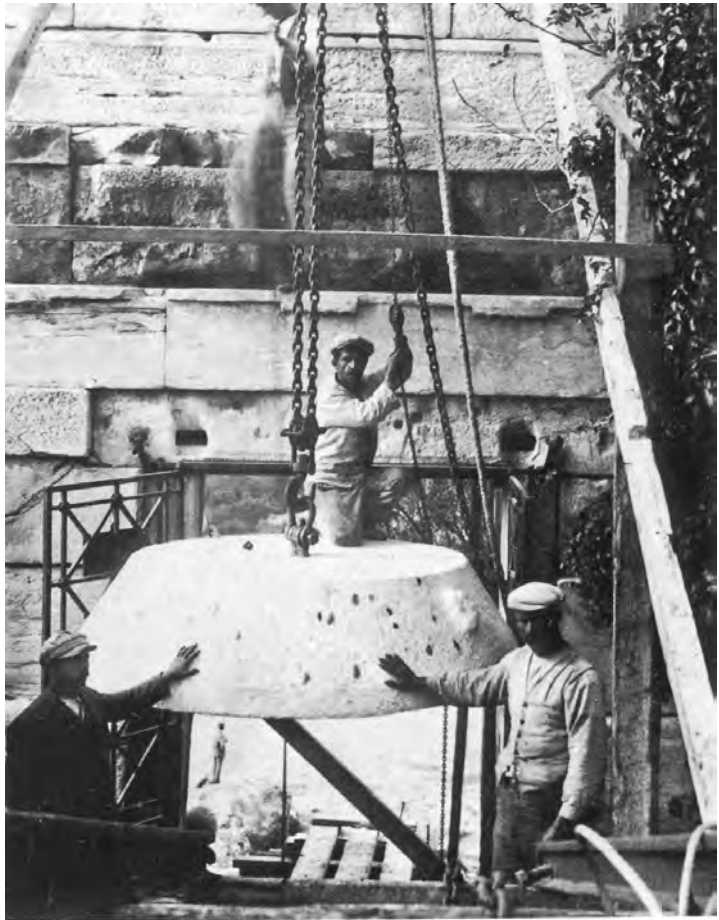
Στη νεότερη εποχή, η επιφάνεια των μνημείων υπέστη καταστροφές και φθορές, από τον 17ο έως τον 20ο αιώνα. Από τα τέλη του 19ου έως τα μέσα περίπου του 20ού αιώνα εφαρμόστηκε αναστηλωτικό πρόγραμμα με συστηματικές επεμβάσεις σε όλα τα μνημεία, υπό τη διεύθυνση του μηχανικού Νικολάου Μπαλάνου και, στη συνέχεια, του αρχιτέκτονα Αναστασίου Ορλάνδου. Οι πρώτες αναστηλώσεις που διήρκεσαν σαράντα χρόνια και συνεχίστηκαν με διαλείμματα έως τη δεκαετία του 1970, αξιοποίησαν την τεχνολογία της εποχής τους, με στόχο να ανακτηθεί η αρχική κλασική μορφή των μνημείων της Ακρόπολης. Το αποτέλεσμα ήταν η εικόνα με την οποία τα μνημεία έγιναν παγκοσμίως γνωστά στη σύγχρονη εποχή. Σήμερα οι επεμβάσεις αυτές αποδείχθηκαν σε πολλές περιπτώσεις ανεπιτυχείς και επιβλαβείς λόγω της αστοχίας υλικών και μεθόδων (οξειδωση αρχαίων και νεότερων μεταλλικών συνδετηρίων στοιχείων, φθορές από κονιάματα συγκόλλησης και συμπλήρωσης κ.ά.) που προκάλεσαν δομικά προβλήματα στα κτήρια, σε συνδυασμό με τις παρατοποθετήσεις των αυθεντικών τους μελών. Επιπρόσθετη υποβάθμιση από φυσικοχημικά αίτια (διάβρωση και γυψοποίηση της επιφάνειας των μαρμάρινων μελών και γλυπτών, αποκόλληση τμημάτων κ.ά.) επέφερε η ατμοσφαιρική ρύπανση, συνέπεια της μεταπολεμικής εκβιομηχάνισης της Αθήνας, σε συνδυασμό με δυσμενείς καιρικές συνθήκες καθώς και σεισμικές δονήσεις. Το 1975 ιδρύθηκε η διεπιστημονική Επιτροπή Συντήρησης Μνη-

Αναστηλωτικές εργασίες στο Ερέχθειο το 1902-1903 (Μαλλούχου-Τυφانو 1998).

Μεταφορά μελών κατά τις αναστηλωτικές εργασίες Ν. Μπαλάνου (Μαλλούχου-Τυφانو 1998).

Μεταφορά κιονοκράνου κατά τις αναστηλωτικές εργασίες Ν. Μπαλάνου (Μαλλούχου-Τυφάου 1998).

Μεταφορά Καρυάτιδας στο Παλιό Μουσείο (Αρχείο ΥΣΜΑ).

μείων της Ακρόπολης (ΕΣΜΑ) με σκοπό τη μεθοδική και επιστημονική αντιμετώπιση αυτών των ζητημάτων. Έκτοτε, η συντήρηση και η αποκατάσταση των κλασικών μνημείων και του τείχους της Ακρόπολης αποβλέπει σε μια συνολική αναστηλωτική επέμβαση με θεωρητικό υπόβαθρο και επιστημονικά κριτήρια και διεξάγεται από ομάδες ειδικών επιστημόνων των αρμοδίων Υπηρεσιών της ελληνικής πολιτείας με την οικονομική υποστήριξη της Ευρωπαϊκής Ένωσης.

Εφαρμόζοντας την πρωτοποριακή λύση της εκπόνησης, έγκρισης και δημοσίευσης ειδικών μελετών κατά μνημείο, έγιναν οι πρώτες αναστηλωτικές επεμβάσεις, με την καταβίβαση, τη μελέτη, τη συντήρηση και την επανατοποθέτηση των αποκατεστημένων αρχιτεκτονικών μελών στην αρχική τους θέση. Μέλημα των επεμβάσεων υπήρξε πρωτίστως η απομάκρυνση των γλυπτών για προστασία και η ανάδειξή τους στον στεγασμένο χώρο του Παλαιού Μουσείου και των αποθηκών, και η αντικατάστασή τους με πιστά αντίγραφα από χυτό κονίαμα στα μνημεία. Έτσι μεταφέρθηκαν η Καλλιρρόη, ο Ιλισός και το σύμπλεγμα του Κέκροπα από το δυτικό αέτωμα (1976), οι μετόπες και τα εσωτερικά άλογα του Ήλιου και της Σελήνης από το ανατολικό αέτωμα (1986-88) του Παρθενώνα και οι Καρυάτιδες του Ερεχθείου (1979). Από τις νεότερες επεμβάσεις, το πλέον ίσως απαιτητικό και δύσκολο έργο ήταν η αποσυναρμολόγηση, η καταβίβαση

Από τις εργασίες αποσυναρμολόγησης και μεταφοράς της δυτικής ζωφόρου του Παρθενώνα στο Παλιό Μουσείο Ακρόπολης, 1992 (Αρχείο ΥΣΜΑ).

Η καταβίβαση της νότιας μετόπης 1 του Παρθενώνα, 2012 (Αρχείο ΥΣΜΑ).

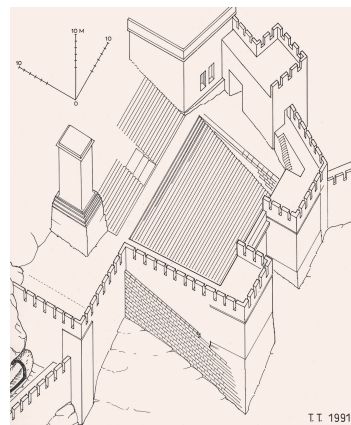
*Κάτοψη της Ακρόπολης
ως οργανωμένου αρχαι-
ολογικού χώρου
(Αρχείο ΥΣΜΑ).*

και συντήρηση της δυτικής ζωφόρου του Παρθενώνα, δεκατέσσερις λίθοι της οποίας είχαν παραμείνει από κατασκευής στη θέση τους (1992-2005). Η πρώτη ολοκληρωμένη αναστήλωση υπήρξε εκείνη του Ερεχθείου (1977-1987) που βραβεύτηκε με το βραβείο διατήρησης της πολιτιστικής κληρονομιάς Europa Nostra (1987). Με το ίδιο βραβείο τιμήθηκαν η αναστήλωση των Προπυλαίων και το συνολικό έργο αποκατάστασης των μνημείων της Ακρόπολης (2013). Τελευταία ολοκληρώθηκε η αναστήλωση του Ναού της Αθηνάς Νίκης (2012), ενώ συνεχίζονται τα υπόλοιπα αναστηλωτικά προγράμματα στον Παρθενώνα, η συντήρηση επιφάνειας σε διάφορα τμήματα των μνημείων καθώς και η μελέτη συντήρησης των αρχαίων τειχών.

Η Ακρόπολη των Αθηνών, ορόσημο στην αθηναϊκής τοπογραφίας και ιστορίας, τόπος εγκατάστασης, οχύρωσης και λατρείας από τα προϊστορικά έως τα νεότερα χρόνια, σήμερα αποτελεί οργανωμένο αρχαιολογικό χώρο, πανανθρώπινο σύμβολο της ελληνικής, ευρωπαϊκής και παγκόσμιας πολιτιστικής κληρονομιάς. Η ανάδειξη και η προστασία της στοχεύουν στη διατήρηση της αυθεντικότητας της ιστορικής και καλλιτεχνικής μορφής της ως μνημείου ενταγμένου από το 1987 στον κατάλογο των μνημείων της Παγκόσμιας Πολιτιστικής Κληρονομιάς της Unesco (αρ. κατ. 404), και από το 2007 ως του πρώτου μνημείου της Ευρωπαϊκής Κληρονομιάς.

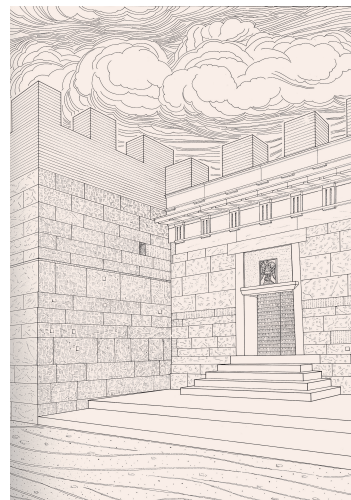
ΤΑ ΜΝΗΜΕΙΑ

Από την είσοδο του αρχαιολογικού χώρου στους δυτικούς πρόποδες της Ακρόπολης, το μονοπάτι που οδηγεί στην κορυφή του βράχου διακλαδίζεται σε δύο προσβάσεις. Η πρόσβαση στα αριστερά του εισερχόμενου επισκέπτη οδηγεί στην κεντρική πύλη που διαμορφώνεται ανάμεσα σε δύο πύργους, την «Πύλη Beulé» που φέρει το όνομα του Γάλλου αρχαιολόγου Emile Beulé, ο οποίος την αποκάλυψε κάτω από επιχώσεις του τουρκικού προμαχώνα, το 1852. Είναι κατάλοιπο της ρωμαϊκής οχύρωσης που κτίστηκε από παλαιότερο οικοδομικό υλικό, κυρίως από το πρόπυλο του χορηγικού μνημείου του Νικίου, τα θεμέλια του οποίου βρίσκονται στο ιερό του Διονύσου. Η οχύρωση, που αρχικά περιελάμβανε έναν ακόμη πύργο στα ΝΔ του κλασικού πύργου της Αθηνάς Νίκης, κατασκευάστηκε για να προστατεύσει το ιερό από την επίθεση του γερμανικού φύλου των Ερούλων το 267 μ.Χ. Η πρόσβαση προς τα δεξιά κατευθύνει τον επισκέπτη επάνω από το κοίλο του θεάτρου του Ηρώδου Αττικού. Κατά την άνοδο στην Ακρόπολη από τη ΝΔ πλευρά, ο επισκέπτης περνά κάτω από τον κλασικό πύργο του ναού της Αθηνάς Νίκης. Στη βόρεια πλευρά του πύργου διακρίνονται δύο ορθογώνιες κόγχες, κατάλοιπο προϊστορικής λατρείας μέσα στον μυκηναϊκό προμαχώνα που αργότερα ενσωματώθηκε στον κλασικό πύργο. Την πρόσβαση στο ιερό διευκόλυνε το μονοπάτι των προϊστορικών χρόνων που ακολουθούσε την ανηφορική διαμόρφωση του εδάφους. Στα αρχαϊκά και κλασικά χρόνια σχεδιάστηκε και ίσως κατασκευάστηκε μια πλατιά πλακόστρωτη επικλινή άνοδος («ράμπα») προς τα Προπύλαια, που αντικαταστάθηκε με μαρμαρίνη κλίμακα στη ρωμαϊκή εποχή (61 μ.Χ.). Στα αριστερά του επισκέπτη ορθώνεται το βάθρο του Αγγίππα ύψους 9 μ., κτισμένο με λιθοπλίνθους από γκριζό μάρμαρο Υμηττού, εκτός από τη βάση και την επίστεψη που είναι από λευκό μάρμαρο Πεντέλης. Αρχικά το βάθρο στήριζε το χάλκινο τέθριππο των Περγαμηνών βασιλέων Ευμένους Β' και Αττάλου Α' σε ανάμνηση νίκης στα Παναθήναια (178 π.Χ.). Τον 1ο αι. π.Χ. το άρμα αντικαταστάθηκε από εκείνο του Μάρκου Αντώνιου και της Κλεοπάτρας VII της

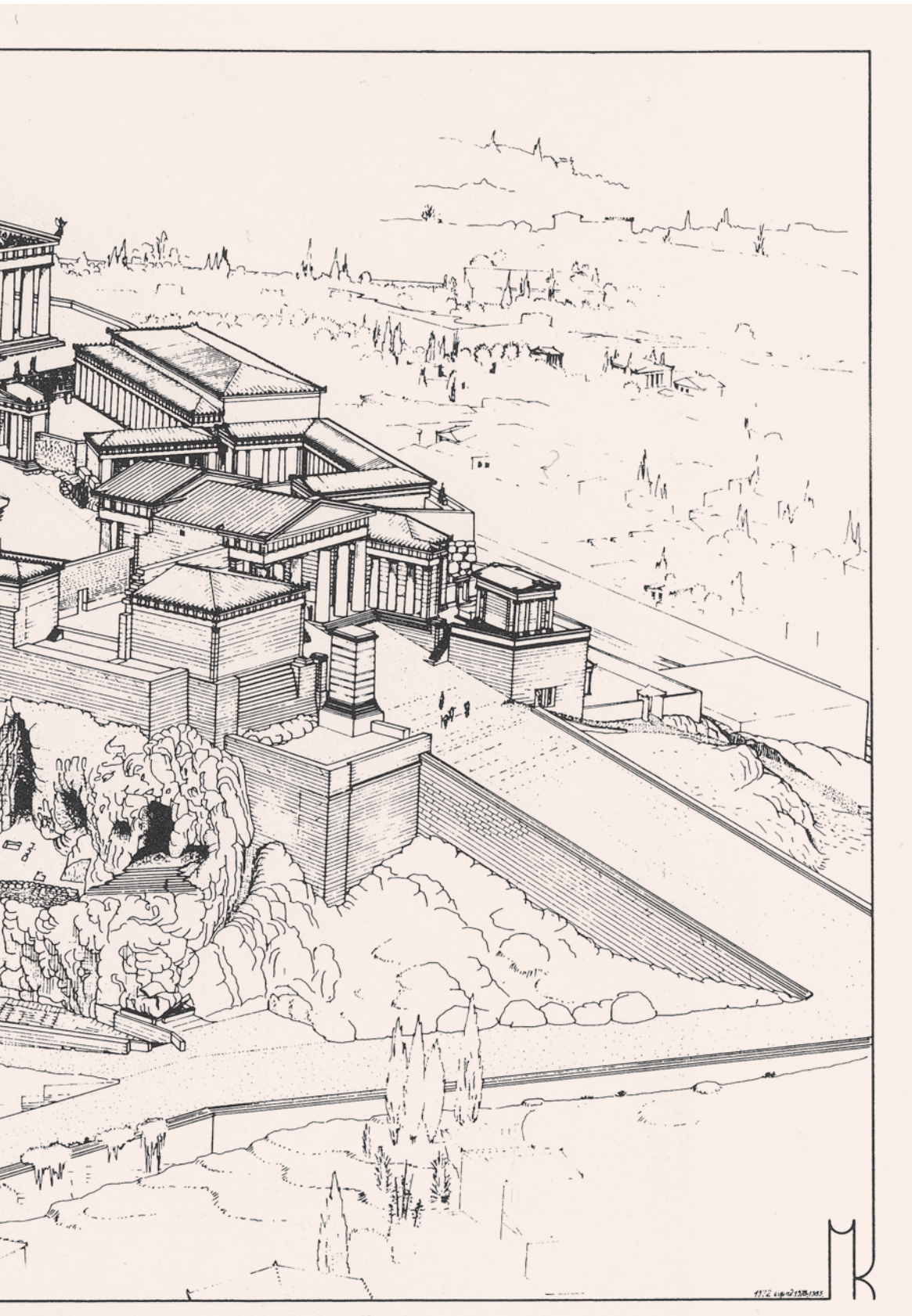
Η οχύρωση της δυτικής πρόσβασης περί το 300 π.Χ. Αναπαράσταση Τ. Τανούλας.

Η είσοδος της οχυρωμένης Ακρόπολης (πύλη Beulé). Αναπαράσταση Δ. Ζιρώ.

Η Ακρόπολη τον 20 αι. μ.Χ. Αναπαράσταση Μ. Κορρές.

Αναπαράσταση της εισόδου με το βάθρο του Αγρίππα και τη βόρεια πτέρυγα των Προπυλαίων (M. Schede, *Die Burg von Athen*, 1922).

L.A. Winstrup. Αθήνα. Αποψη από την Ακρόπολη υπό Ch. Hansen, 1850 (*The Royal Danish Academy of Fine Arts. Architectural Drawings Collection. KAkr. 5856*) (J. Christiansen, *The Rediscovery of Greece*, 2000).

Αιγύπτου. Μετά τη ναυμαχία του Ακτίου (31 π.Χ.), το βάθρο στήριξε άλλο άρμα με ηνίοχο τον Μάρκο Βιπάνιο Αγρίππα, στρατηγό και γαμπρό του αυτοκράτορα Οκταβιανού Αυγούστου. Η μεταφέρωσή του οφείλεται στην ανάγκη των Αθηναίων να εξευμενίσουν τον νικητή αυτοκράτορα, επειδή είχαν συνταχθεί με το μέρος των ηττημένων αντιπάλων του. Από τη θέση αυτή ο επισκέπτης έχει πανοραμική θέα από αριστερά προς τα δεξιά προς τους δυτικούς λόφους, την Πνύκα, τον λόφο των Μουσών (ή Φιλοπάππου), τον λόφο των Νυμφών (ή Αστεροσκοπείου) και του Αρείου Πάγου. Στα δυτικά η Πνύκα (*Πνύξ*) με το βήμα των αγορευτών, επίσημος τόπος συγκέντρωσης του Δήμου για τη λήψη πολιτικών αποφάσεων, ήταν σε χρήση από τις αρχές του 5ου αι. π.Χ., αλλά απέκτησε το οριστικό της σχήμα, χωρητικότητας 15.000 περίπου πολιτών, με διαδοχικές επεκτάσεις και οχυρώσεις στην ελληνιστική και ρωμαϊκή εποχή. Στον λόφο των Νυμφών υπήρχε υπαίθριο ιερό των Νυμφών, σύμφωνα με επιγραφή εγχάρακτη στον βράχο, που λειτούργησε από τον 7ο έως τον 4ο αι. π.Χ., όπως υποδεικνύουν τα ανασκαφικά ευρήματα, ενώ τα τελευταία χρόνια αποκαλύφθηκε σπηλαιώδες ιερό Πανός και Νυμφών. Στην κορυφή του λόφου των Μουσών (από το όνομα του ιερομάντη Μουσαίου) δεσπόζει το μαρμάρινο ταφικό μνημείο του Σύριου ευγενούς Γαΐου Ιουλίου Αντιόχου Φιλοπάππου –το έστησε προς

τιμήν του η αδελφή του Ιουλία Βαλβίλλα– κοσμημένο με αγάλματα και ανάγλυφα σε κόγχες, σχετικά με τη δράση του τιμώμενου. Ο *Φιλόπαππος Επιφανούς Βησαιεύς* κατά την επιγραφή (65-116 μ.Χ.), εγγονός του βασιλιά της Κομμαγηνής της Άνω Συρίας, ήταν δημότης και ευεργέτης της Αθήνας (Παυσανίας 1,25,8) ώστε είχε το προνόμιο ανέδρυσης του μνημείου του απέναντι από την Ακρόπολη. Ο Άρειος Πάγος, χαμηλό βραχώδες έξαρμα στα ΒΔ της Ακρόπολης, τόπος λατρείας των Ευμενίδων και εκδίκασης υποθέσεων φόνου από τη Βουλή του Αρείου Πάγου, τον 5ο αι. π.Χ. έφερε μικρό ιωνικό ναό που δεν σώθηκε. Ο χώρος είναι πασιγνωστός για τη διδασκαλία του Αποστόλου Παύλου όταν επισκέφθηκε την Αθήνα, προς τιμήν του οποίου ιδρύθηκε μονή στα μεταβυζαντινά χρόνια. Στη δυτική πλευρά της Ακρόπολης υπήρχε εκτεταμένο τουρκικό νεκροταφείο (βλ. εικόνα εσωφύλλου: υδατογραφία E. Dodwell) και το «τείχος του Σερπεντζέ» που περιέκλειε και μέρος της βόρειας πλαγιάς. Βόρεια της Ακρόπολης, βορειοανατολικά του Αρείου Πάγου και ανατολικά του Κεραμεικού εκτείνεται η Αρχαία Αγορά, το διοικητικό και εμπορικό κέντρο της κλασικής Αθήνας. Στον *Αγοραίο Κολωνό* δεσπόζει ο πρώιμος κλασικός δωρικός ναός του Ηφαίστου (σημ. Θησείο), ένας από τους καλύτερα διατηρημένους ελληνικούς ναούς.

Τα Προπύλαια (437-432 π.Χ.)

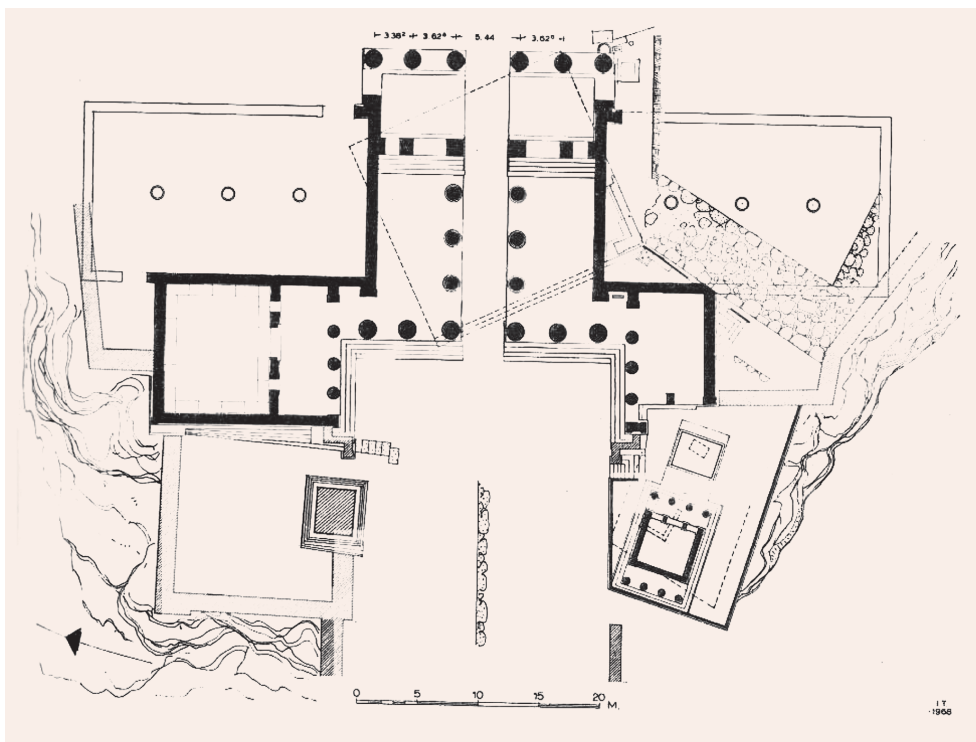
Τα Προπύλαια, η μνημειακή είσοδος της Ακρόπολης, έργο του αρχιτέκτονα Μνησικλή, οικοδομήθηκαν σε αντικατάσταση του παλαιότερου απλού προπύλου (αρχαϊκού ή πρώιμου κλασικού) που είχε ορθογώνιο σχήμα και διαφορετικό προσανατολισμό (BA-NΔ). Το κλασικό οικοδόμημα είναι πολύ πιο σύνθετο και έχει προσανατολισμό Δ-Α. Η αρχιτεκτονική του μορφή που συνδυάζει με θαυμαστή ισορροπία στοιχεία του δωρικού και του ιωνικού ρυθμού, επινόηση του δημιουργού του, έγινε πρότυπο για μεταγενέστερα κτήρια της αρχαιότητας και των νεότερων χρόνων. Ο Μνησικλής εφάρμοσε ευφυείς, νεωτεριστικές λύσεις σε προβλήματα που συνδέονται με την υψομετρική στάθμη και τη λειτουργικότητα του κτηρίου. Ωστόσο, το αρχικό σχέδιο για τα Προπύλαια δεν ολοκληρώθηκε ποτέ, πιθανόν για λόγους πολιτικούς ή θρησκευτικούς. Σύμφωνα με νεότερα στοιχεία που προ-

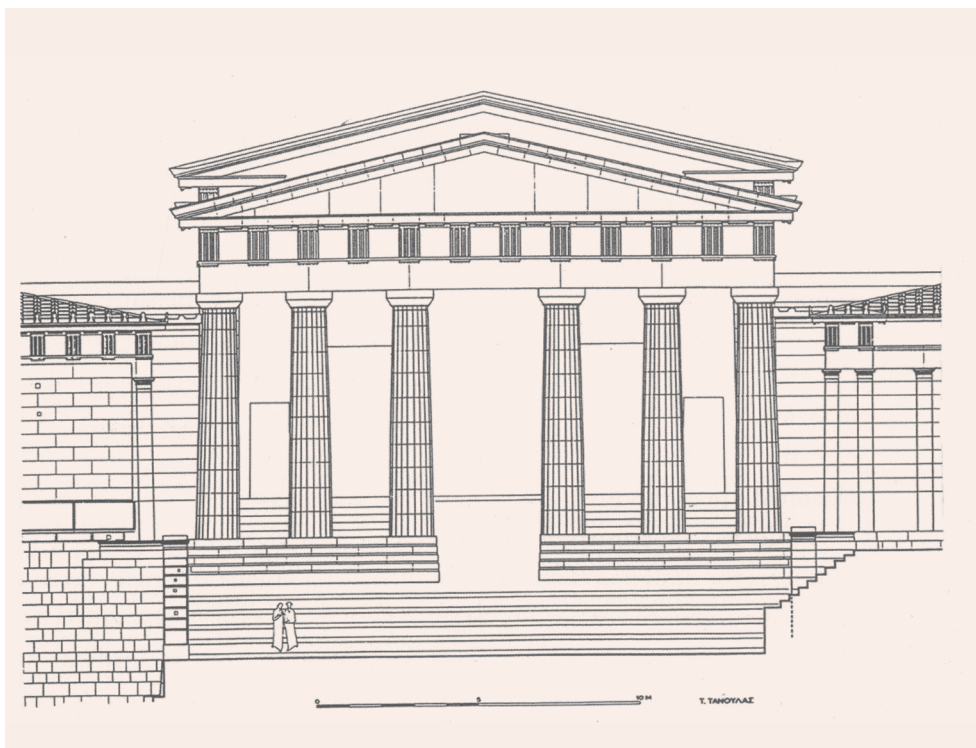
Το μαρμάρινο ταφικό μνημείο του Σύρου ευγενούς Γαίου Ιουλίου Αντιόχου Φιλοπάππου (Φωτ. G. Hellner 1966. Κατά Κ. Αντωνιάδης, Η δημιουργική φωτογραφία στην αρχαιολογία, Μουσείο Μπενάκη 2008).

Προπύλαια. Λεπτομέρεια της μεσαίας διόδου της κεντρικής αίθουσας από ανατολικά (Fr. Boissopas 1919. Κατά Κ. Αντωνιάδης, Η δημιουργική φωτογραφία στην αρχαιολογία, Μουσείο Μπενάκη 2008).

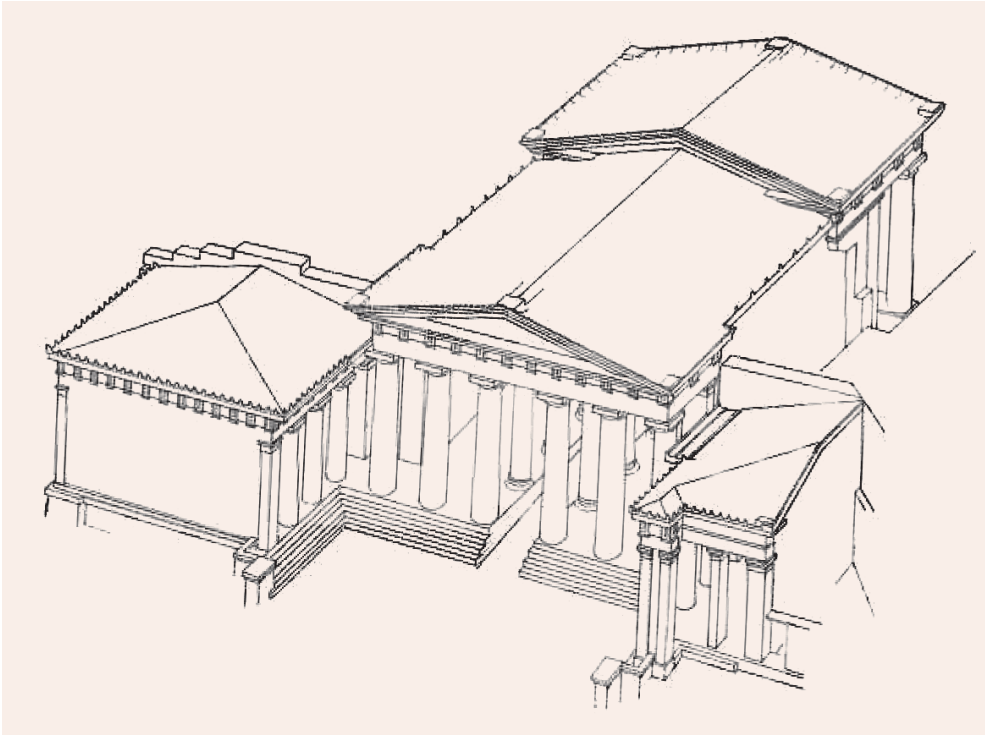

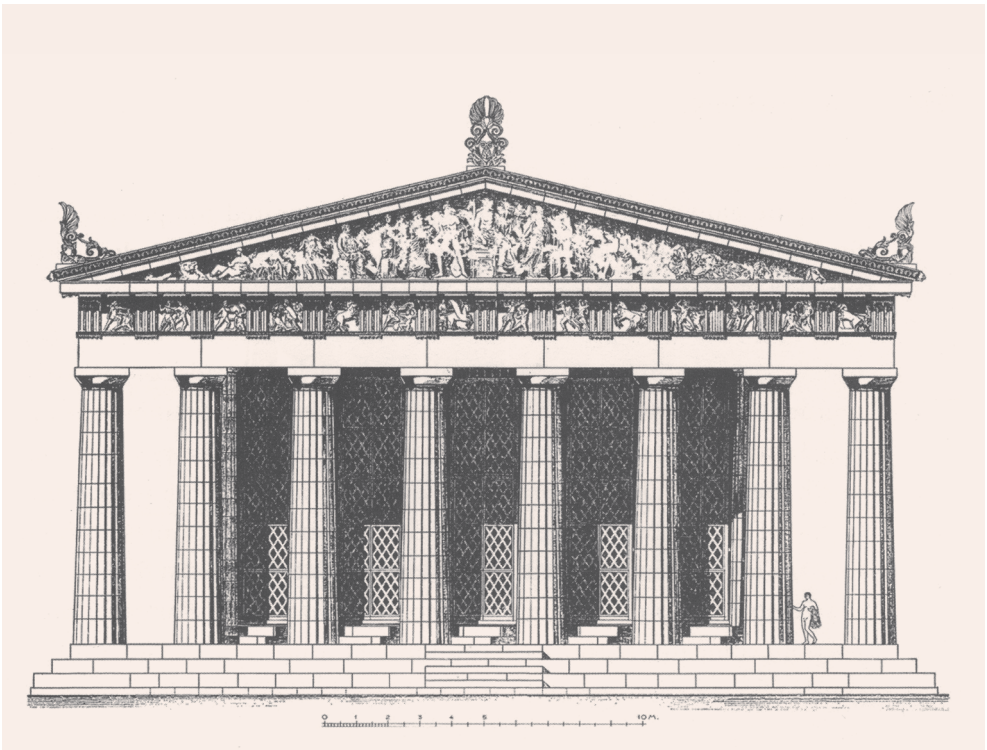
Κάτοψη της δυτικής πρόσβασης με τα Προπύλαια και τον ναό της Αθηνάς Νίκης. Διακρίνονται το «παλαιό πρόπυλο» και ο δυτικός μυκηναϊκός προμαχώνας. Σχέδιο Ι. Τραυλός.

Η δυτική πλευρά της κεντρικής αίθουσας των Προπυλαίων. Αναπαράσταση Τ. Τανούλας 1994.

Τα Προπύλαια. Αξονομετρικό σχέδιο Τ. Τανούλας.

Η ανατολική πλευρά του Παρθενώνα. Αναπαράσταση Α. Ορλάνδος.

Προπύλαια. Λεπτομέρεια της αναστηλωμένης οροφής της δυτικής αίθουσας με δύο νέα ιωνικά κιονόκρανα (φωτ. Τ. Σουβλάκης, Αρχείο ΥΣΜΑ).

Αναπαράσταση του ζωγραφικού διακόσμου των φατνωματικών οροφών των Προπυλαίων (F. C. Penrose) (φωτ. Τ. Τανούλας, Αρχείο ΥΣΜΑ).

Το σύγχρονο μαρμάρινο αντίγραφο ιωνικού κιονοκράνου των Προπυλαίων (φωτ. Τ. Τανούλας, Αρχείο ΥΣΜΑ).

έκυψαν από τις σύγχρονες αναστηλωτικές εργασίες, η κατασκευή της ανωδομής του μνημείου συνεχίστηκε και μετά την έναρξη του Πελοποννησιακού πολέμου. Το οικοδόμημα αποτελείται από ευρύχωρη κεντρική ορθογώνια αίθουσα με προσανατολισμό Δ-Α, μεταξύ δύο πτερύγων στη ΒΔ και τη ΝΔ γωνία της. Κάθε πρόσοψη αποτελείται από επιβλητική εξάστυλη δωρική πρόσταση με επιστύλιο, δωρική ζωφόρο με ακόσμητες μετόπες και τρίγλυφα και ακόσμητο αέτωμα. Η κεντρική αίθουσα διαιρείται σε δύο τμήματα, ανατολικό και δυτικό, διαφορετικής υψομετρικής στάθμης με εγκάρσιο διαχωριστικό τοίχο που φέρει πέντε θυραία ανοίγματα. Η μεσαία θύρα είναι πλατύτερη για τη διευκόλυνση της διάβασης των προσκυνητών και των ζώων που προσάγονταν για θυσία στις μεγάλες εορτές. Το βαθύτερο δυτικό τμήμα χωρίζεται σε τρία κλίτη από δύο ιωνικές τριστύλες κιονοστοιχίες. Οι κίονες έφεραν κιονόκρανα εξαιρετικής καλλιτεχνικής ποιότητας, που θεωρούνται τα ωραιότερα της κλασικής αρχιτεκτονικής. Κοσμούνται με ιωνικό κυμάτιο, ημιανθέμια και έλικες λεπτής εργασίας, που παρουσιάζουν ελαφρές διαφοροποιήσεις σε κάθε κιονόκρανο. Αρχικά έφεραν χρώματα και ίσως πρόσθετα μεταλλικά κοσμήματα. Με την προσθήκη των ιωνικών κιονοστοιχιών με τους λεπτότερους κίονες, ο αρχιτέκτων αφ' ενός έλυσε το πρόβλημα της στέγασης του βαθύτερου και χαμηλότερου δυτικού τμήματος και αφ' ετέρου κατέστησε ανετότερη την κίνηση των επισκεπτών ανάμεσα στα κλίτη. Οι οροφές αποτελούνται από μαρμάρινες δοκούς και φατνωματικές πλάκες στα κενά ανάμεσά τους. Τα φατνώματα της οροφής (*καλύμματα*, ορθογώνια μέλη με βαθμιδωτές εσοχές) είχαν το βάθος τους κοσμημένο με γαλάζιο χρώμα και επίχρυσα χάλκινα άστρα και ζωγραφιστά κυμάτια στις βαθμίδες. Στις δύο πτέρυγες του μνημείου, οι κιονοστοιχίες των προσόψεων σχηματίζουν ορθή γωνία και αποτελούνται από λεπτότερους δωρικούς κίονες, σε αντίθεση με τους μεγαλύτερης διαμέτρου κίονες των προσόψεων της κεντρικής αίθουσας. Η βόρεια αίθουσα που σχηματίζεται πίσω από πρόσταση τριών δωρικών κίωνων ονομάζεται συμβατικά «Πινακοθήκη», σύμφωνα με την αναφορά του Πausanias ότι ο χώρος περιείχε ζωγραφικά έργα (1,22,6: *οἴκημα ἔχον γραφάς*), αλλά δεν είναι σαφές αν ήταν τοιχογραφίες ή φορητοί πίνακες. Από τους μελετητές θεωρείται πιθανό ότι περιείχε ανάκλιντρα για αναψυχή και

εστίαση των προσκυνητών. Ο τοίχος πίσω από την πρόσταση έχει έκκεντρα τοποθετημένη θύρα πλαισιωμένη με δύο στενά παράθυρα για ενίσχυση του φωτισμού. Η πρόσοψη της νότιας πτέρυγας είναι προστώο τριών δωρικών κιόνων που δεν οδηγεί σε δωμάτιο, επειδή το αρχικό σχέδιο περιορίστηκε και δεν ολοκληρώθηκε, ίσως λόγω της γειτνίασης με το τέμενος της Αθηνάς Νίκης. Δύο ακόμη συμμετρικές πτέρυγες που αρχικά προβλέπονταν να κατασκευαστούν στα βόρεια και τα νότια της κεντρικής αίθουσας, δεν οικοδομήθηκαν. Οι *αγκώνες* ανάρτησης λιθοπλίνθων που διακρίνονται στους εξωτερικούς τοίχους είναι ένδειξη της ημιτελούς κατασκευής. Ανατολικά της Πινακοθήκης υπήρχε υπόστυλη αρχαϊκή δεξαμενή, τα θεμέλια της οποίας αποκαλύφθηκαν κάτω από το μεταγενέστερο «ΒΔ οικοδόμημα».

Στην παλαιοχριστιανική εποχή (6ος αι. μ.Χ.), η νότια πτέρυγα φιλοξένησε χριστιανική εκκλησία, ενώ στη ΒΔ πτέρυγα βρισκόταν η κατοικία του επισκόπου. Εξωτερικά της βόρειας πτέρυγας κατασκευάστηκε η λεγόμενη «Ιουστινιάνεια» δεξαμενή και τον 10ο αι. μ.Χ. στα Προπύλαια κτίστηκε ναός των Ταξιαρχών. Το 1204 η Ακρόπολη παραδόθηκε από τον τελευταίο μητροπολίτη Μιχαήλ Χωνιάτη στους Φράγκους de La Roche. Οι δούκες de La Roche και Brienne έκτισαν προμαχώνα στα Προπύλαια, δώροφο ανάκτορο στη ΒΔ πτέρυγα και ναό του Αγ. Βαρθολομαίου στη νότια. Το 1311 τους διαδέχθηκαν οι μι-

Προπύλαια. Η αναστηλωμένη οροφή της κεντρικής αίθουσας από νότια (Αρχειο ΥΣΜΑ).

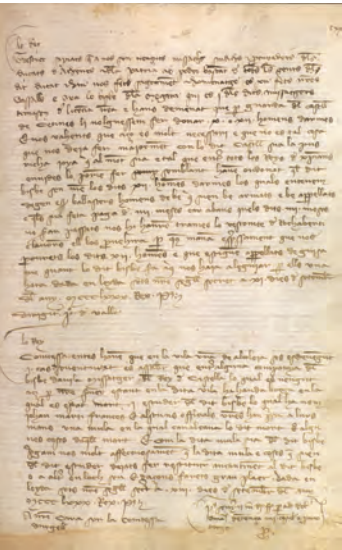
Τα Προπύλαια περί το 1500 μ.Χ. Λεπτομέρεια προπλάσματος. Μελέτη Τ. Τανούλας, κατασκευή Π. Δημητριάδης (φωτ. Τ. Τανούλας. Αρχείο ΥΣΜΑ).

Τα Προπύλαια.
Η ανατολική πρό-
σταση μετά την ανα-
στήλωση του 2010
(Αρχειο ΥΣΜΑ).

Το «εγκώμιο» της
Ακρόπολης από τον
Πέτρο Δ' τον Αραγων-
ικό (απόσπασμα από
το «χειρόγραφο της Λέρι-
δας», 1380).

σθοφόροι Αλμογάβαροι της Καταλωνίας και Αραγωνίας, οι οποίοι παρέμειναν έως το 1388 χωρίς να αφήσουν αρχιτεκτονικά κατάλοιπα. Ο βασιλιάς της Αραγωνίας Πέτρος Δ' έστειλε τιμητική φρουρά για την προστασία της Ακρόπολης από τις επιθέσεις των Φλωρεντινών Acciaiuoli, όπως μνημονεύεται σε έγγραφο που συντάχθηκε στη Λέριδα της Αραγωνίας το 1380. Περιέχει την εγκωμιαστική φράση «Το κάστρο της Αθήνας είναι το πιο όμορφο κόσμημα του κόσμου, και όλοι οι βασιλείς του κόσμου δεν θα μπορούσαν να κατασκευάσουν όμοιο», που θεωρείται η πρώτη μαρτυρία της αναγνώρισης της Ακρόπολης στον Μεσαίωνα από τη Δύση. Το 1388 στα Προπύλαια εγκαταστάθηκε ο Nerio Acciaiuoli, ο οποίος επέκτεινε το ανάκτορο στην κεντρική αίθουσα και κατασκεύασε οχύρωση στη δυτική πρόσοψη, την οποία ενίσχυσε ορθογώνιος πύργος στη ΝΔ πτέρυγα. Οι Acciaiuoli παρέδωσαν την Ακρόπολη στους Τούρκους το 1458.

Το 1640, η πρώτη μεγάλη βλάβη στο οικοδόμημα προκλήθηκε από πτώση οβίδας ή μάλλον κεραυνού στο βόρειο τμήμα των Προπυλαίων που χρησίμευε ως πυριτιδαποθήκη. Ο λεγόμενος «φραγκικός» (στην πραγματικότητα ενετικός) πύργος κατεδαφίστηκε το 1874, κατά την εκκαθάριση των μεσαιωνικών και τουρκικών κτισμάτων με έξοδα του Ε. Σλήμαν.

Αναστηλωτικές επεμβάσεις στο μνημείο έγιναν το 1909-1917 από τον Ν. Μπαλάνο και το 1947-1956 από τον

Α. Ορλάνδο. Το σύγχρονο έργο της αναστήλωσης των Προπυλαίων (1990-2015) συνίσταται στην αποκατάσταση της κεντρικής αίθουσας, δηλ. των φατνωματικών οροφών, των ιωνικών κιονοστοιχιών, του νότιου εσωτερικού τοίχου και της ανατολικής στοάς και πρόστασης, καθώς και στην επισκευή του ανωφλίου της κεντρικής διάβασης, προγράμματα που έχουν πρόσφατα ολοκληρωθεί. Η αναστήλωση της νότιας πτέρυγας επίσης ολοκληρώθηκε. Στο αναστηλωμένο κεντρικό τμήμα εξέχουσα θέση κατέχουν τα ιωνικά κιονόκρανα του ανατολικότερου ζεύγους κίωνων της δυτικής αίθουσας, ακριβή αντίγραφα των αρχαίων πρωτοτύπων, που λαξεύτηκαν στο χέρι από έμπειρους μαρμαροτεχνίτες του εργοταξίου των Προπυλαίων, σύμφωνα με σχέδια αποκατάστασης και υπό την εποπτεία του αναστηλωτή αρχιτέκτονα Τ. Τανούλα. Τμήματα δύο πρωτότυπων ιωνικών κιονοκράνων και φατνωμάτων εκτίθενται στο Μουσείο Ακρόπολης.

Ο ναός της Αθηνάς Νίκης (424-420 π.Χ.)

Στα δεξιά του ανερχόμενου επισκέπτη, επάνω στον ορθογώνιο κλασικό πύργο μέγιστου ύψους 8 μ., υψώνεται ο κομψός ιωνικός ναός της Αθηνάς Νίκης με προσανατολισμό ΝΔ-ΒΑ. Οικοδομήθηκε το 424-420 π.Χ. βάσει σχεδίων του αρχιτέκτονα Καλλικράτη, σύμφωνα με

Ο ναός της Αθηνάς Νίκης πριν από την αναστήλωση (Αρχειο ΥΣΜΑ).

Ο ναός της Αθηνάς Νίκης μετά την αναστήλωση του 2010 (Αρχείο ΥΣΜΑ).

προηγούμενη απόφαση που αναφέρει οικοδομική επιγραφή του 448 π.Χ. (εκτίθεται στο Μουσείο Ακρόπολης). Το παλαιότερο λατρευτικό άγαλμα της θεάς ήταν ξόανο με ρόδι στο δεξιό χέρι και κράνος στο αριστερό, σύμφωνα με τον Ηλιόδωρο, Αθηναίο περιηγητή του 2ου αι. π.Χ. Ως βάση του αγάλματος θεωρήθηκε ένας ορθογώνιος κοίλος λίθος που αποκαλύφθηκε το 1940 στον παλαιότερο (προκλασικό) ναΐσκο, τα θεμέλια του οποίου διατηρούνται στο εσωτερικό του πύργου μαζί με τον βωμό. Νέο χρυσελεφάντινο άγαλμα τοποθετήθηκε στον κλασικό ναό. Ο ναός αποτελείται από σηκό και από μία τετράστυλη ιωνική πρόσταση στην ανατολική και τη δυτική πλευρά (ιωνικός αμφιπρόστυλος). Τον τοίχο του σηκού και τις

Η ανατολική ζωφόρος του ναού της Αθηνάς Νίκης (Αρχείο Μουσείου Ακρόπολης).

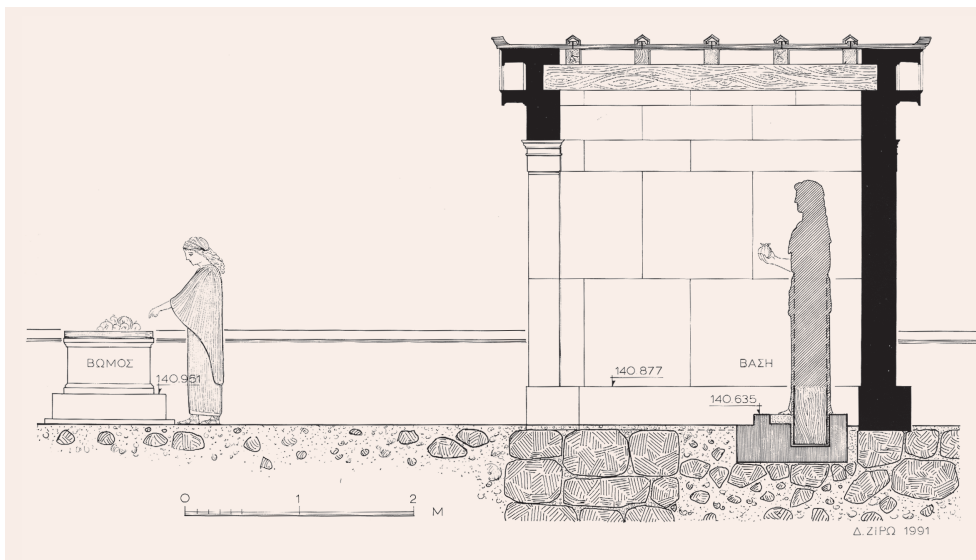

προστάσεις επέστεφε συνεχής ανάγλυφη ζωφόρος, τα θέματα της οποίας συνδέονται με τις νίκες των Αθηναίων. Η ανατολική πλευρά παριστάνει Αγορά (σύναξη) των Ολυμπίων θεών με κεντρικές μορφές την Αθηνά και τον Άρη, ανάμεσα στους καθιστούς Δία και Ποσειδώνα. Στη ΝΔ γωνία, η τριάδα Πειθούς, Έρωτα και Αφροδίτης εκπροσωπεί τη λατρεία της Πανδήμου Αφροδίτης στα ΝΔ του βράχου της Ακρόπολης. Η σκηνή αυτή θεωρείται το «παράδειγμα» του περίφημου γλύπτη Αγοράκριτου, μαθητή του Φειδία, στο εργαστήριο του οποίου αποδίδεται συνολικά ο γλυπτός διάκοσμος του ναού. Στις άλλες πλευρές της ζωφόρου εικονίζονται σκηνές μάχης Ελλήνων και Περσών, όπου η εθνικότητα των αντιπάλων δη-

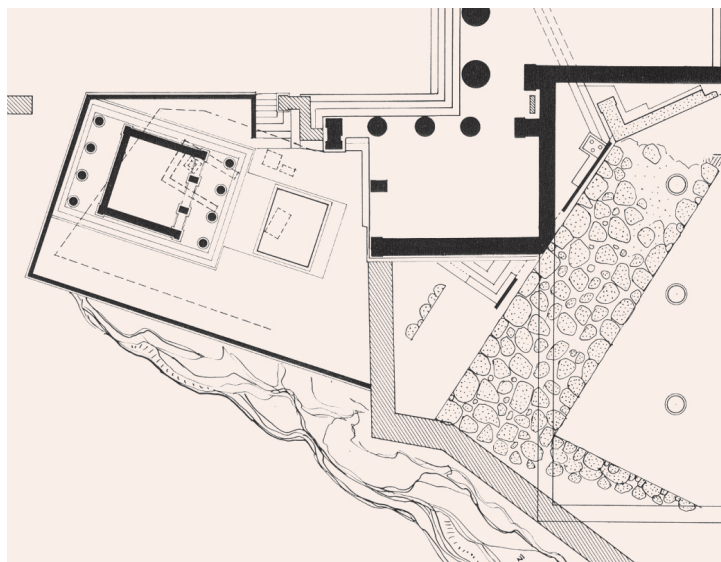
Ο ναός της Αθηνάς Νίκης και η απόληξη της νότιας πτέρυγας των Προπυλαίων από βόρεια (Αρχείο ΕΦΑ Αθηνών, φωτ. Χρ. Βλασσόπουλου).

Ο πρώιμος κλασικός ναός της Αθηνάς Νίκης με το λατρευτικό ξόανο. Γύρω στο 460 π.Χ. Αναπαράσταση Δ. Ζιρώ.

λώνεται με την ενδυμασία, τον οπλισμό και τον τρόπο διεξαγωγής της μάχης, στο έδαφος ή σε άλογα. Οι Έλληνες είναι γυμνοί ή φορούν χιτώνες, γλαμύδες και κράνη και κρατούν ασπίδες, ενώ οι Πέρσες έχουν ανατολίτικα ρούχα, μακρυμάνικους χιτώνες και *αναξυρίδες*. Κάποιοι μελετητές αναγνωρίζουν στις πολεμικές σκηνές μυθικές μάχες (*Ιλίου Πέρσις*) ή ιστορικές, όπως η μάχη του Μαραθώνα στη νότια πλευρά. Τα αετώματα του ναού κοσμούσαν πιθανόν σκηνές Γιγαντομαχίας και Αμαζονομαχίας, όπως συνάγεται από ελάχιστα, αποσπασματικά γλυπτά, όπως ο κορμός πολεμιστή στην έκθεση του Μουσείου Ακρόπολης (Ακρ. 19808). Τα ακρωτήρια ήταν συνθέσεις

Κάτοψη του ιερού του Ναού της Αθηνάς Νίκης (I. Mark 1993).

Το εσωτερικό του πύργου της Αθηνάς Νίκης με τα κατάλοιπα του πρώιμου κλασικού ναού και τη βάση του λατρευτικού αγάλματος (Αρχείο ΥΣΜΑ).

Τμήματα δύο πλακών του θωρακίου της Αθηνάς Νίκης. Καθήμενη Αθηνά και Νίκη που στολίζει τρόπαιο (Ακρ. 989) (Αρχείο Μουσείου Ακρόπολης).

υπό μορφήν τροπαίων με χάλκινες επίχρυσες Νίκες. Το οικοδομικό πρόγραμμα του ιερού ολοκληρώθηκε με το μαρμάρινο ανάγλυφο θωράκιο που εδραζόταν στην κορωνίδα του πύργου και εν μέρει στην κρηπίδα της ΒΔ γωνίας του ναού. Το θωράκιο χρησίμευε ως στηθαίο, το ύψος του οποίου αυξανόταν με μεταλλικό κιγκλίδωμα γύρω από τον ναό, στα επισφαλή άκρα του πύργου, για την προστασία των προσκυνητών. Η εξωτερική του όψη εικόνιζε το ίδιο θέμα με παραλλαγές, δηλαδή φτερωτές Νίκες με πλούσια πτυχωμένα ενδύματα που στολίζουν νικητήρια τρόπαια ενώπιον της Αθηνάς ή προσάγουν ταύρους σε θυσία προς τιμήν της θεάς και του πατέρα της Διός Πολιέως (*βουδυσία*). Τα γλυπτά του θωρακίου, τα σπουδαιότερα δείγματα της τέχνης του «πλούσιου ρυθμού» στα τέλη του 5ου αι. π.Χ., εκτίθενται στο Μουσείο Ακρόπολης. Τις μορφές χαρακτηρίζει η διαφάνεια των ενδυμάτων που αναδεικνύουν τα σφριγηλά νεανικά σώματα, όπως στην περίφημη «Σανδαλιζομένη» Νίκη (Ακρ. 973). Στη ΒΑ γωνία του θωρακίου βρισκόταν μια Νίκη που πατάει σε σκαλοπάτι συνοδεύοντας τον προσκυνητή καθώς ανέβαινε τη μικρή κλίμακα από την πλευρά των Προπυλαίων. Τέλος, οι ασπίδες των Σπαρτιατών αιχμαλώτων από το νησάκι της Σφακτηρίας, λάφυρα του Πελοποννησιακού πολέμου, που αναρτήθηκαν στη δυτική πρόσοψη του πύργου, συμπλήρωναν το σύνολο ως έκφραση των νικηφόρων αγώνων της πόλης.

Την εποχή της Λατινοκρατίας την περιοχή του ιερού κατέλαβε χριστιανική εκκλησία. Τις παραμονές της πολιορκίας της Ακρόπολης από τον Μοροσίνι (1686), οι έγκλειστοι Τούρκοι διέλυσαν τον ναό και εντοίχισαν τα μέλη του σε προμαχώνα μπροστά στα Προπύλαια. Από εκεί οι συνεργάτες του Elgin αφαίρεσαν τέσσερα μέλη της ζωφόρου, δύο της δυτικής και δύο της νότιας πλευράς. Ο ναός αναστηλώθηκε τρεις φορές έως σήμερα: μετά την απελευθέρωση της Ελλάδας, από τους L. Ross, E. Schaubert και Ch. Hansen με συμπληρώσεις από τον K. Πιττάκη (1835), πριν από τον Β' Παγκόσμιο πόλεμο (1940) από τους Ν. Μπαλάνο και Αν. Ορλάνδο και τελευταία από την Υπηρεσία Συντήρησης Μνημείων Ακρόπολης (1998-2010), βάσει της μελέτης του αναστηλωτή αρχιτέκτονα Δημ. Ζιρώ.

*Πλάκα του θωρακίου.
Η «Σανδαλιζομένη»
Νίκη (Ακρ. 973)
(Αρχείο Μουσείου
Ακρόπολης).*

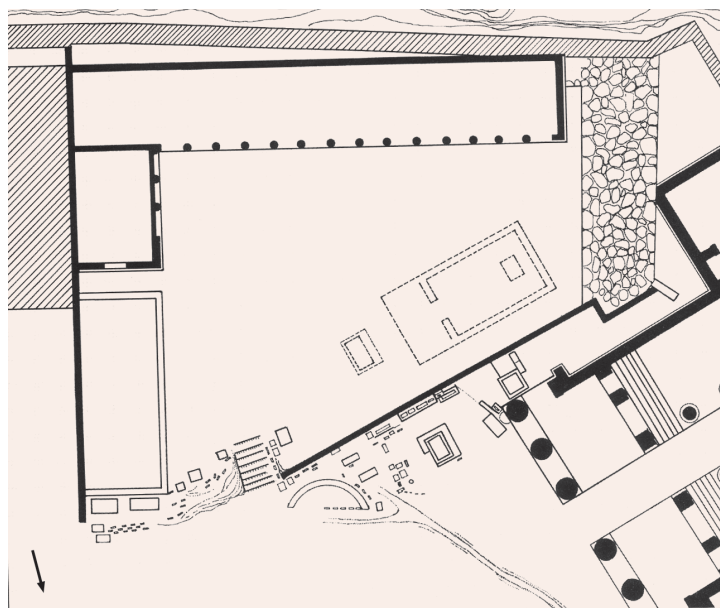

Λατρείες και μνημεία στη δυτική πλευρά της Ακρόπολης

Προπύλαιος Ερμής
(Ακρ 2281). Ρωμαϊκό
αντίγραφο του έργου
του Αλκαμένη (Αρχαίο
Μουσείο Ακρόπολης).

Στην περιοχή των Προπυλαίων και του ιερού της Αθηνάς Νίκης υπήρχαν λατρείες κύριων ή δευτερευουσών κυρίως γυναικείων θεοτήτων που συνδέονται με τη γονιμότητα των ανθρώπων και την καρποφορία της γης. Από ανασκαφικά ευρήματα και επιγραφές συνάγεται ότι ένα μικρό υπαίθριο ιερό με λατρευτικό άγαλμα βρισκόταν στο ΝΔ άκρο του βράχου και ήταν αφιερωμένο στην Πάνδημο Αφροδίτη. Στην περιοχή αυτή λατρεύονταν η Άρτεμη Επιπυργίδα (Φωσφόρος ή Εκάτη), οι Χάριτες, η Δήμητρα Χλόη, η Αφροδίτη Βλαύτη κ.ά. Προς τιμήν των θεοτήτων, αλλά και εξεχόντων θνητών στην κλασική εποχή είχαν στηθεί σε περίοπτη θέση αναθηματικά ή λατρευτικά αγάλματα που φιλοτέχνησαν ονομαστοί καλλιτέχνες. Τα περισσότερα δεν σώθηκαν, αλλά μας είναι γνωστά από τις περιγραφές των αρχαίων συγγραφέων (Πausανίας, Πλούταρχος, Πλίνιος, Λουκιανός κ.ά.) ή από ρωμαϊκά αντίγραφα και ενεπίγραφες βάσεις που διατηρούνται στην περιοχή αυτή. Σημαντικά έργα (τα πρωτότυπα των οποίων παραμένουν αταύτιστα) είναι το σύμπλεγμα Αθηνάς και Μαρσούα του Μύρωνα, η Αφροδίτη-Σωσάνδρα του Κάλαμη, η Αθηνά Δημνία και ο Απόλλων Παρνόπιος του Φειδία, η Εκάτη Επιπυργίδα και ο Προπύλαιος Ερμής του Αλκαμένη και οι αιγιματικές Χάριτες, ίσως ανάγλυφο, νεανικό έργο του Σωκράτη.

Το Βραυρώνειο. Νέα πρόταση αναπαράστασης του ιερού κατά Γ. Δεσπίνη 2010.

Το τέμενος Αθηνάς Υγείας και της Υγείας

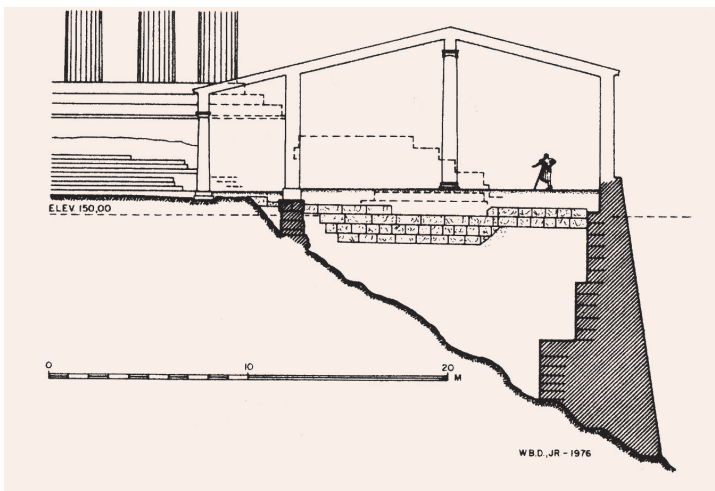
Στη ΝΑ γωνία της ανατολικής πρόσοψης των Προπυλαίων βρίσκεται στη θέση του, σε επαφή με τον γωνιαίο κίονα, το κυλινδρικό βάθρο του χάλκινου αγάλματος της Αθηνάς Υγείας, έργο του Αθηναίου γλύπτη Πύρρου αφιερωμένο από τον Δήμο, σύμφωνα με την εγχάρακτη επιγραφή. Σύμφωνα με τον Πλούταρχο (*Βίος Περικλέους* 13), η αφιέρωση οφείλεται στη σωτηρία ενός εργάτη από ατύχημα κατά την ανέγερση του κτηρίου. Πιθανότερα όμως η αφιέρωση αποτελεί επίκληση στη θεά με την ιδιότητα της Υγείας, εξ αιτίας του λοιμού που μαστιζε την Αθήνα το 429-427 π.Χ. Ο βωμός, η τράπεζα προσφορών και το καθιστό άγαλμα της Υγείας, κόρης του Ασκληπιού, αποτελούσαν μέρη του μικρού τεμένους στην είσοδο του μεγάλου ιερού της Αθηνάς. Αξίζει να σημειωθεί ότι η λατρεία σε αυτή την περιοχή της Ακρόπολης προηγήθηκε της εισαγωγής της λατρείας του Ασκληπιού και της Υγείας από την Επίδαυρο στη Νότια Κλιτύ της Ακρόπολης (420 π.Χ.).

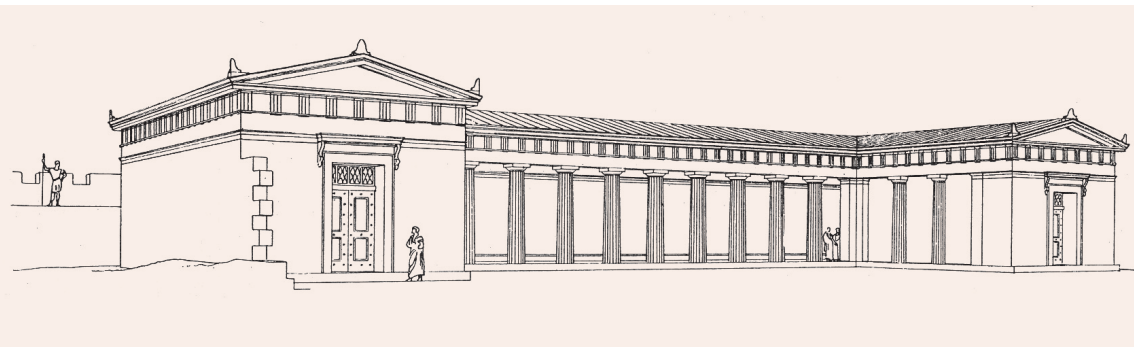
Η βάση του χάλκινου αγάλματος της Αθηνάς Υγείας σε επαφή με νότιο κίονα της ανατολικής πρόσοψης των Προπυλαίων. 430 π.Χ. (Αρχείο ΕΦΑ Αθηνών).

Το ιερό της Άρτεμης Βραυρωνίας

Από το ιερό της Υγείας, μέσω μιας στενής κλίμακας λαξευτής στον βράχο, ο επισκέπτης οδηγείται στο πλάτωμα ανάμεσα στη νότια πτέρυγα των Προπυλαίων, το ιερό της Αθηνάς Νίκης και τη δυτική πλευρά του Παρθενώνα, όπου τοποθετείται το τέμενος της θεάς. Το Βραυρώνειο της Ακρόπολης ήταν θυγατρικό ιερό του μεγάλου ιερού

Η Χαλκοθήκη. Τομή Β-Ν. Αποκατάσταση κατά W. B. Dinsmoor, Jr. (La Follette 1986).

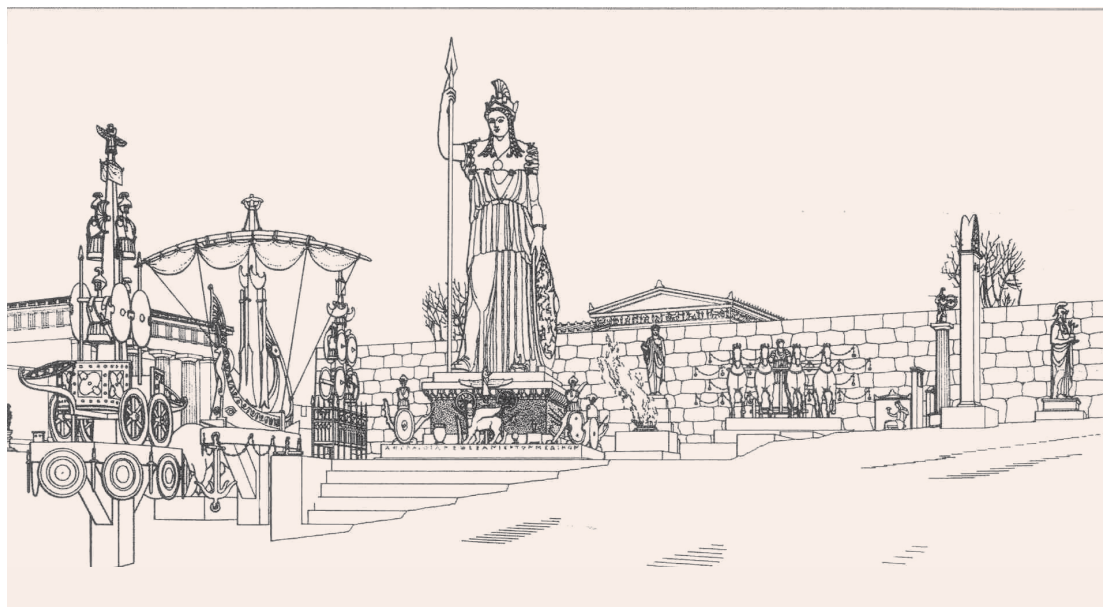
Το Βραυρώνειο. Αναπαράσταση της στοάς κατά G. P. Stevens.

της Βραυρώνας στην ανατολική ακτή της Αττικής, με το λατρευτικό ξόανο της θεάς που είχαν μεταφέρει από την Ταυρίδα η Ιφιγένεια και ο Ορέστης, σύμφωνα με τον μύθο. Η μεταφορά της λατρείας στην Ακρόπολη οφείλεται στον τύραννο Πεισίστρατο που καταγόταν από τον δήμο της Βραυρώνας.

Παρότι απουσιάζουν τα αρχαϊκά κτηριακά κατάλοιπα, η παρουσία λατρείας της Αρτέμιδος στην αρχαϊκή περίοδο συνάγεται από συναφή πήλινα είδη μικροτεχνίας (ειδώλια, πίνακες και αγγεία) και ορισμένα σημαντικά γλυπτά. Τα λιγοστά ίχνη κτηρίων και κινητά ευρήματα του τέλους του 5ου αι. π.Χ. κ.ε. μαρτυρούν ότι υπήρχε μια στοά. Ένας μικρός ναός στο ΝΔ τμήμα του ιερού πιθανόν στέγαζε το λατρευτικό άγαλμα της θεάς, έργο του Πραξιτέλη (Παυσανίας 1,23,7). Στο υπερφυσικού μεγέθους ακρόλιθο έργο από παριανό μάρμαρο αποδόθηκε η κολοσσικού μεγέθους κεφαλή (Ακρ. 1352) που εκτίθεται στο Μουσείο της Ακρόπολης· είχε μαρμάρινο κεφάλι, άκρα χέρια και πόδια, στερεωμένα σε ξύλινο σκελετό, όπου τα ενδύματα ήταν κατασκευασμένα από άλλα οργανικά υλικά. Σε ορθογώνια λαξεύματα της επιφάνειας του βράχου ήταν στημένες μαρμάρινες στήλες, αντίγραφα των πρωτότυπων στηλών που υπήρχαν στο μεγάλο ιερό της Βραυρώνας. Περιέχουν καταλόγους αφιερωμάτων εκ μέρους γυναικών και αναφορές σε ενδύματα προορισμένα να ντύσουν το λατρευτικό άγαλμα. Απόσπασμα μιας τέτοιας στήλης εκτίθεται στο Μουσείο Ακρόπολης. Στο δυτικό τμήμα του τεμένους βρίσκεται το βάθρο του χάλκινου Δούρειου Ίππου, ανάθημα του Χαιρίωνα από τη συνοικία Κοίλη, έργο του γλύπτη Στρογγυλίωνα σύμφωνα με την επιγραφή (IG I2 535), που μνημονεύει και ο Παυσανίας (1,23,8).

Η κεφαλή της Αρτέμιδος Βραυρωνίας του Πραξιτέλη. Ύψος 0,56 μ. (Ακρ. 1352) (Αρχείο Μουσείου Ακρόπολης).

Το άγαλμα της Αθηνάς Προμάχου

Την πρωταρχική υπόσταση της Αθηνάς Πολιάδος συμπληρώνει η λατρεία της ως πολεμικής θεάς, υπέρμαχος της Αθήνας με την επωνυμία *Πρόμαχος*. Μια παλαιά λατρεία της Αθηνάς Προμάχου τοποθετείται υποθετικά στον κλασικό πύργο στα ΝΔ της εισόδου στην Ακρόπολη, όπου αργότερα κτίστηκε ο ναός της Αθηνάς Νίκης. Στον χώρο μεταξύ Προπυλαίων και Ερεχθείου δέσποζε το κολοσσιαίο χάλκινο άγαλμα της Αθηνάς Προμάχου, ύψους 9 μ., επάνω σε ψηλό ορθογώνιο βάθρο. Από τα διασημότερα έργα του Φειδία, χυτεύτηκε στο διάστημα 465-455 π.Χ. ίσως στο χαλκουργείο που έχει ανασκαφεί στα ΝΔ της Ακρόπολης από τα περσικά λάφυρα της μάχης του Μαραθώνα (Παυσανίας 1,28,2). Στη θέση του βάρου διατηρούνται τα λαξεύματα υποδοχής του θεμελίου στον βράχο και της επίστεψης με ιωνικό κύματιο μεγάλων «ών» και αστραγάλου από την ρωμαϊκή επισκευή του (μήκ. 1,23 μ., ύψ. 0,49 μ. και βάθ. 0,60 μ.). Η παράδοση αναφέρει ότι το άγαλμα μεταφέρθηκε τον 6ο αι. μ.Χ. στην Κωνσταντινούπολη και καταστράφηκε από τον όγλο τις παραμονές της κατάληψης από τους Φράγκους της Δ' Σταυροφορίας (1204), επειδή θεωρήθηκε ότι η θεά εκτεινοντας το χέρι της καλούσε στην πόλη τους εχθρούς.

Η χάλκινη Αθηνά Προμάχος και το περιβάλλον της. Αναπαράσταση κατά G. P. Stevens 1936.

Ο Παρθενών (447-432 π.Χ.)

Ο Παρθενών, ο τελειότερος ελληνικός ναός δωρικού ρυθμού που ενσωματώνει πλήθος ιωνικών στοιχείων, οικοδομήθηκε στη θέση δύο παλαιότερων ναών, του λεγόμενου *Εκατομπέδου* («αρχαϊκού» Παρθενώνα) (570 π.Χ.) και του *Προ-Παρθενώνα* (490 π.Χ.). Ως αρχιτέκτονες παραδίδονται ο Ικτίνος και ο Καλλικράτης, ενώ τη γενική εποπτεία του έργου είχε ο γλύπτης Φειδίας που σχεδίασε και φιλοτέχνησε τον γλυπτό διάκοσμο με τους μαθητές και συνεργάτες του Αλκαμένη, Αγοράκριτο, Κολώτη, Κρησίλα, σε συνεργασία με μεγάλο αριθμό τεχνιτών διαφόρων ειδικοτήτων («*Πάντα δὲ διείπε καὶ πάντων ἐπίσκοπος ἦν... Φειδίας*», Πλούταρχος, *Βίος Περικλέους*, 12,13). Μια πραγματεία για τον Παρθενώνα αποδίδεται στον Ικτίνο και ένα συνεργάτη του ονόματι Καρπίωνα.

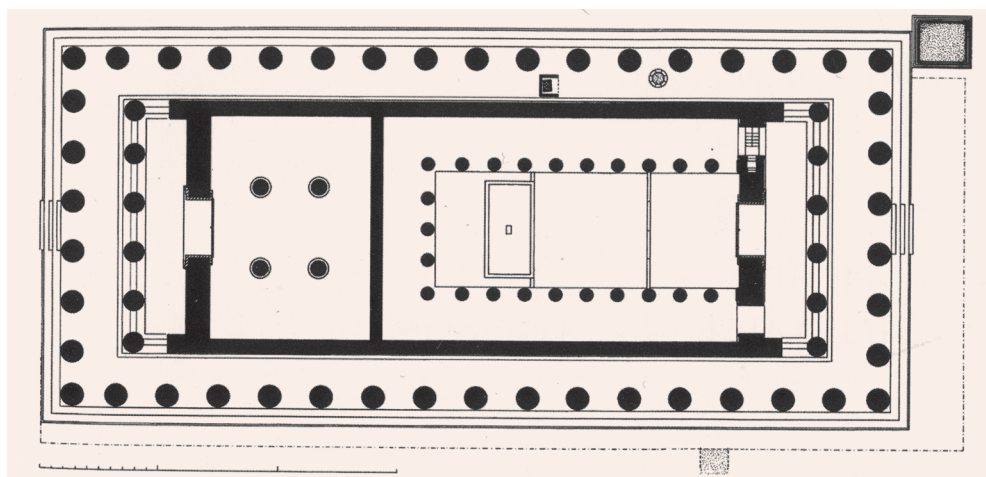
Ο ναός οικοδομήθηκε εξ ολοκλήρου από λευκό μάρμαρο Πεντέλης, και με την αξιοποίηση μελών του ημιτελούς Προ-Παρθενώνα. Θεμελιώθηκε επάνω στο πώρινο βάθρο του προκατόχου του, το οποίο συμπληρώθηκε με προσθήκη στα βόρεια και γέμισμα εσωτερικά του νότιου τείχους. Είναι περίπτερος με διαστάσεις 33,68×72,31 μ. στο επίπεδο της κατώτερης βαθμίδος και ύψος 13,72 μ. Η εξωτερική κιονοστοιχία (*πτερόν*) φέρει 8 κίονες στις

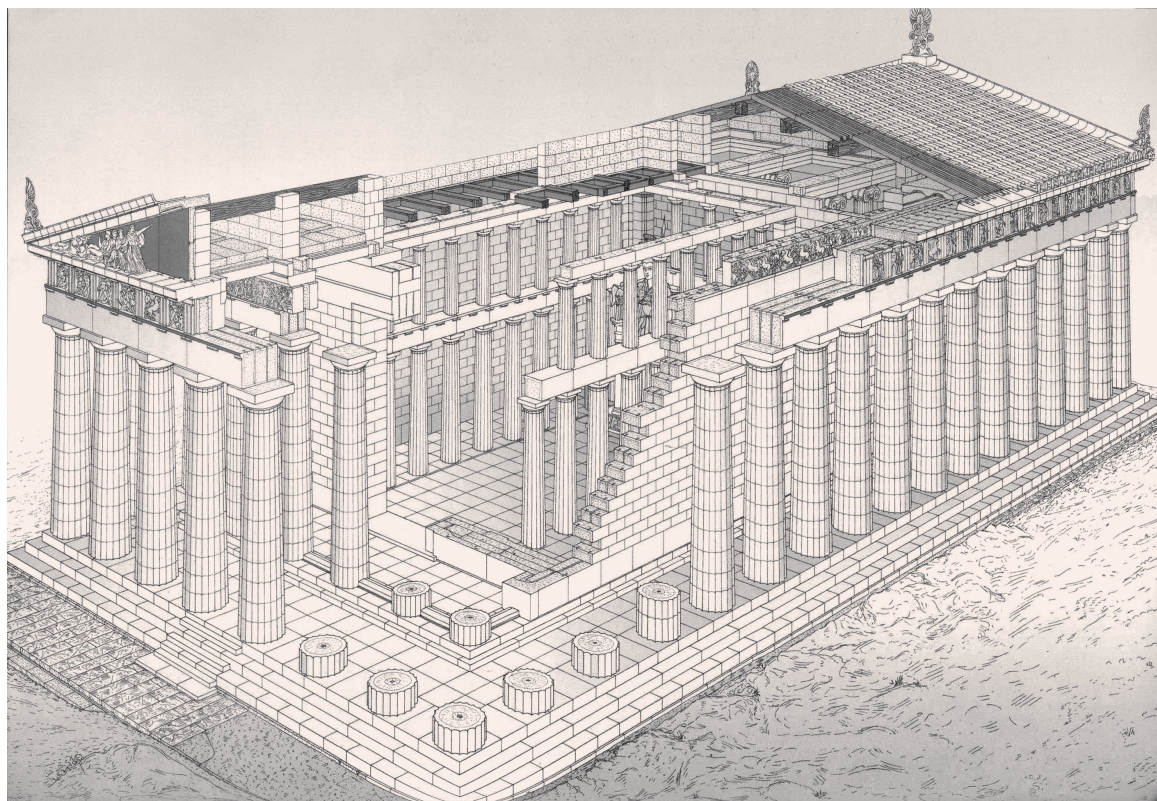
Ο Παρθενών από ΒΔ μετά την αναστήλωση της βόρειας κιονοστοιχίας (Αρχείο ΥΣΜΑ).

στενές πλευρές και 17 στις μακρές, καθένας από τους οποίους απαρτίζεται από 10-11 σπονδύλους, με 20 ραβδώσεις λαξευμένες επί τόπου. Στις διαστάσεις και σε όλα τα μέρη του ναού εφαρμόζεται το σύστημα αναλογιών 9:4 (το μέτρο της σχέσης μήκους προς πλάτος και ύψους προς πλάτος), μια πρωτοφανής καινοτομία στην ελληνική ναοδομία. Άλλες χαρακτηριστικές καινοτομίες διαπιστώνονται στην πιο ευθύγραμμη κατατομή του εχίνου στο κιονόκρανο, καθώς και στο σχήμα και τις αναλογίες των μελών του θριγκού, δηλ. του τριμερούς επιστυλίου και του διαζώματος μετοπών και τριγλύφων.

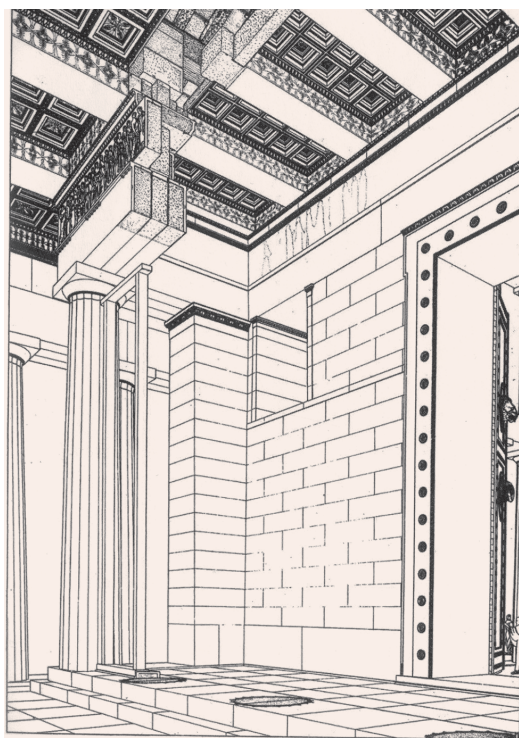
Την αρχιτεκτονική του Παρθενώνα διέπουν οι περίφημες «εκλεπτύνσεις». Πρόκειται για ιδιομορφίες στη γεωμετρία του κτηρίου και αποκλίσεις από τις ευθείες γραμμές που αποσκοπούσαν να δώσουν αρχιτεκτονικές λύσεις σε γεωμετρικά προβλήματα. Ο ρωμαίος αρχιτέκτων Βιτρούβιος τις ονομάζει «οπτικές διορθώσεις», επειδή διόρθωναν την αδύνατη οπτική εντύπωση που θα έδιναν τα μέλη του κτηρίου αν ήταν τελείως ευθύγραμμα. Οι κυριότερες από τις εκλεπτύνσεις είναι η καμπυλότητα των οριζόντιων μερών, η κλίση των κίωνων προς το εσωτερικό του ναού, η μείωση του πάχους τους προς τα επάνω και η *ένταση* (διόγκωση) στο $\frac{1}{2}$ του ύψους τους. Αναλυτικότερα, οι βαθμίδες της κρηπίδας και ο στυλοβάτης ανυψώνονται στο μέσον των μακρών πλευρών κατά 0,11 μ. και των στενών κατά 0,06 μ. Κύρτωση προς τα επάνω παρουσιάζουν και τα μέλη της ανωδομής (θριγκός). Οι κίονες κλίνουν προς τα μέσα, ενώ οι γωνιακοί είναι παχύτεροι και παρουσιάζουν διπλή κλίση κατά τις

*Ο κλασικός Παρθενών.
Κάτοψη Μ. Κορρές.*

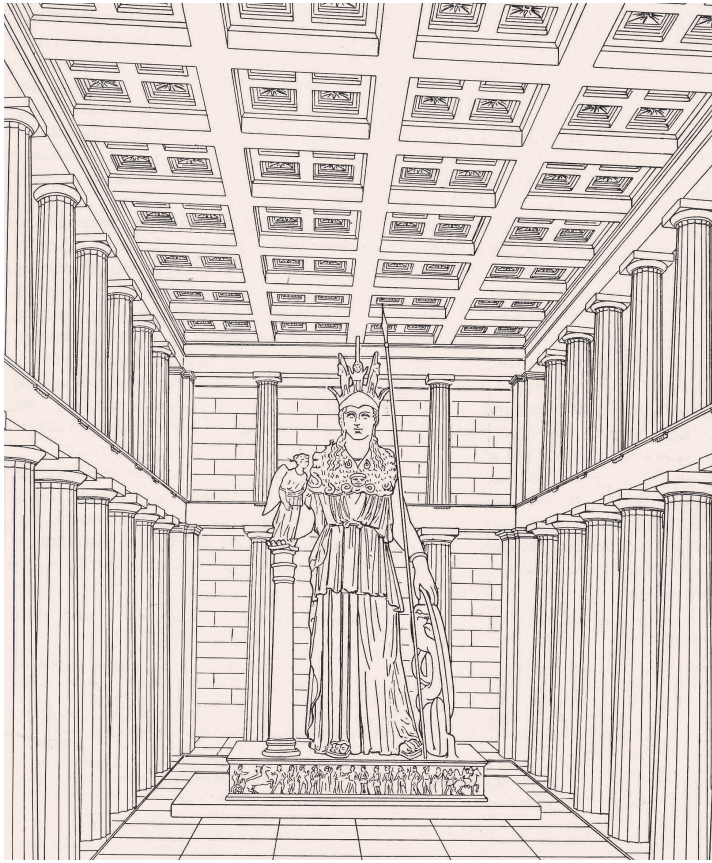
Ο Παρθενών. Αξονομετρικό σχέδιο Α. Ορλάνδος.

Ο πρόναος του Παρθενώνα. Αναπαράσταση Μ. Κορρές.

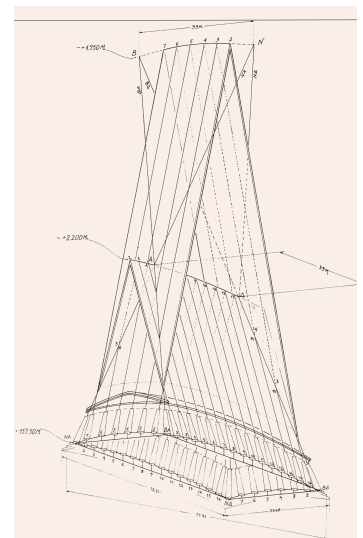
Προοπτικό σχέδιο της ΒΑ γωνίας του Παρθενώνα (κατά Th. Bowie - D. Thimme 1971).

Ο σηκός με το άγαλμα της Αθηνάς Παρθένου. Αναπαράσταση Α. Ορλάνδος.

διαγώνιες της κάτοψης του ναού, ώστε η νοητή τους προέκταση πολύ ψηλότερα (3.500 μ.) θα κατέληγε στη σύγκλισή τους και στον σχηματισμό πυραμίδας. Άλλες χαρακτηριστικές εκλεπτύνσεις είναι η μείωση των γωνιαίων διαστημάτων μεταξύ των κιόνων (μετακιονίων) και βαθμιαία των αμέσως επόμενων, σε συνδυασμό με τη μείωση του πλάτους των μετοπών από τις γωνίες προς το κέντρο. Την απομάκρυνση από την απόλυτη γεωμετρικότητα ακολουθούν επίσης οι τοίχοι του σηκού, καθώς και κάθε αρχιτεκτονικό μέλος και λιθόπλινθος του ναού. Οι εκλεπτύνσεις που δεν γίνονται εύκολα αντιληπτές με γυμνό μάτι, σε συνδυασμό με την *ευμετρία*, δηλαδή τις αρμονικές αναλογίες, συντελούν στην εντύπωση της ανάτασης του οικοδομήματος ως ζωντανού οργανισμού. Επιπρόσθετα, ο προσανατολισμός του (ΒΑ-ΝΔ) προσφέρει μια τρισδιάστατη άποψη του μνημείου στον επισκέπτη αμέσως μόλις εισέλθει στο ιερό από τα Προπύλαια. Ο ναός στο σύνολό του παρουσιάζει θαυμαστή ακρίβεια στο σχέδιο και την εκτέλεση, αλλά και πλήθος ασυμμετριών ανάμεσα στις διαφορετικές πλευρές και άλλα

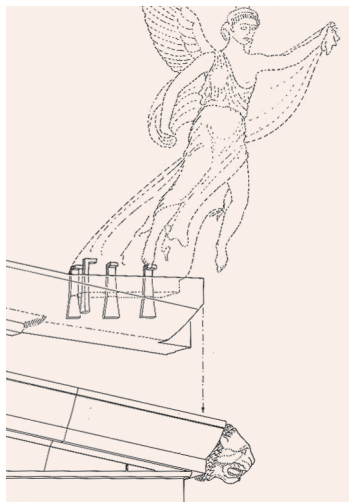
Οι εκλεπτύνσεις του Παρθενώνα. Σχέδιο Μ. Κορρές.

Η ανατολική πλευρά του Παρθενώνα μετά την αναστήλωση (Φωτ. Κ.Α. Schwab. Αρχείο ΕΦΑ Αθηνών).

Παρθενών. Η ΒΑ γωνία του θριγκού με άγαλμα Νίκης ως γωνιαίο ακρωτήριο. Αποκατάσταση Μ. Κορρές.

τιμήματα. Σύμφωνα με νεότερες έρευνες, οι ανωμαλίες αυτές οφείλονται σε αλλαγές και αποκλίσεις από το αρχικό σχέδιο, με σκοπό την ένταξη του γλυπτού διακόσμου στο αρχιτεκτόνημα.

Οι οροφές του πετρού καλύπτονταν με μαρμάρινες φατνωματικές οροφές που άλλοτε έφεραν πολύχρωμη διακόσμηση και επιχρύσωση. Η στέγη ήταν δίριχτη, με μαρμάρινη κεράμωση που εδραζόταν σε ξύλινο σκελετό, με ανάγλυφες ακροκεράμους (*ανθεμωτοί ηγεμόνες καλυπτήρες*) στις μακρές πλευρές. Οι τέσσερις γωνίες της σίμης (υδρορρόης) καταλήγουν σε ολόγλυφες λεοντοκεφαλές-ψευδοϋδρορρόες, δηλ. χωρίς οπή απορροής των ομβρίων αλλά με διακοσμητικό προορισμό. Η ΒΑ γωνία με τη λεοντοκεφαλή που αφαιρέθηκε το 1986 έχει αναπληρωθεί με μαρμάρινο αντίγραφο στο μνημείο, ενώ το πρωτότυπο εκτίθεται στο Μουσείο Ακρόπολης. Η ΒΔ γωνία απομακρύνθηκε για συντήρηση κατά την αναστηλωτική επέμβαση του 2011 και επανατοποθετήθηκε μετά την περάτωση των εργασιών. Οι κορυφές των αετωμάτων επιστέφονταν με μαρμάρινα περίοπτα λαξευμένα φυτόμορφα ακρωτήρια, θραύσματα των οποίων εκτίθενται στο Μουσείο Ακρόπολης. Σχηματίζουν περίτεχνες συνθέσεις ημιανθεμίων με χονδρούς ραβδωμένους μίσχους και μεγάλες έλικες που φυτρώνουν από φύλλα άκανθας. Μια πειστική αποκατάσταση του ακρωτηρίου σε γύψινο

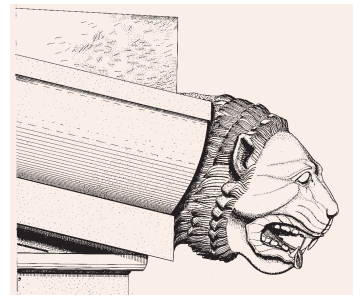
εκμαγείο κατόπιν αρχαιολογικής έρευνας, καθώς και αυθεντικά θραύσματα, εκτίθενται στο Μουσείο Ακρόπολης. Τα γωνιακά ακρωτήρια στερεώνονταν σε βάσεις επάνω στα αντίστοιχα μέλη της σίμης. Πιθανολογείται ότι ήταν γυναικείες μορφές σε κίνηση με ανεμιζόμενα ενδύματα, ίσως φτερωτές Νίκες, όπως συνάγεται από την παράδοση της διακόσμησης πρωιμότερων ναών.

Οι στενές πλευρές του ναού φέρουν εσωτερικές εξάστυλες δωρικές κιονοστοιχίες που σχηματίζουν αβαθείς χώρους στα άκρα του κυρίως ναού (*προστάσεις*). Το κεντρικό οικοδόμημα εδράζεται σε βάθρο ύψους 0,70 μ. και αποτελείται από *πρόναο*, *σηκό* και *οπισθόναο*, καθώς και ένα κλειστό από τα δυτικά δωμάτιο (*άδυτο*), την οροφή του οποίου στήριζαν τέσσερις λεπτότεροι κίονες ιωνικού (ή κορινθιακού) ρυθμού. Το δυτικό δωμάτιο χρησιμοποιήθηκε για τη φύλαξη του συμμαχικού και κρατικού ταμείου, καθώς και πολύτιμων αφιερωμάτων και λαφύρων που αποτελούσαν τα εισοδήματα (τα *χρήματα*) της θεάς. Εδώ είχε αποθεθεί και ο θρόνος του Ξέρξη, από όπου παρακολούθησε τη ναυμαχία της Σαλαμίνας. Από τον πρόναο μία θύρα, πλάτους 4,92 μ. και ύψους 10 μ., πλαισιωμένη από δύο παράθυρα για την ενίσχυση του φωτισμού, οδηγούσε στον *σηκό*, τον κυρίως *Παρθενώνα*, δηλ. τον οίκο της Παρθένου. Η ονομασία αργότερα επεκτάθηκε σε ολόκληρο τον ναό. Για τη λατρεία της Αθηνάς Παρθένου μας πληροφορούν αρχαϊκές αναθηματικές επιγραφές του 6ου αι. π.Χ. που βρέθηκαν στα ανατολικά του Παρθενώνα. Ένας μικρός ναΐσκος που περιείχε άγαλμα της Αθηνάς, ίχνη του οποίου αποκαλύφθηκαν στο βόρειο πτερό κατά τη σύγχρονη έρευνα, ίσως συνδέεται με προϋπάρχουσα λατρεία της θεάς με την πολεμική της υπόσταση.

Ο σηκός είχε πλάτος 19,19 μ. και μήκος εκατό πόδες (όπως ο παλαιότερος *Εκατόμπεδος*). Μια διπλή καθ' ύψος (*δίτονη*) δωρική κιονοστοιχία 23 κίωνων σε σχήμα Π περιέβαλλε το χρυσελεφάντινο άγαλμα της Αθηνάς Παρθένου, ύψους 12 μ., το αριστούργημα του Φειδία, που εγκαινιάστηκε μαζί με τον ναό στα Μεγάλα Παναθήναια του 438 π.Χ. Λεπτομερή περιγραφή του έργου, που χάθηκε ίσως σε πυρκαγιά σε μεταγενέστερη εποχή, μας δίνει ο Πausanias (1,24,5). Μια ιδέα του τύπου και των συμβό-

Η ΒΔ λεοντοκεφαλή-ψευδοϋδρορρόη του Παρθενώνα (Αρχειο ΕΦΑ Αθηνών).

Η ΒΑ γωνιαία σίμη του Παρθενώνα με τη λεοντοκεφαλή-ψευδοϋδρορρόη. Σχέδιο Μ. Κορρές.

*Η Αθηνά του Βαρβακείου. 3ος αι. μ.Χ.
(ΕΑΜ 129).
Ύψος 1,045 μ.
(Αρχείο ΕΑΜ).*

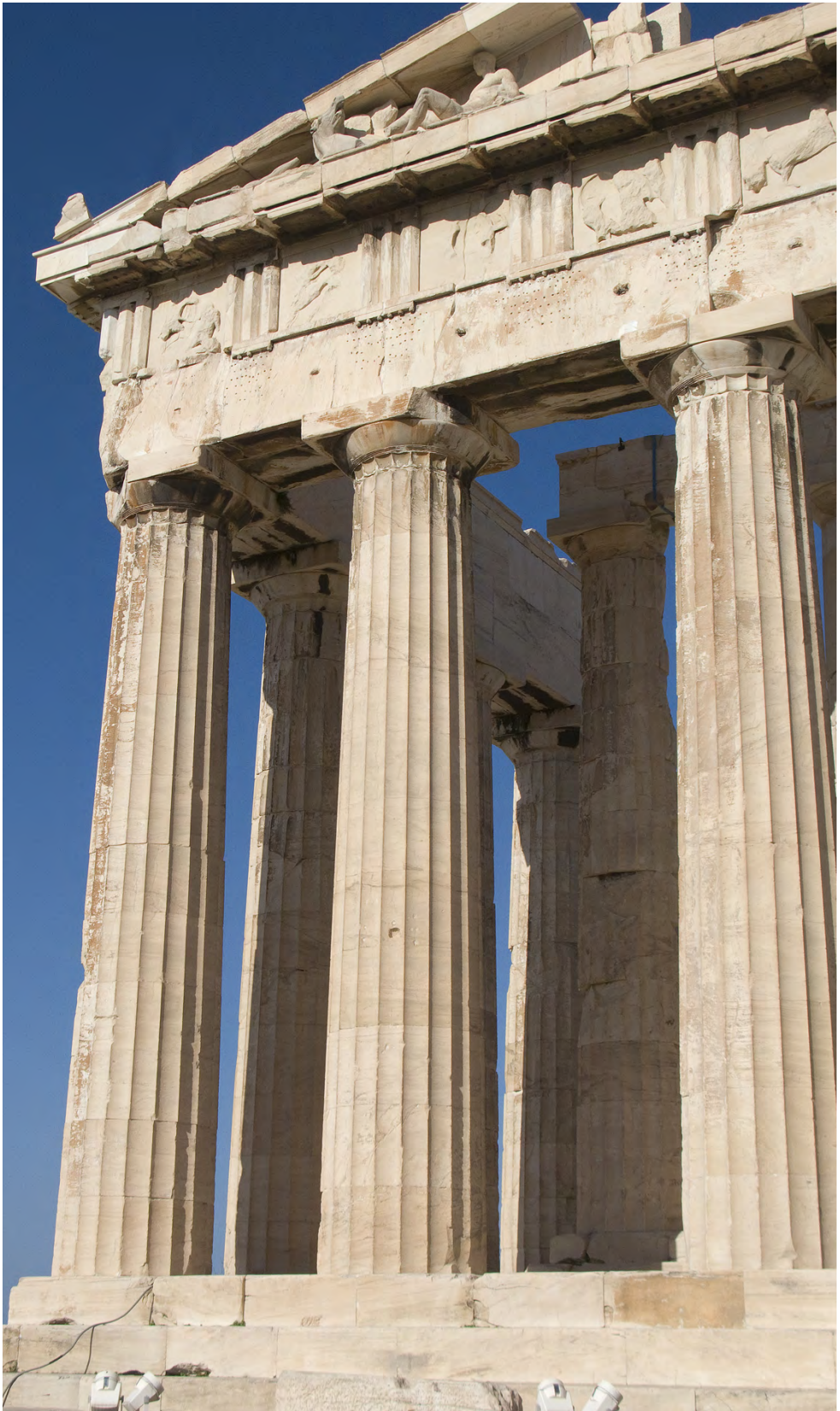
λων του παρέχουν ρωμαϊκά αντίγραφα, ιδίως τα θεωρούμενα ως πιστότερα αγαλμάτια της Αθηνάς Lenormant και Βαρβακείου στο Εθνικό Αρχαιολογικό Μουσείο Αθηνών. Η θεά εικονιζόταν όρθια με ζωσμένο πέπλο, αιγίδα με γοργόνειο και στην κεφαλή κράνος, τα λοφία του οποίου στηρίζονταν σε σφίγγα το κεντρικό και δύο πηγάσους τα πλαϊνά. Στο δεξί χέρι κρατούσε χρυσή Νίκη ύψους 1,85 μ. με στεφάνι στο χέρι της. Στον αριστερό ώμο ακουμπούσε το δόρυ και το χέρι της αναπαυόταν σε όρθια ασπίδα, στο εσωτερικό της οποίας φώλιαζε ανάγλυφο φίδι. Η κεφαλή του αγάλματος μας είναι γνωστή από ανάγλυφα, όπως το μέταλλο του Ασπασίου στο Εθνικό Μουσείο της Ρώμης και νομίσματα. Η εξωτερική πλευρά της ασπίδας είχε ανάγλυφη Αμαζονομαχία: ορισμένες σκηνές της επαναλαμβάνουν τα «νεοαττικά» ανάγλυφα του Μουσείου Πειραιά και αντίγραφα της ασπίδας στο Μουσείο Πατρών και στο Βρετανικό Μουσείο. Σε δύο πολεμιστές αναγνωρίζονται τα πορτρέτα του Περικλή και του Φειδία. Η εσωτερική πλευρά της ασπίδας έφερε ζωγραφιστή Γιγαντομαχία, ενώ σκηνές Κενταυρομαχίας κοσμούσαν τις σόλες των σανδάλιων της θεάς. Τα γυμνά της μέρη ήταν από ελεφαντοστό και τα ενδύματα, ελάσματα χρυσού, σφυρήλατα σε μήτρες, συνολικού βάρους 44 ταλάντων (1.140 χλγρ.), που ήταν εύκολο να αφαιρεθούν και να ζυγιστούν. Με το ζύγισμα του μετάλλου αποδείχθηκε εξ άλλου η αθωότητα του Φειδία, όταν κατηγορήθηκε για υπεξαίρεση μέρους του χρυσού. Τον 3ο αι. π.Χ. ο τύραννος Λαχάρης που χρειαζόταν χρήματα, σύμφωνα με τον ιστορικό Αθήναιο, γύμνωσε το άγαλμα από τον χρυσό. Το άγαλμα που είδε ο Πausanias πιθανόν ήταν χάλκινο επίχρυσο από ελάσματα δουλεμένα στις παλιές μήτρες. Το βάθρο του είχε ύψος 1,20 μ. και έφερε σύνθεση από προσαρτημένες μορφές, χρυσελεφάντινες ή μαρμάρινες σε φόντο από σκουρόχρωμο λίθο. Το θέμα της ήταν η γέννηση της Πανδώρας, της πρώτης γυναίκας του ανθρώπινου γένους, την οποία έντυσε και στόλισε η Αθηνά ενώπιον των άλλων θεών. Η Αθηνά Παρθένος του Φειδία, επιβλητική δημιουργία που συνδύαζε πολύτιμα υλικά κατασκευής, ποικίλα μυθολογικά θέματα και υψηλή καλλιτεχνική ποιότητα, ενσάρκωνε το ιστορικό παρελθόν, τη δύναμη και τον πλούτο της Αθήνας του «Χρυσού Αιώνα».

Ο γλυπτός διάκοσμος του ναού φιλοτεχνήθηκε στο διάστημα 447-432 π.Χ., όπως γνωρίζουμε από τις οικοδομικές επιγραφές για το μνημείο και την κατασκευή του λατρευτικού αγάλματος – ορισμένες εκτίθενται στο Μουσείο Ακρόπολης. Κατανέμεται σε τρεις ενότητες: τις μετόπες που περιέτρεχαν τον θριγκό του πτερού, τη ζωφόρο που επέστεφε τους μακρούς τοίχους του σηκού και τις προστάσεις προνάου και οπισθονάου, και τα αετώματα που γέμιζαν τους τριγωνικούς χώρους των στενών πλευρών ανάμεσα στις κλίσεις της στέγης.

Οι μετόπες, 92 ορθογώνιες ανάγλυφες πλάκες ανάμεσα στα *τρίγλυφα* (μέλη με τριμερή διαίρεση), κοσμούσαν το επάνω μέρος του πτερού. Είναι η πρώτη γλυπτική ενότητα που τοποθετήθηκε στη θέση της, μετά από κατεργασία στο έδαφος (447-442 π.Χ.). Σε κάθε πλευρά εικονίζονται σκηνές μυθικών μαχών, από την Κενταυρομαχία στη νότια, τη Γιγαντομαχία στην ανατολική, την Άλωση της Τροίας (*Γίλιου πέρσις*) στη βόρεια και την Αμαζονομαχία στη δυτική. Τα θέματα των μετοπών παραπέμπουν έμμεσα στις νίκες της Αθήνας κατά των βαρβάρων, δηλ. των Περσών, αναφέρονται σε μυθολογικά επεισόδια όπου συμμετείχαν Αθηναίοι ήρωες, ο Θησέας και οι απόγονοί του. Οι

Η ΒΑ γωνία της ανωδομής του Παρθενώνα με αντίγραφα εναέτιων γλυπτών και μετοπών (φωτ. Κ.Α. Schwab. Αρχείο ΕΦΑ Αθηνών).

Λεπτομέρεια της ΝΑ γωνίας του Παρθενώνα με αντίγραφα εναέτιων γλυπτών και ανατολικών μετοπών (φωτ. Κ.Α. Schwab. Αρχείο ΕΦΑ Αθηνών).

Παρθενών. Λεπτομέρεια του θριγκού με τις δυτικές μετόπες 1 και 2 στη θέση τους (φωτ. Κ.Α. Schwab).

Ανατολική μετόπη 7 με το άρμα του Διός που οδηγεί η Ήρα, Μουσείο Ακρόπολης (φωτ. Σ. Μαυρομάτης, Αρχείο ΥΣΜΑ).

μορφές των μετοπών (εκτός από ορισμένες) αποκόπηκαν με λιθουργικά εργαλεία όταν ο ναός μετασκευάστηκε σε χριστιανική εκκλησία.

Οι μετόπες των στενών πλευρών είχαν παραμείνει στην αρχική τους θέση έως τη σύγχρονη εποχή. Οι ανατολικές μετόπες απομακρύνθηκαν από το μνημείο χάριν προστασίας (1987-88) και αντικαταστάθηκαν με πιστά αντίγραφα από χυτό κονίαμα. Μετά από συντήρηση και καθαρισμό της επιφάνειας με τη μέθοδο του λέιζερ (1986-2009) σήμερα εκτίθενται στο Μουσείο Ακρόπολης. Ανάμεσα σε σκηνές μονομαχίας των Ολυμπίων θεών με τους καταχθόνιους γίγαντες που εξεγέρθηκαν κατά της θεϊκής εξουσίας, παρεμβάλλονται κατά διαστήματα τα άρματα του Διός, του Ποσειδώνα και του Απόλλωνα που οδηγούν συναφείς με αυτούς γυναικείες θεότητες. Άξια προσοχής είναι η ακραία μετόπη της ΒΑ γωνίας (αρ. 14) με το τέθριππο του Ηλίου που αναδύεται από τον Ωκεανό. Η παρουσία του Ηλίου στη συνολική σύνθεση οφείλεται στη συμβολή του στη νίκη των Ολυμπίων, επειδή σύμφωνα με τον μύθο καθυστέρησε να δύσει παρατείνοντας το φως της ημέρας ενόσω διαρκούσε η μάχη. Από τις δυτικές μετόπες οι μεσαίες παραμένουν στη θέση τους, ενώ οι τέσσερις ακραίες και καλύτερα διατηρημένες μετόπες (αρ. 1-2, 13-14) απομακρύνθηκαν κατά την αναστήλωση της δυτικής πλευράς του μνημείου το 2011-12 και μεταφέρθηκαν στο Μουσείο Ακρόπολης όπου εκτί-

Αναπαράσταση της ΝΔ γωνίας του θριγκού του Παρθενώνα με τη δυτική μετόπη 14 (L. W. Winstrup 1850) (The Royal Danish Academy of Fine Arts. Architectural Drawing Collection. KArk 6119. Κατά J. Christiansen, The Rediscovery of Greece. Denmark and Greece in the 19th Century, Ny Carlsberg Glyptothek 2000).

Παρθενών, ανατολική μετόπη 14 με το άρμα του Ηλίου. Πρόταση αποκατάστασης κατά Κ. Α. Schwab 2010.

Η ανατολική μετόπη 9. Ο Απόλλων εφορμά εναντίον Γίγαντα, Μουσείο Ακρόπολης (φωτ. Σ. Μαυρομάτης, Αρχείο ΥΣΜΑ).

Η νότια μετόπη 1 μετά την καταβίβαση στο έδαφος (φωτ. Τ. Σουβλάκης, Αρχείο ΥΣΜΑ).

Λεπτομέρεια της κεφαλής του Λαπίθη στο μνημείο (Αρχείο ΕΦΑ Αθηνών).

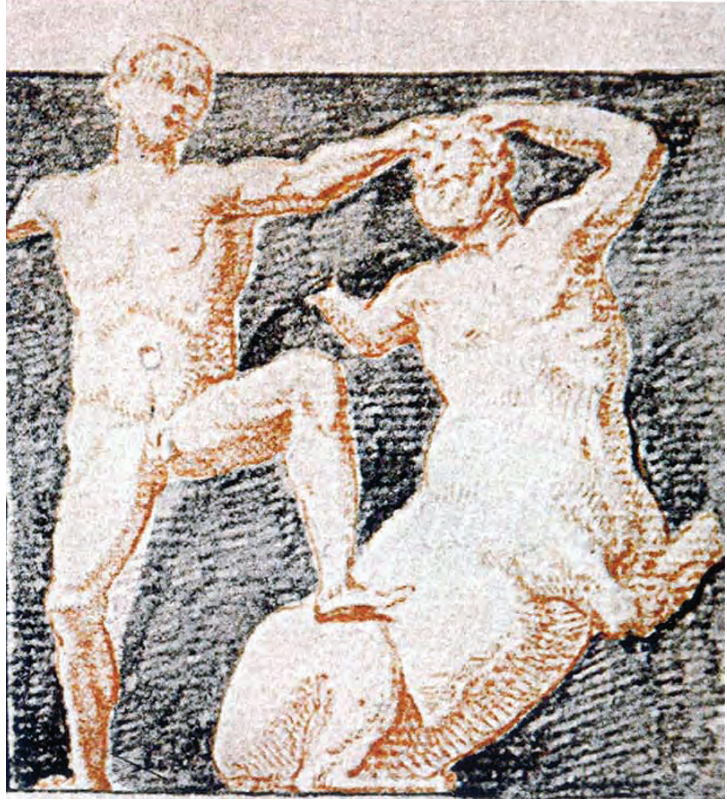
θενται. Παριστάνουν σκηνές πάλης έφιππων Αμαζόνων με Έλληνες οπλίτες. Στην 1η μετόπη καλπάζει μια έφιππη Αμαζόνα, ίσως η βασίλισσα των Αμαζόνων Ιππολύτη (ή Αντιόπη).

Στη νότια πλευρά του μνημείου που ήταν πιο απότομη και απρόσιτη, δεκαεπτά μετόπες διέφυγαν την καταστροφή από την ανατίναξη του 1687. Στις νότιες μετόπες παριστάνεται ο αγώνας του θεσσαλικού φύλου των Λαπιθών εναντίον των Κενταύρων, μυθικών όντων της Θεσσαλίας. Σύμφωνα με τον μύθο, οι Κένταυροι που είχαν προσκληθεί στους γάμους του βασιλιά και ήρωα των Λαπιθών Πειρίθου, μέθυσαν και προσπάθησαν να απαγάγουν τις Λαπιθίδες. Σε κάθε μετόπη παριστάνεται μονομαχία Κενταύρου και Λαπίθη ή αρπαγή Λαπιθίδας από Κένταυρο. Από αυτές, δεκαπέντε βρίσκονται στο Βρετανικό Μουσείο (αρ. 2-9, 26-32), μία στο Μουσείο του Λούβρου (αρ. 10) και τρεις αποσπασματικές (αρ. 11, 12, 24) στο Μουσείο της Ακρόπολης. Η 1η μετόπη, η μόνη της νότιας πλευράς που είχε παραμείνει στη θέση της σχεδόν αλώβητη, απομακρύνθηκε στο πλαίσιο της αναστήλωσης για να συντηρηθεί και να εκτεθεί στο Μουσείο Ακρόπολης το 2012. Η σύνθεση Κενταύρου που στραγγαλίζει Λαπίθη, ενώ εκείνος τρυπά με το δόρυ του το αλογίσιο σώμα του αντιπάλου του, αποδίδει με δυναμισμό την αμφίροπη έκβαση της πάλης.

Οι μεσαιές νότιες μετόπες είχαν διαφορετικά θέματα, πιθανόν σχετικά με αττικούς μύθους και τελετουργίες,

Σχέδια των μεσαίων νοτίων μετοπών, 1674 (κατά Th. Bowie - D. Thimme 1971).

Παρθενών. Νότια μετόπη 24 με παράσταση Κενταυρομαχίας (κατά Th. Bowie - D. Thimme 1971).

Νότια μετόπη 21 με την αλλαγή του πέπλου στο λατρευτικό άγαλμα (κατά Th. Bowie - D. Thimme 1971).

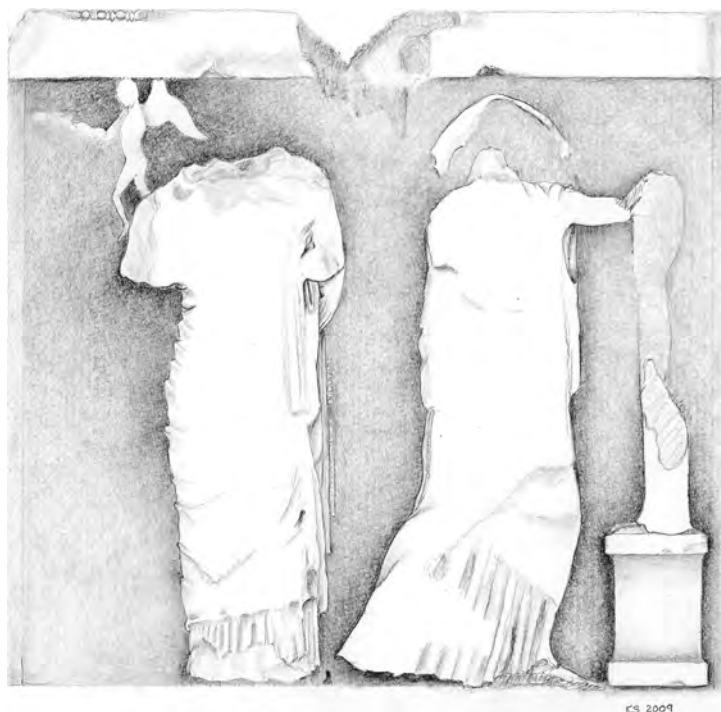
όπως προκύπτει από τα σχέδια του 1674 και την αρχαιολογική έρευνα. Σημαντικά θραύσματα που διασκορπίστηκαν κατά την ανατίναξη του 1687 αποκαλύφθηκαν σε ανασκαφικές έρευνες και αναγνωρίστηκαν από τους μελετητές. Οκτώ από τις μεσαίες μετόπες ανασυγκροτημένες από θραύσματα εκτίθενται στην αίθουσα του Παρθενώνα στο Μουσείο Ακρόπολης. Άξιες αναφοράς είναι οι συνθέσεις τριών μετοπών (αρ. 19-21) που σχετίζονται με το γνέσιμο του νήματος, την ύφανση και την αντικατάσταση του παλαιού πέπλου με τον καινούργιο στο ξόανο της Αθηνάς Πολιάδος κατά τη γιορτή των μεγάλων Παναθηναίων, σύμφωνα με την ερμηνεία της πιο πρόσφατης έρευνας.

Από τις μετόπες της βόρειας πλευράς που εικονίζουν την *Ιλίου πέρσιν*, οι μεσαίες χάθηκαν με την ανατίναξη που έπληξε κυρίως τις μακρές πλευρές του ναού. Διασώθηκαν τέσσερις που αφαιρέθηκαν από το ανατολικό άκρο του θριγκού κατά την έναρξη της αναστήλωσης του Παρθενώνα το 1987. Αξιολογότερες από άποψη διατήρησης και θέματος είναι οι δύο πρώτες που παριστάνουν την Αθηνά καθώς ξεπεζεύει από το άρμα της και σπεύδει στη μάχη, και δύο Έλληνες πολεμιστές δίπλα σε πλοίο κατά την απόβαση στην Τροία (ή την αναχώρησή τους). Στην αναστήλωση της βόρειας κιονοστοιχίας (2007, 2012) απομακρύνθηκαν οκτώ μετόπες από το δυτικότερο άκρο της βόρειας πλευράς που συμπλήρωσαν την αντίστοιχη ενότητα του Μουσείου Ακρόπολης. Άξιες ιδιαίτερης αναφοράς είναι δύο συνεχόμενες μετόπες (αρ. 24-25) που εικονίζουν τη συνάντηση Ελένης και Μενελάου με τη διαμεσολάβηση της Αφροδίτης, στον ώμο της οποίας πετάει ο Έρως. Η ερμηνεία της σκηνής αυτής υπήρξε καθοριστική για την ταύτιση του θέματος των βορείων μετοπών (άλωση της Τροίας). Πρόσφατα αφαιρέθηκαν οι δύο βορειότερες συνεχόμενες μετόπες (αρ. 31-32) με τον Δία και την Ήρα, που εκτίθενται στο Μουσείο Ακρόπολης. Το θεϊκό ζεύγος κάθεται σε βραχώδες έδαφος (υπαιγιμό στο όρος Ίδη, από όπου οι άθνατοι ατένιζαν τις μάχες των θνητών) και παριστάνεται σε σκηνή ιερογαμίας η οποία ανακαλεί τους ιερούς του γάμου, με τη συνοδεία των αγγελιαφόρων Ίριδας και

Παρθενών. Λεπτομέρεια της βόρειας μετόπης 25 στη θέση της στο μνημείο (Αρχείο ΕΦΑ Αθηνών).

Παρθενών. Βόρεια μετόπη 25. Σχέδιο υπάρχουσας κατάστασης K. A. Schwab, 2009.

Ἡβης αντίστοιχα. Οι δύο αντικριστές θεές (Ἡβη και Ἥρα) με τα πλούσια πτυχωμένα ενδύματα στη μετόπη 32 δεν απολαξεύτηκαν από τους πρώτους χριστιανούς, επειδή σύμφωνα με τη λεγόμενη χριστιανική ερμηνεία (*interpretatio christiana*) η σκηνή τούς έφερνε στον νου τον Ευαγγελισμό της Θεοτόκου, γι' αυτό την άφησαν άθικτη, κατά τη συνήθειά τους να δίνουν χριστιανικό περιεχόμενο σε αρχαίες μορφές για να τις καθαγιάσουν.

Παρθενών. Η βόρεια μετόπη 32 στο μνημείο. Ήβη και Ήρα («Ευαγγελισμός») (φωτ. Σ. Μαυρομάτης. Αρχείο ΥΣΜΑ).

Η ζωφόρος, δομικό μέρος του μνημείου, αποτελεί εμβόλιμο ιωνικό στοιχείο πρωτότυπα ενσωματωμένο στο δωρικό οικοδόμημα. Την αποτελούσαν 115 λίθοι συνολικού μήκους 160 μ., πάχους 0,60 μ. και ύψους 1,05 μ. Η ορολογία «πλάκες» οφείλεται στον πριονισμό των ανάγλυφων όψεων σε πάχος 10 εκ. περίπου από τα συνεργεία του Elgin για την ελάφρυνση του βάρους κατά τη μεταφορά διά θαλάσσης στην Αγγλία. Τμήματα αποτμημένων λίθων της ζωφόρου σήμερα απόκεινται στα ΝΔ του Παρθενώνα, και ένας λίθος εκτίθεται στο Μουσείο Ακρόπολης. Στην αρχική της θέση η ζωφόρος, σε ύψος 12 μ. περίπου, πίσω από την εξωτερική κιονοστοιχία, δεν ήταν εύκολα προσιτή στο μάτι του επισκέπτη, και ίσως γι' αυτό δεν μνημονεύεται στις γραπτές πηγές. Εικονίζει σκηνές με γλυπτική και αφηγηματική συνέχεια και θεωρείται ως η τελειότερη δημιουργία της κλασικής γλυπτικής. Για τη λάξευσή της επί του μνημείου στο διάστημα 442-438 π.Χ. συνεργάστηκαν εξέχοντες καλλιτέχνες, ελάσσονες γλύπτες και λιθοξόοι με τις οδηγίες του εμπνευστή και σχεδιαστή της Φειδία. Το θέμα της, κατά τη γενικότερη αποδοχή των μελετητών, είναι η πομπή των μεγάλων Παναθηναίων που εορτάζονταν κάθε τέσσερα

Λεπτομέρεια της δυτικής πλευράς με τα αντίγραφα της δυτικής ζωφόρου (Αρχείο ΕΦΑ Αθηνών).

χρόνια την ημέρα των γενεθλίων της Αθηνάς, την 28η του μηνός Εκατομβαιώνος (Ιούλιος-Αύγουστος). Σύμφωνα με τις γραπτές πηγές, η πομπή ξεκινώντας από τον Κεραμεικό και προχωρώντας διαμέσου της Αγοράς μετέφερε τον καινούργιο πέπλο υφασμένο με παράσταση Γιγαντομαχίας, που προοριζόταν για το ξόανο της Αθηνάς Πολιάδος στο Ερέχθειο.

Η δυτική ζωφόρος είναι το εκτενέστερο τμήμα της ζωφόρου, που καταβιβάστηκε από τον ναό στο πλαίσιο αναστήλωσης του οπισθοναού (1992). Η συντήρηση και ο καθαρισμός της γλυπτής επιφάνειας αποκάλυψε στρώματα (πατίνες) που διατήρησαν ίχνη των εργαλείων της λάξευσης και υπολείμματα χρωμάτων που επιβεβαίωσαν παλαιότερες υποθέσεις για την πολυχρωμία της ζωφόρου του Παρθενώνα. Οι δεκατέσσερις λίθοι της (με την εξαίρεση των δύο πρώτων από βόρεια που απέσπασε ο Elgin, σήμερα στο Βρετανικό Μουσείο) εκτίθενται στο Μουσείο Ακρόπολης, ενώ στο μνημείο αναπληρώνονται με αντίγραφα. Η αφητηρία της πομπής βρισκόταν στη ΝΔ γωνία, από όπου δύο μεγάλες ομάδες κατευθύνονταν προς τη νότια και τη βόρεια πλευρά του μνημείου. Εικονίζονται στιγμιότυπα από την προετοιμασία των υπλέων στο έδαφος και το ξεκίνημα άλλων που καλλάζουν για να λάβουν μέρος στην ιππική παρέλαση που αναπτυσσόταν στις μα-

Λεπτομέρεια λίθου
VIII της δυτικής ζωφό-
ρου με τον ιππο-
δαμαστή (Αρχείο
Μουσείου Ακρόπολης).

κρές πλευρές. Ανάμεσά τους βρίσκονται αξιωματούχοι, οι δύο *ίππαρχοι* του αθηναϊκού ιππικού, ο κήρυκας της πομπής και οι τελετάρχες που ρυθμίζουν την πορεία της πομπής. Η μονοπρόσωπη κεντρική σκηνή του λίθου VIII με τον δυναμικό ιππέα που συγκρατεί το ατίθασο άλογο θεωρήθηκε ως το «παράδειγμα» του πρωτομάστορα Φειδία για τους συνεργάτες του.

Στη βόρεια και τη νότια όψη της ζωφόρου η συνεχής ροή των παραστάσεων αγνοούσε τους αρμούς των λίθων, σε αντίθεση με αυτοτελείς σκηνές των στενών πλευρών. Στη διάνοιξη των παραθύρων της χριστιανικής εκκλησίας και στην ανατίναξη του μνημείου το 1687 οφείλεται η απώλεια των κεντρικών τμημάτων των μακρών πλευρών. Ακέραιοι λίθοι, μικρότερα τμήματα και σπαράγματα των μακρών πλευρών από ανασκαφικές και άλλες έρευνες στην Ακρόπολη και τις πλαγιές της, εκτίθενται στο Μουσείο Ακρόπολης ή φυλάσσονται σε αποθηκευτικούς χώρους. Τα ελλιπή τμήματα που βρίσκονται στο Βρετανικό Μουσείο και σε άλλα μουσεία του εξωτερικού παρουσιάζονται σε αντίγραφα των πρωτοτύπων. Στις μακρές πλευρές προχωρούσαν οι ομάδες των αρμάτων με τους *αποβάτες* (οπλίτες-αθλητές που εκτελούν το αγώνισμα της *αποβασίας*) και των πεζών πολιτών, για να συναντηθούν στα άκρα της ανατολικής πλευράς. Προηγούνταν οι οδηγοί ζώων για τη θυσία, οι μεταφορείς σκευών με προσφορές και νερό (*σκαφηφόροι*, *υδριαφόροι*) και οι μουσικοί (*αυλητές* και *κιθαριστές*). Ανάμεσά τους, ακμαίοι ηλικιωμέ-

Παρθενών, τμήμα του λίθου VI της ανατολικής ζωφόρου με τον Ποσειδάωνα, τον Απόλλωνα και την Άρτεμη (Αρχείο Μουσείου Ακρόπολης).

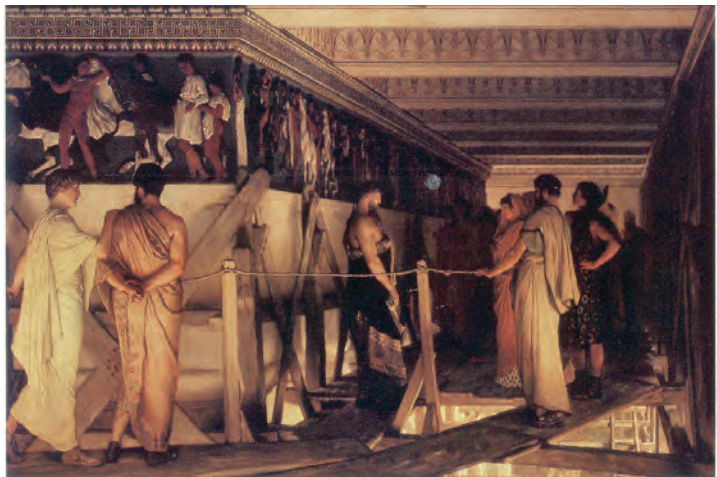

Παρθενών, πλάκα XLVI της νότιας ζωφόρου (Αρχείο Βρετανικού Μουσείου, κατά Α. Σπετσιέρη-Χωρέμη, 2004) με συγκολλώμενο θραύσμα του Μουσείου Ακρόπολης. Εικονίζονται ιματιοφόροι νέοι που οδηγούν αγελάδες στη θυσία (Χ. Βλασσόπουλον, ΥΣΜΑ, 2013).

νοι άνδρες (γέροντες ή θαλλοφόροι) με θαλλούς (κλαδιά ελιάς), σύμφωνα με μια ερμηνεία ήταν οι άρχοντες της πόλης.

Η ανατολική πλευρά, σχεδόν καθ' ολοκληρίαν γνωστή από τις πλάκες που βρίσκονται στο Βρετανικό Μουσείο, εικονίζει τη σύναξη των Ολυμπίων θεών που κάθονται άνετα και συνομιλούν εκατέρωθεν του ένθρονου ζεύγους Δίος και Ήρας. Η ταυτότητά τους άλλοτε δηλωνόταν με πρόσθετα μεταλλικά ή ζωγραφιστά σύμβολα. Στο κέντρο εικονίζεται η περίφημη σκηνή της παράδοσης του παναθηναϊκού πέπλου που συνιστά την κορύφωση της πομπής. Στην τελετουργία συμμετέχουν δύο κόρες, βοηθοί

Laurens Alma Tadema, Ο Περικλής παρουσιάζει τη ζωφόρο του Παρθενώνα στους φίλους του, 1886 (Birmingham Museum and Art Gallery).

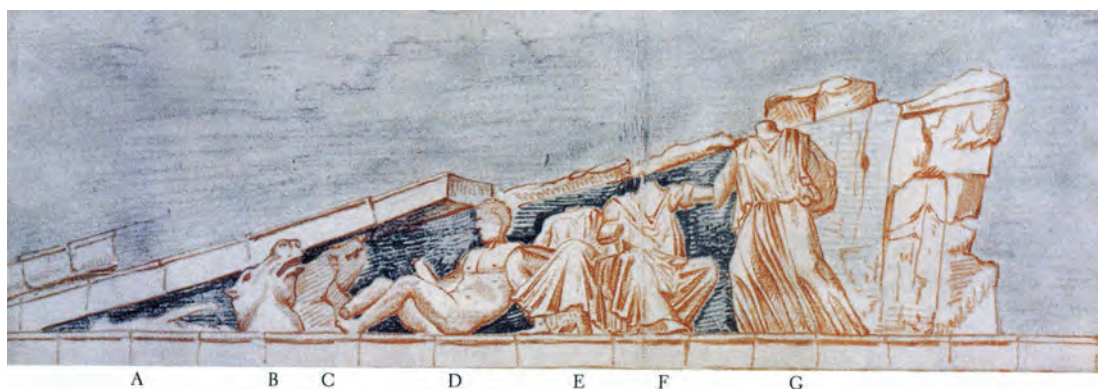

*Παρθενών. Λεπτομέ-
ρεια της βόρειας ζω-
φόρου με παράσταση
υδριαφόρου (Αρχείο
ΕΦΑ Αθηνών).*

της ιέρειας, ο *άρχων βασιλεύς* και μια παιδική μορφή που τον βοηθά να διπλώσει το ύφασμα. Από βόρεια και νότια προσέρχονται οι κόρες που κρατούν τελετουργικά σκεύη (*εργαστίνες*) και δύο συμμετρικές ομάδες ανδρών, οι επώνυμοι ήρωες, οι γενάρχες των δέκα φυλών, ή σύμφωνα με άλλη άποψη οι Αθηναίοι άρχοντες. Από τα αυθεντικά σπαράγματα της ανατολικής ζωφόρου σημαντική είναι η επάνω αριστερή γωνία του λίθου V με την κεφαλή της Ήβης, συνοδού της Ήρας (Ακρ. 855). Το μεγαλύτερο καλοδιατηρημένο τμήμα με τους θεούς Ποσειδώνα, Απόλλωνα και Άρτεμη (Ακρ. 856), που κατέπεσε στην ανατίναξη και βρέθηκε στα ανατολικά του Παρθενώνα από τον L. Ross το 1836, εκτίθεται στο Μουσείο Ακρόπολης. Η υπόλοιπη σκηνή μάς είναι γνωστή από σπαράγματα στα μουσεία Ακρόπολης και Παλέρμου, που αναγνώρισαν οι μελετητές με βάση το εκμαγείο που είχε κατασκευάσει ο L. S. Fauvel (1797).

Για το νόημα της ζωφόρου έχουν διατυπωθεί διάφορες απόψεις, όπως ότι πρόκειται για τη γιορτή που ίδρυσε ο μυθικός γενάρχης Εριχθόνιος ή για τον πρώτο εορτα-

*Το ανατολικό αέτωμα
του Παρθενώνα
(κατά Th. Bowie -
D. Thimme 1971).*

σμό των Παναθηναίων μετά τους περσικούς πολέμους. Από τη μελέτη των επί μέρους μορφών και των ενδυματολογικών επιλογών, υποστηρίχθηκε ότι η νότια και η δυτική πλευρά αντιστοιχούσαν στη δημοκρατική οργάνωση των Αθηναίων σε δέκα φυλές από τον Κλεισθένη, ενώ η βόρεια στην παλαιότερη αριστοκρατική οργάνωση σε τέσσερις *φρατρίες* (γέννη). Η συμμετοχή στην πομπή των Αθηναίων πολιτών και μετοίκων συνδυάζεται με την εντυπωσιακή παρέλαση του ιππικού, σημαντική αύξηση του οποίου σημειώθηκε στα χρόνια της εξουσίας του Περικλή, παρότι η συμμετοχή υπτέων στις εκδηλώσεις των Παναθηναίων δεν παραδίδεται από τις πηγές. Η ζωφόρος του Παρθενώνα συνθέτει με αρμονικό τρόπο για πρώτη φορά και σε πρωτοφανή έκταση μια εξιδανικευμένη ανθρώπινη κοινωνία με τη θεϊκή σφαίρα σε ένα αναθηματικό ανάγλυφο μεγάλης κλίμακας, που με την καλλιτεχνική του πνοή εξυμνεί την αθηναϊκή πολιτεία στο απόγειο της δύναμής της.

Τα αετώματα είχαν πλάτος 28,35 μ., μέγιστο ύψος 3,46 μ. και βάθος 0,91 μ. Το εσωτερικό τους γέμιζαν συνθέσεις αποτελούμενες από 50 συνολικά αγάλματα. Σύμφωνα με τη συνοπτική αναφορά του Πausανία (1,24,4-5), το ανατολικό αέτωμα είχε θέμα τη γέννηση της Αθηνάς

Κ Λ Μ Ο

από το κεφάλι του πατέρα της Δία και το δυτικό τη διαμάχη της Αθηνάς και του Ποσειδώνα για την προστασία της αττικής γης. Πρόκειται για την τελευταία ενότητα αρχιτεκτονικών γλυπτών που τοποθετήθηκε στον ναό (438-432 π.Χ.) Τα θέματά τους αναφέρονται σε σημαντικά επεισόδια από το μυθολογικό παρελθόν της Αθήνας. Οι συνθέσεις απαρτίζονταν από περίοπτες μορφές υπερφυσικού μεγέθους στις κεντρικές σκηνές, ενώ στα πλάγια και στις γωνίες το ύψος των μορφών μειωνόταν σταδιακά για να ενταχθούν στον τριγωνικό χώρο του αετώματος. Τα εναέτια γλυπτά συνδυάζουν υψηλή ποιότητα σχεδίου και δεξιοτεχνία και ήδη από την αρχαιότητα έτυχαν προσοχής και θαυμασμού, όπως δείχνει η επίδραση στη μεταπαρθενώνεια τέχνη και η αντιγραφή ορισμένων μορφών στα ρωμαϊκά χρόνια (π.χ. τα μικρής κλίμακας αντίγραφα αγαλμάτων του δυτικού αετώματος στο Μουσείο της Ελευσίνας). Η λάξευση μεμονωμένων μορφών και συμπλεγμάτων πιστεύεται ότι έγινε βάσει προπλασμάτων (μοντέλων) μεγάλης κλίμακας που κατασκεύασε ο Φειδίας. Η κατεργασία τους έγινε από τους συνεργάτες του Αλκαμένη και Αγοράκριτο μετά την αναχώρησή του για την Ολυμπία. Τα αυθεντικά γλυπτά που

Παρθενών. Ανατολικό
αέτωμα. Κεφαλή Ακρ.
2381. Σχέδιο Γερ.
Θωμάς (Μάντης 2011).

βρέθηκαν στην Ακρόπολη εκτίθενται στο Μουσείο ανασυγκροτημένα μαζί με γύψινα αντίγραφα εκείνων που βρίσκονται σε ξένα μουσεία. Το γεγονός ότι οι πίσω όψεις τους ήταν τέλεια δουλεμένες (αν και μη ορατές στην αρχική τους θέση) υποδηλώνει ότι μετά την κατασκευή τους ήταν σε κοινή θέα για κάποιο διάστημα πριν από την οριστική τοποθέτηση. Έτσι οι επισκέπτες είχαν την ευκαιρία να τα θαυμάσουν και οι γλύπτες να επιδείξουν το ταλέντο τους.

Το ανατολικό αέτωμα εικονογραφεί τη σκηνή που περιγράφει ο 1ος ομηρικός ύμνος στην Αθηνά, όταν η θεά

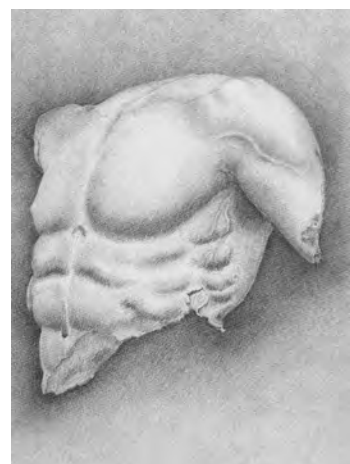
Παρθενών. Δυτικό αέτωμα. Κεφαλή του
2ου εξωτερικού αλόγου
του άρματος της
Σελήνης (μορφή Ο).
Σχέδιο K. A. Schwab,
2010.

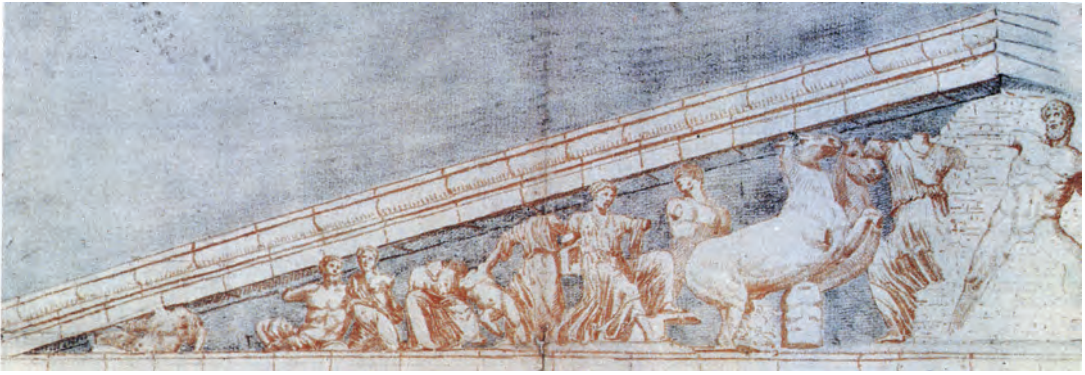

έχει ξεληδήσει από το κεφάλι του Διός ενώπιον των θεών του Ολύμπου που συγκλονίζεται από σεισμό. Από τις μορφές του Διός, της Αθηνάς και της Ήρας που βρίσκονταν στο κέντρο του αετώματος, οι δύο πρώτες χάθηκαν κατά την κατασκευή της χριστιανικής κόγχης τον 6ο αι. μ.Χ. Από αυτές αναγνωρίστηκαν το χέρι του Διός με τον κεραυνό και η κεφαλή της Ήρας που καλύπτεται με πέπλο, σήμερα στην έκθεση του Μουσείου Ακρόπολης (Ακρ. 20049, 2381). Τα κολοσσιακά αγάλματα στερεώνονταν σε λαξεύματα της επάνω πλευράς του οριζόντιου γείσου που αποτελούσε το δάπεδο των εναετίων συνθέσεων, με τη βοήθεια *προβόλων*, ισχυρών σιδερένιων ράβδων που τα συγκρατούσαν και μετέφεραν τις ωθήσεις του βάρους τους στο τύμπανο του αετώματος. Στα πλάγια αναπτύσσονται οι μορφές των θεών, όρθιες, καθιστές ή ξαπλωμένες. Τις γωνίες γεμίζουν τα τέθριππα του Ηλίου που ανατέλλει από τα κύματα του Ωκεανού και της Σελήνης που δύνει, προσδιορίζοντας τα χρονικά όρια της γενέθλιας ημέρας της θεάς Αθηνάς. Στην πλειονότητά τους τα γλυπτά του ανατολικού αετώματος βρίσκονται στο Βρετανικό Μουσείο, μαζί με το έξοχα πλασμένο δεύτερο εξωτερικό

Παρθενών. Το σύμπλεγμα Κέκροπα και Πανδρόσου μετά την καταβίβαση από το δυτικό αέτωμα (Αρχείο ΕΦΑ Αθηνών).

Παρθενών. Δυτικό αέτωμα. Κορμός Ποσειδώνα (μορφή Μ). Σχέδιο Κ. Α. Schwab, 2013.

Το δυτικό αέτωμα του Παρθενώνα (κατά Th. Bowie - D. Thimme 1971).

άλογο της Σελήνης, που ο ποιητής Goethe αποκάλεσε «Urpferd» (πρωταρχικό άλογο). Αποσπασματικά γλυπτά της παλαιάς έκθεσης και των αποθηκών, και άλλα που προέκυψαν από την αναστήλωση του ανατολικού θριγκού (1987), λ.χ. τα εσωτερικά ζεύγη αλόγων του Ηλίου και της Σελήνης, εκτίθενται στο Μουσείο Ακρόπολης.

Το θέμα του δυτικού αετώματος, η διαμάχη Αθηνάς και Ποσειδώνα για την προστασία της Αττικής γης, δραματιζόταν ενώπιον των μυθικών βασιλέων της Αθήνας Κέκροπα και Ερεχθέα και άλλων τοπικών ηρώων και ηρωίδων που έκριναν τον αγώνα προτιμώντας το δώρο της Αθηνάς και την ίδια ως προστάτιδα της πόλης τους. Όπως γνωρίζουμε από παραστάσεις της αγγειογραφίας και από τα σχέδια του 1674, οι δύο θεοί εικονίζονταν ένοπλοι, σε σφοδρή φυγόκεντρη κίνηση στο κέντρο της σύνθεσης, πλαισιωμένοι από τα άρματά τους με ηνιόχους γυναικείες θεότητες. Τα στήθη των αλόγων υποβάσταζαν Τρίτωνες, θαλάσσιες υβριδικές μορφές, υπαινικτικές του κατακλυσμού που προκάλεσε ο Ποσειδώνας στο λεκανοπέδιο της Αττικής όταν ηττήθηκε από την Αθηνά. Εκατέρωθεν των θεϊκών μορφών, παρακολουθούσαν τον αγώνα οι μυθικοί πρόγονοι των Αθηναίων και τις γωνίες

έκλειναν τοπικοί ήρωες ή προσωποποιήσεις του αττικού τοπίου, πηγές και ποτάμια (κρήνη Καλλιρρόη, ποταμοί Κηφισός και Ιλισός). Κοντά στο αριστερό άκρο βρισκόταν το σύμπλεγμα του Κέρροπα και της κόρης του Πανδρόσου, εκμαγείο του οποίου υπάρχει σήμερα στο μνημείο, ενώ το πρωτότυπο εκτίθεται στο Μουσείο Ακρόπολης (Ακρ. 14935). Από το αέτωμα αυτό παρέμειναν περισσότερα αυθεντικά τμήματα σε ελληνικό έδαφος, ώστε στο Μουσείο της Ακρόπολης παρουσιάζονται περισσότερες ανασυνθέσεις με εκμαγεία των γλυπτών που βρίσκονται στο Βρετανικό Μουσείο και στο Μουσείο του Λούβρου.

Αναθήματα στον Παρθενώνα και το περιβάλλον του

Στο περιστύλιο και στον χώρο γύρω από τον Παρθενώνα είχαν αναρτηθεί και ανιδρυθεί ποικίλα αναθήματα από τον 5ο αι. π.Χ. και εξής, όπως μας πληροφορούν οι φιλολογικές πηγές, οι επιγραφές, τα λαξεύματα στον φυσικό βράχο και άλλα ίχνη. Στα ανατολικά ήταν στημένοι οι ανδριάντες του Περικλή (έργο του Κρησίλα) και του πατέρα

Σχέδιο αναπαράστασης της ανατολικής πλευράς του Παρθενώνα με αναθήματα (κατά G. P. Stevens).

του, Ξανθίππου. Στο επιστύλιο της ανατολικής και της βόρειας πλευράς διακρίνονται μεγάλες ορθογώνιες οπές και ίχνη από την ανάρτηση των χάλκινων ασπίδων που αφιέρωσε ο Μέγας Αλέξανδρος από τα λάφυρα της νίκης του στον Γρανικό ποταμό (334 π.Χ.). Άλλες μικρότερες οπές που διακρίνονται μόνο στο ανατολικό επιστύλιο οφείλονται στη στερέωση υστερότερης επιγραφής από 251 χάλκινα γράμματα προς τιμήν του Νέρωνα. Στη ΒΑ γωνία του ναού υψωνόταν ένα ορθογώνιο βάθρο που στηριζε το χάλκινο τέθριππο του Ευμένη Β' ή του Αττάλου Β', βασιλέων του Περγάμου (2ος αι. π.Χ.), το οποίο μεταφέρθηκε στον αυτοκράτορα Αύγουστο από τον αθηναϊκό Δήμο. Στην περιοχή ΒΑ του μνημείου, όπου υπάρχει μεγάλο ορθογώνιο λάξευμα, ήταν πιθανόν στημένο το άγαλμα της Πρόκνης, έργο του Αλκαμένη, που αναφέρει ο Πausanias. Στη βόρεια πλευρά ήταν τοποθετημένο ημικυκλικό βάθρο με τους ανδριάντες των νικηφόρων στρατηγών της Αθήνας Κόνωνα και του γιου του Τιμοθέου. Σε ορθογώνιο λάξευμα στον φυσικό βράχο με την εγχάρακτη επιγραφή «Γῆς καρποφόρου κατὰ μαντείαν» είχε στηθεί άγαλμα της Γης με υψωμένα τα χέρια σε επίκληση βροχής, που αφιερώθηκε σε κάποια εποχή ξηρασίας σύμφωνα με τον Pausanias. Στη δυτική πρόσοψη του ναού, επάνω στη βραχύτημη κλίμακα, στερεώνονταν πλήθος αφιερωμάτων, όπως μαρτυρούν λαξευτές εγχοπές για την υποδοχή τους.

Καταστροφές, μετασκευές και αναστηλώσεις

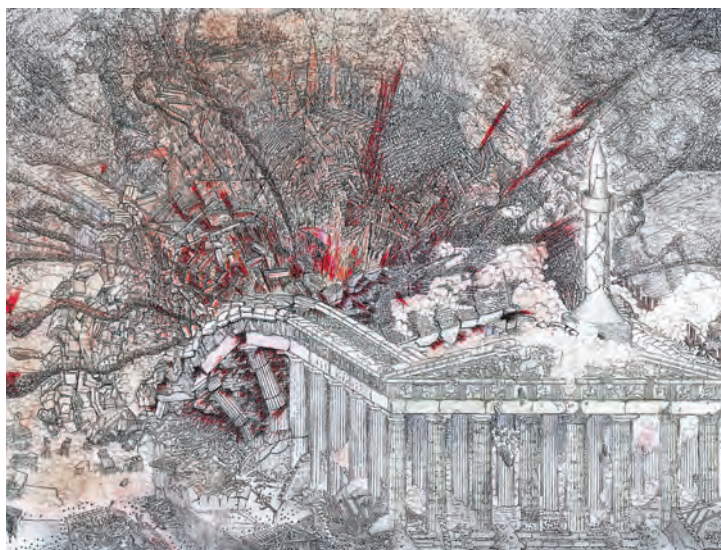
Στο τέλος της ύστερης αρχαιότητας, η στέγη και το εσωτερικό του Παρθενώνα καταστράφηκαν από πυρκαγιά, με αποτέλεσμα οι μαρμάρινες επιφάνειες των τοίχων, των κιόνων και των γλυπτών του να υποστούν θερμική θραύση. Η κιονοστοιχία του σηκού αντικαταστάθηκε με μέλη στοών από την περιοχή της Ρωμαϊκής Αγοράς και η στέγη με πήλινη κεράμωση, ενώ το πτερό έμεινε ανοικτό, εκτεθειμένο στις καιρικές συνθήκες. Η καταστροφή οφείλεται πιθανότατα στην επιδρομή των Ερούλων (267 μ.Χ.) και η επισκευή στον αυτοκράτορα Ιουλιανό (362-365 μ.Χ.). Άλλοι αποδίδουν την καταστροφή στους Βησιγόθους του Αλάριχου (396 μ.Χ.).

Στην πρώτη βυζαντινή εποχή (τέλος 6ου - αρχές 7ου αι. μ.Χ.) ο ναός μετατράπηκε σε χριστιανική βασιλική και αργότερα σε επισκοπικό ναό. Ο προσανατολισμός άλλαξε και κατασκευάστηκε ημικυκλική αψίδα στην ανατολική πλευρά που έκλεισε την είσοδο του προναού. Το δυτικό διαμέρισμα έγινε νάρθηκας και στη ΒΔ γωνία εγκαταστάθηκε βαπτιστήριο. Στη μεσοβυζαντινή εποχή (10ος -11ος αι. μ.Χ.), οπότε καθιερώθηκε η ονομασία Παναγία Αθηνιώτισσα, υπήρξε ένα από τα σπουδαιότερα προσκυνήματα του βυζαντινού κόσμου. Την εκκλησία προσκύνησε το 1059 ο αυτοκράτωρ Βασίλειος Β' Βουλγαροκτόνος που προσέφερε τα «χαριστήρια» της νίκης του κατά των Βουλγάρων. Τον 12ο αι. μ.Χ. η παλαιοχρι-

Κάτοψη της Ακρόπολης περί το 1300, μετά τις τροποποιήσεις των οχυρώσεων από τους Φράγκους (κατά Τ. Τανούλας, 1997).

Η ανατίναξη του Παρθενώνα. Αναπαράσταση Μ. Κορρές.

στιανική αφίδα κατεδαφίστηκε και αντικαταστάθηκε με τρίπλευρη, στην οποία εντοιχίστηκαν οι δύο μεσαιοί κιόνες του προνάου. Η αφίδα κοσμήθηκε με ψηφιδωτή παράσταση της Θεοτόκου, που διατηρήθηκε εν μέρει και μετά την ανατίναξη του 1687. Στο εσωτερικό της αφίδας διαμορφώθηκε βαθμιδωτό σύνθρονο με επισκοπικό θρόνο. Επίσης, ο οπισθόναος τοιχογραφήθηκε – διασώθηκαν ίχνη παράστασης «Δέησης». Κατά τη μετασκευή του οικοδομήματος, αφαιρέθηκαν οι κεντρικές μορφές του ανατολικού αετώματος για την κατασκευή της αφίδας και λίθοι των μακρών πλευρών της ζωφόρου για τη διάνοιξη παραθύρων. Στη διάρκεια της Φραγκοκρατίας (1204 κ.ε.), ο Παρθενών έγινε καθολικός ναός της «Notre Dame» με κωδωνοστάσιο και επί Καταλανών της «Santa Maria de Setines». Στην οθωμανική κατοχή έγινε μουσουλμανικό τέμενος (τζαμί) με μιναρέ στη ΝΔ γωνία, όπου σώζεται ο κοχλίας (ελικοειδής κλίμακα).

Κατά την πολιορκία της Ακρόπολης από τον Morosini, ο Παρθενών ανατινάχθηκε από οβίδα που έπεσε από τον λόφο του Φιλοπάππου και εισχώρησε στο εσωτερικό που τότε ήταν πυριτιδαποθήκη. Η έκρηξη προκάλεσε χωρισμό του ναού στη μέση και εκσφενδονισμό των μελών του σε μεγάλη ακτίνα, στον βράχο και τις πλαγιές του. Το σφοδρό πυροκλαστικό κύμα προκάλεσε θερμική φθορά στην εσωτερική επιφάνεια τοίχων και κιόνων, ιδίως των εσωτερικών προστάσεων του προνάου και του οπισθονάου. Ανάμεσα στα ερείπια κτίστηκε αργότερα ένα μικρό

τζαμί. Πληροφορίες σχετικά με την ακριβή εικόνα του γλυπτού διακόσμου στη θέση του πριν από την ανατίναξη, παρέχουν τα σχέδια που εκπονήθηκαν το 1674. Το 1801-1802, όταν η Ακρόπολη ήταν ακόμη τουρκικό κάστρο, τα συνεργεία του Elgin απέσπασαν και μετέφεραν στην Αγγλία 19 μορφές των αετωμάτων, 15 νότιες μετόπες και 56 προιονισμένες πλάκες με ανάγλυφες παραστάσεις της ζωφόρου (περίπου 70 μ.). Η ενέργεια αυτή που προκάλεσε

Ο Παρθενών από N.L.F. Préaux - J. Jeakes, «Ο ναός της Αθηνάς ή Παρθενών» 1799/1804 (Μουσείο της πόλεως των Αθηνών).

Η Ακρόπολη περί το 1670. Άποψη από τον λόφο του Φιλοπάππου (σχέδιο αγνώστου, Bonn Art Museum).

S. Atkins. Το συνεργείο του Έλγιν στα δυτικά του Ερεχθείου. Αρχές 19ου αι. (Μουσείο Μπενάκη. Κατά Μ. Τσιγκάκου 2007).

επιπλέον δομικές βλάβες στο μνημείο και η απληστία του Elgin επικρίθηκαν σφοδρά από Έλληνες και ευρωπαίους φιλέλληλες περιηγητές και λογίους, όπως ο Lord Byron και ο E. Dodwell. Ταυτόχρονα διευκόλυνε νέες αρπαγές γλυπτών και οδήγησε στην περαιτέρω ερείπωση του μνημείου.

Οι πρώτες εκτεταμένες αναστηλώσεις έγιναν το 1898-1902 και το 1922-1933 από τον Ν. Μπαλάνο και στη συνέχεια από τον Α. Ορλάνδο. Στη σύγχρονη εποχή, από το 1986 κ.ε., έχει τεθεί σε εφαρμογή και συνεχίζεται σειρά αναστηλωτικών προγραμμάτων για την αποκατάσταση επί μέρους τμημάτων του μνημείου. Στο πλαίσιο των αναστηλώσεων, τα τμήματα του γλυπτού διακόσμου στην πλειονότητά τους έχουν απομακρυνθεί από τη θέση τους και εκτίθενται στο Μουσείο Ακρόπολης. Έως σήμερα έχει ολοκληρωθεί η αναστήλωση της ανατολικής πρόσοψης και του προνάου, της βόρειας κιονοστοιχίας και του οπισθονάου, ενώ συνεχίζεται το έργο αναστήλωσης της δυτικής πρόσοψης του μνημείου και η αποκατάσταση μελών από τους τοίχους του σηκού.

Η Χαλκοθήκη

Μεταξύ Παρθενώνα και νοτίου τείχους, και ανατολικά του Βραυρωνείου, διατηρούνται τα θεμέλια ενός κτηρίου μήκους 43 και πλάτους 14 μ. Χρονολογείται στον 5ο αι. π.Χ. και ταυτίζεται με τη Χαλκοθήκη που αναφέρουν οι

επιγραφές. Έχει σχήμα στοάς με εσωτερική και εξωτερική κιονοστοιχία 20 κίωνων και χρησίμευε για αποθήκευση των χάλκινων και άλλων μεταλλικών αφιερωμάτων του ιερού, καθώς και λαφύρων από αθηναϊκές νίκες, οι κατάλογοι των οποίων καταγράφονταν σχολαστικά σε μαρμάρινες στήλες.

Αρχαϊκά μνημειακά οικοδομήματα στην Ακρόπολη

Το *Εκατόμπεδον* (ή *Εκατόμπεδος ναός*)

Τα σημαντικότερα οικοδομήματα της Ακρόπολης εμφανίζονται στις αρχές του 6ου αιώνα (580-560 π.Χ.). Στον πρώτο μνημειακό ναό που αφιερώθηκε στην πολιούχο θεά Αθηνά οι μελετητές έχουν αποδώσει πολυάριθμα πώρινα και μαρμάρινα αρχιτεκτονικά μέλη και γλυπτά που βρέθηκαν σε κομμάτια στα νοτιοανατολικά και τα νότια του Παρθενώνα (1886 και 1888). Άλλα μέλη (μετόπες, τρίγλυφα και γείσα) εντοιχίστηκαν επίσης στο βόρειο τείχος. Ο ναός ταυτίστηκε με το *Εκατόμπεδον*, ναό μήκους 100 ποδών που αναφέρει η λεγόμενη «επιγραφή του Εκατομπέδου» (*IG I2 3-4. 485 π.Χ.*), ωστόσο σήμερα εκτιμάται ότι είχε πολύ μεγαλύτερες διαστάσεις. Σε ό,τι αφορά τις λεπτομέρειες του σχεδίου, τις αναλογίες, την ακριβή θέση του γλυπτού διακόσμου του ναού, ακόμη και για τη θέση του, δεν υπάρχει ομοφωνία των μελετητών. Από ορισμένους τα μέλη αποδίδονται σε μια πρωιμότερη φάση του Αρχαίου Ναού της Αθηνάς. Σύμφωνα με την επικρατέστερη άποψη, η θέση του ναού βρισκόταν στη νοτιοδυτική πλευρά των θεμελίων του Παρθενώνα, στο περιβάλλον του οποίου βρέθηκαν τα περισσότερα κομμάτια. Η ονομασία *Εκατόμπεδον* διατηρήθηκε και για ένα μέρος του κλασικού ναού, γι' αυτό υποστηρίζεται ότι ο αρχαϊκός αυτός ναός υπήρξε ο προκάτοχος του Παρθενώνα στα αρχαϊκά χρόνια, εξ ου και η αδόκιμη ονομασία «Αρχαϊκός Παρθενών» που χρησιμοποιείται από τους σύγχρονους μελετητές. Είχε διαστάσεις 20,5×44 μ., με εξωτερική κιονοστοιχία (*πτερόν*) 6×13 κίονες. Για την οικοδόμησή του χρησιμοποιήθηκε ο πωρόλιθος, τοπικό είδος ασβεστολίθου, ο λεγόμενος *πειραιϊκός ακτίτης* από τα λατομεία της Πειραιϊκής Ακτής. Για τα διακοσμητικά μέλη

Χάλκινο αγαλμάτιο Αθηνάς Προμάχου που αφιέρωσε η Μελησιώ (ΕΑΜ X6447) (Αρχείο Μουσείου Ακρόπολης).

*Εκατόμπεδον.
Σύμπλεγμα λεόντων
που κατασπαράζουν
ταύρο. Αναπαράσταση
E. Gilliéron.*

της ανωδομής χρησιμοποιήθηκε το υμήττειο μάρμαρο από λατομεία του Υμηττού.

Στον ναό ανήκουν μεγάλα δωρικά κιονόκρανα και τμήματα κιώνων, μέλη του επιστυλίου και του γείσου από πωρόλιθο, μετόπες και κεράμωση από μάρμαρο. Τους τριγωνικούς χώρους των αετωμάτων γέμιζαν μεγάλες πώρινες συνθέσεις με ζωγραφιστό διάκοσμο, που εκτίθενται σε ανασύνθεση στο Μουσείο Ακρόπολης. Τα σύμπλεγματα του Ηρακλή που παλεύει με τον Τρίτωνα, του Τρισώματου Δαίμονα και δύο λιονταριών που κατασπαράζουν ταύρο, ανήκουν ίσως στο δυτικό αέτωμα του ναού. Το αέτωμα της λέαινας που κατασπαράζει μικρό ταύρο, μαζί με ένα αντίστοιχο, υποστηρίζεται ότι κοσμούσε το δεύτερο αέτωμα (ανατολικό), τις γωνίες του οποίου γέμιζαν δύο φίδια. Τα αετώματα επέστεφαν πώρινα καταέτια γείσα και ελαετίδα σίμη (υδρορρόη) από υμήττειο μάρμαρο, με εγχάρακτη και ζωγραφιστή φυτική διακόσμηση, τμήματα των οποίων έχουν φέρει στο φως οι ανασκαφές. Στον γλυπτό διάκοσμο του ίδιου ναού αποδίδονται ανάγλυφη ζωφόρος με πάνθηρες και ακρωτήρια σε σχήμα τρέχουσας Γοργούς, σημαντικά τμήματα των οποίων εκτίθενται στο Μουσείο Ακρόπολης. Στο *Εκατόμπεδον* η θεά Αθηνά θα λατρευόταν με την πολεμική της ιδιότητα, πιθανόν σε συνδυασμό με την αφιέρωση στην Ακρόπολη ενός αγάλματος Αθηνάς Προμάχου, λατρευτικού ή αναθηματικού, όπως πιστεύουν πολλοί μελετητές. Την παρουσία του χαμένου αυτού έργου απηχούν οι παραστάσεις Αθηνάς Προμάχου σε πήλινα και χάλκινα

ειδώλια, και αναθηματικά ανάγλυφα της αρχαϊκής εποχής, σήμερα στο Μουσείο της Ακρόπολης.

Εκτός από το *Εκατόμπεδον*, την ίδια περίπου εποχή (580-560 π.Χ.) υπήρχαν στην Ακρόπολη και μικρότερα κτήρια, των οποίων η θέση στην τοπογραφία του ιερού δεν έχει εξακριβωθεί. Μας είναι γνωστά τμήματα της ανωδομής (πήλινα, πώρινα και μαρμάρινα αρχιτεκτονικά μέλη και γλυπτά) τουλάχιστον τεσσάρων διαφορετικών κτηρίων, ο προορισμός των οποίων αμφισβητείται. Πιθανολογείται ότι πρόκειται για τα *οικήματα* που αναφέρει η μεταγενέστερη επιγραφή του *Εκατομπέδου* και ότι χρησίμευαν ως *θησαυροί* για τη φύλαξη αφιερωμάτων, όπως στα πανελλήνια ιερά των Δελφών και της Ολυμπίας. Στη διακόσμησή τους ανήκουν τα πώρινα αετώματα με την ανάγλυφη και πολύχρωμη διακόσμηση, που εικονίζουν μυθολογικά θέματα, όπως το αέτωμα της Ελιάς ή του Τρωίλου, της πάλης του Ηρακλή με τη Λερναία Ύδρα, της Αποθέωσης του Ηρακλή και της πάλης του με τον Τρίτωνα («κόκκινο αέτωμα»), τα οποία εκτίθενται στο Μουσείο Ακρόπολης.

Ο Αρχαίος Ναός της Αθηνάς

Στα αριστερά του επισκέπτη που διέρχεται την κεντρική πομπική οδό του ιερού, βορείως του Παρθενώνα και σε επαφή με τον νότιο τοίχο του Ερεχθείου, διατηρούνται τα ασβεστολιθικά θεμέλια ενός αρχαϊκού περίπτερου ναού, γνωστού ως *θεμελίου (Fundament) Dörpfeld* από το όνομα του αρχιτέκτονα που πρώτος το διερεύνησε. Το

Το Ερέχθειο και τα θεμέλια του Αρχαίου Ναού. Λήψη από τον Παρθενώνα (φωτ. Τ. Σουβλάκης. Αρχείο ΥΣΜΑ).

οικοδόμημα συσχετίστηκε με τον γνωστό από τις αρχαίες πηγές *Αρχαίο Ναό* της Αθηνάς Πολιάδος στον οποίο βρισκόταν το αρχαίο *διπυτές* ξόανο. Στον ίδιο χώρο που άλλοτε κατελάμβανε το μυκηναϊκό ανάκτορο, εικάζεται ότι υπήρχε ένας παλαιότερος μικρός ναός κατασκευασμένος από φθαρτά υλικά (ξύλο και πλίνθους), στον οποίο συνεχίστηκε η λατρεία των μυκηναϊκών χρόνων όπως γνωρίζουμε από αναφορές στα ομηρικά έπη ([Η Αθηνά] *ἔκετο δ' ἐς Μαραθῶνα καὶ εὐρυάγυιαν Ἀθήνην, | δύνε δ' Ἐρεχθίδης πυκινὸν δόμον*. Ομήρου *Οδύσσεια* 7, 80-81). Η υπόθεση αυτή βασίστηκε σε λιγοστά κτηριακά κατάλοιπα, όπως δύο λίθινες βάσεις ξύλινων κίωνων, ίσως γεωμετρικών, και σε κινητά ευρήματα της ύστερης γεωμετρικής και πρώιμης αρχαϊκής εποχής. Με τη λατρεία συνδέονται τα διακοσμητικά μέρη χάλκινων τριποδικών λεβήτων (σφυρήλατα και εγχάρακτα ελάσματα και ειδώλια) από την ανασκαφή της Ακρόπολης, τα πρωιμότερα από τα οποία χρονολογούνται στα μέσα του 8ου αιώνα (750 π.Χ.). Ορισμένα παραδείγματα εκτίθενται στο Μουσείο Ακρόπολης και άλλα φυλάσσονται στο Εθνικό Αρχαιολογικό Μουσείο. Τον παλαιότερο μικρό ναό της Αθη-

νάς κοσμούσε ως ακρωτήριο ή επένδυση του αετώματος ένα χάλκινο κυκλικό έλασμα με παράσταση Γοργούς (Μέδουσα) (660 π.Χ.).

Ο Αρχαίος Ναός ήταν δωρικός περίπτερος με πτερών 6×12 και διαστάσεις 43,44×21,34 μ. Στον σηκό του μεταφέρθηκε το λατρευτικό ξόανο από τον παλαιότερο μικρό ναό. Αποτελείται από πρόναο, σηκό που διαιρείται σε ένα ευρύτερο ανατολικό τμήμα και ένα τριμερές δυτικό και οπισθόδομο. Το θεμέλιο του σηκού είναι κτισμένο από κυανίζοντα ασβεστόλιθο του βράχου της Ακρόπολης, ενώ εκείνο του πτερού είναι από ρόδινο ασβεστόλιθο του λατομείου Καρρά της Αττικής. Οι κίονες, τα επιστύλια και τα τρίγλυφα ήταν κατασκευασμένα από πειραϊκό πωρόλιθο, ενώ οι ακόσμητες μετόπες, οι μορφές των αετωμάτων και η κεράμωση (γείσα, σίμη και ακρωτήρια) ήταν από χοντρόκοκκο μάρμαρο Πάρου. Είχε διακόσμηση με εξαιρετικής ποιότητας εναέτια γλυπτά, σημαντικά τμήματα των οποίων σώθηκαν στο στρώμα της περσικής καταστροφής. Το ένα αέτωμα (ίσως το δυτικό) πλάτους 19,70 μ. και ύψους 2,46 μ., κοσμούσε σύνθεση με θέμα τη Γιγαντομαχία, την πάλη των εξεγερμένων Γιγάντων εναντίον των θεών του Ολύμπου. Τέσσερις υπερφυσικού μεγέθους μορφές, η ένοπλη Αθηνά που κατέβαλε τον γίγαντα Εγκέλαδο και τρεις ηττημένοι Γίγαντες πεσμένοι στο έδαφος, εκτίθενται στο Μουσείο Ακρόπολης (Ακρ. 631). Από το άλλο αέτωμα σώθηκαν κομμάτια ενός συμπλέγματος δύο λιονταριών που κατασπαράζουν ταύρο. Στην αρχιτεκτονική του ναού ανήκει επίσης το γωνιακό μέλος της σίμης με τη γλυπτή και πολύχρωμη λεοντοκεφαλή-υδρορρόη (Ακρ. 69).

Σύμφωνα με τους περισσότερους μελετητές, πρόκειται για ένα μεγαλεπήβολο έργο της αθηναϊκής τυραννίδος των γιων του τυράννου Πεισιστράτου, γύρω στο 520 π.Χ., που οφείλεται στον Ιππία. Άλλοι πιστεύουν ότι ανεγέρθηκε στο διάστημα 508/7 έως 500/490 π.Χ. και αντιπροσωπεύει την αθηναϊκή δημοκρατία του Κλεισθένη. Το 480 π.Χ. ο ναός πυρπολήθηκε εν μέρει από τους Πέρσες. Τότε, μέρος των αρχιτεκτονικών του μελών εντοιχίστηκε μετά τα Περσικά από τους Αθηναίους στο βόρειο τείχος της Ακρόπολης, στην περιοχή μεταξύ Ερεχθείου και Προ-

*Το αέτωμα της Γιγαντομαχίας (Ακρ. 631)
(Αρχείο Μουσείου
Ακρόπολης).*

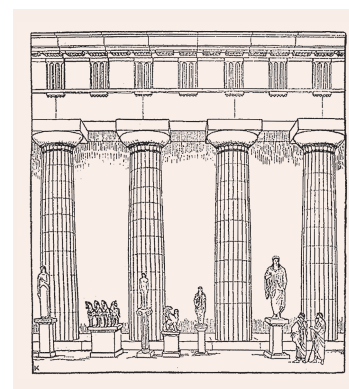
πυλαίων. Έπειτα από μια πρόχειρη επισκευή για να στεγαστεί το λατρευτικό άγαλμα της θεάς (*διπετέες* ξόανο), ένα μέρος του κτηρίου παρέμενε στη θέση του έως την ανέγερση του Ερεχθείου που αντικατέστησε τον Αρχαίο Ναό ως χώρο λατρείας. Ο Αρχαίος Ναός καταστράφηκε οριστικά με εμπρησμό το 406 π.Χ., όπως αναφέρει ο ιστορικός Ξενοφών (Ελληνικά 1.61.1: *ὁ παλαιὸς τῆς Ἀθηνᾶς νεὼς ἐν Ἀθήναις ἐνεπρήσθη*). Η πυρπόλησή του ίσως ήταν σκόπιμη, για να υπάρξει ελεύθερος χώρος για το Ερέχθειο και τη νότια πρόσταση των Καρυατίδων. Ωστόσο, η φωτιά επεκτάθηκε στο ανεγειρόμενο Ερέχθειο, σύμφωνα με τις οικοδομικές επιγραφές. Από την αρχαϊκή εποχή διασώθηκε μεγάλος αριθμός βάσεων στην Ακρόπολη με τις υπογραφές καλλιτεχνών όπως ο Ένδοιος, ο Αντήνωρ, ο Ευήνωρ, οι Κρίτιος και Νησιώτης, που αναφέρουν οι αρχαίοι συγγραφείς (Ηρόδοτος, Πausanias κ.ά.). Αρκετές από αυτές εκτίθενται ή φυλάσσονται στο Μουσείο Ακρόπολης και στο Επιγραφικό Μουσείο Αθηνών.

Αναθήματα στο περιβάλλον των αρχαϊκών ναών

Ποικίλα αναθήματα, κυρίως μαρμάρινα, χάλκινα και πήλινα γλυπτά, ειδώλια και σκεύη, τοποθετημένα σε βάσεις διαφόρων σχημάτων (πεσσούς, κίονες, ορθογώνιες και κυλινδρικές βάσεις) ή επάνω στις βαθμίδες των ναών, ήταν τοποθετημένα στην Ακρόπολη, κοντά στα αρχαϊκά κτήρια. Επιγραφές χαραγμένες στις βάσεις των αναθημάτων που ήταν στημένα σε υπαίθριους χώρους του ιερού (αγαλμάτων, αναγλύφων, χάλκινων ειδών μικροτεχνίας κ.ά.), κάποτε έμμετρες (*επιγράμματα*), περιέχουν το όνομα, το πατρώνυμο ή και το επάγγελμα του αναθέτη ή των αναθετών, το όνομα του αποδέκτη θεού, το όνομα του καλλιτέχνη ή των καλλιτεχνών που φιλοτέχνησαν το ανάθημα και άλλες πληροφορίες. Οι λόγοι της ανάθεσης προσφορών ποικίλλουν. Τα αναθήματα άλλοτε ήταν αφορμή για επίδειξη πλούτου και κοινωνικής επιφάνειας και άλλοτε επίκληση ή ευχαριστία προς τη θεότητα. Ο αναθέτης με την αναφορά του επαγγέλ-

Αναθήματα στο περιβάλλον των αρχαϊκών ναών. Αναπαράσταση F. Krischen.

Ενεπίγραφος κίονας, βάση αγάλματος Αθηνάς, αφιέρωμα του Πύθη και έργο του Επιτέλη (Ακρ. 6506+136) (Αρχείο Μουσείου Ακρόπολης).

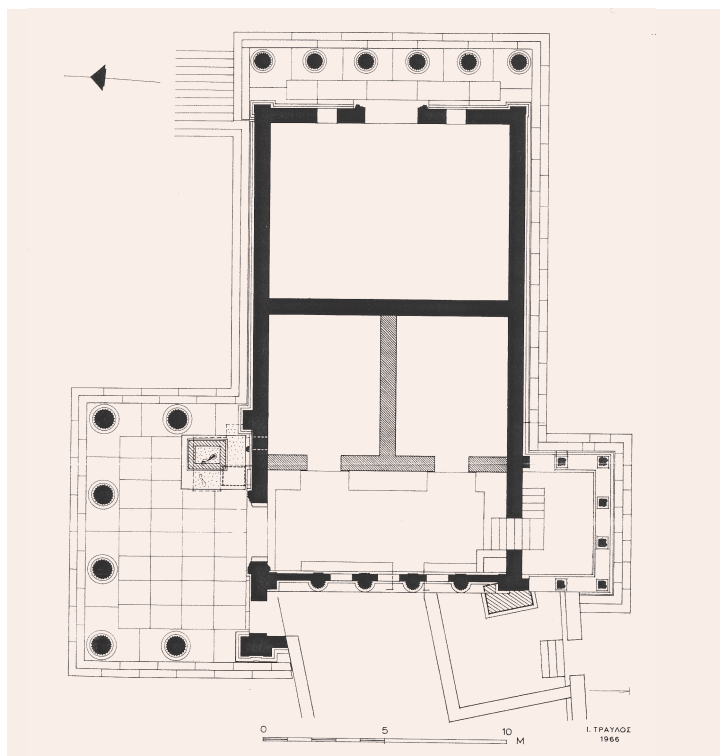
Ch. Hansen, *To Ερέχθειο από ΝΔ.* 1844. Διακρίνεται το αντίγραφο της Καρνάτιδας C σε δύο τμήματα πριν από την τοποθέτηση στην αναστήλωση του 1846. (The Royal Danish Academy of Fine Arts. Architectural Drawings Collection. KAkr. 14974) (κατά J. Christiansen, *The Rediscovery of Greece*, 2000).

ματος δίπλα στο όνομά του δηλώνει με υπερηφάνεια την πηγή των εσόδων από την οποία έκαμε την προσφορά του. Ο συσχετισμός των επιγραφών σε λίθινες βάσεις, αγγεία και χάλκινα αντικείμενα με τα ιστορικά κείμενα έχει συμβάλει στην ταύτιση ιστορικών προσώπων και καλλιτεχνών που υπέγραφαν τα έργα τους (γλύπτες, αγγειοπλάστες και αγγειογράφοι). Πολλά ενεπίγραφα αναθήματα με υπογραφές καλλιτεχνών (Ένδοιος, Αντήνωρ, Ευήνωρ, Κρίτιος και Νησιώτης) που αναφέρονται από τους αρχαίους συγγραφείς (Ηρόδοτο, Πausανία κ.ά.) έχουν διασωθεί στην Ακρόπολη. Οι επιγραφές κατά κανόνα δεν αναφέρουν το είδος του αναθήματος, ώστε είναι δύσκολη η συσχέτιση των βάσεων με τα έργα που στηρίζαν. Ωστόσο, είναι αξιοθαύμαστη η συσχέτιση από την αρχαιολογική έρευνα δεκαεξί συνολικά γλυπτών από την Ακρόπολη με τις βάσεις τους, βάσει δευτερευόντων κριτηρίων (τόπος εύρεσης, διαστάσεις, υλικό κατασκευής, περιεχόμενο επιγραφής και χρονολόγηση).

Το Ερέχθειο (421-409, 405 π.Χ.)

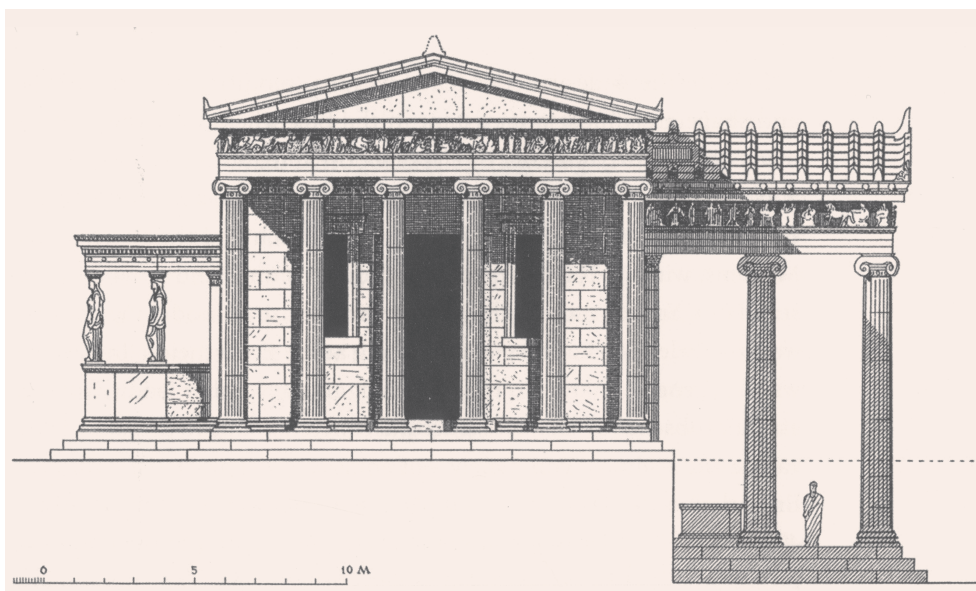
Το Ερέχθειο (*Ερεχθειόν, οἶκος τοῦ Ἐρεχθέως*), κομψό κτήριο ιωνικού ρυθμού, άρχισε να κτίζεται στα χρόνια της ειρήνης του Νικία (421 π.Χ.). Πρόκειται για ένα διπλό οικοδόμημα χθόνιας λατρείας, αφιερωμένο σε ήρωες και βασιλείς των Αθηναίων, κυρίως στον Ερεχθέα που αργότερα ταυτίστηκε με τον Εριχθόνιο (*Ερεχθῆος πυκινός δόμος*, Ομήρου *Οδύσσεια* 7,81· *ἔστι ἐν τῇ ἀκροπόλει ταύτῃ Ἐρεχθῆος τοῦ γηγενέος λεγομένου νηός*, Ηρόδοτος 8,55· *ἔστι δὲ καὶ οἶκῆμα Ἐρέχθειον καλούμενον*, Πausανίας 1, 26, 5 και 27,

Κάτοψη του Ερεχθείου.
Κατά G. P. Stevens.

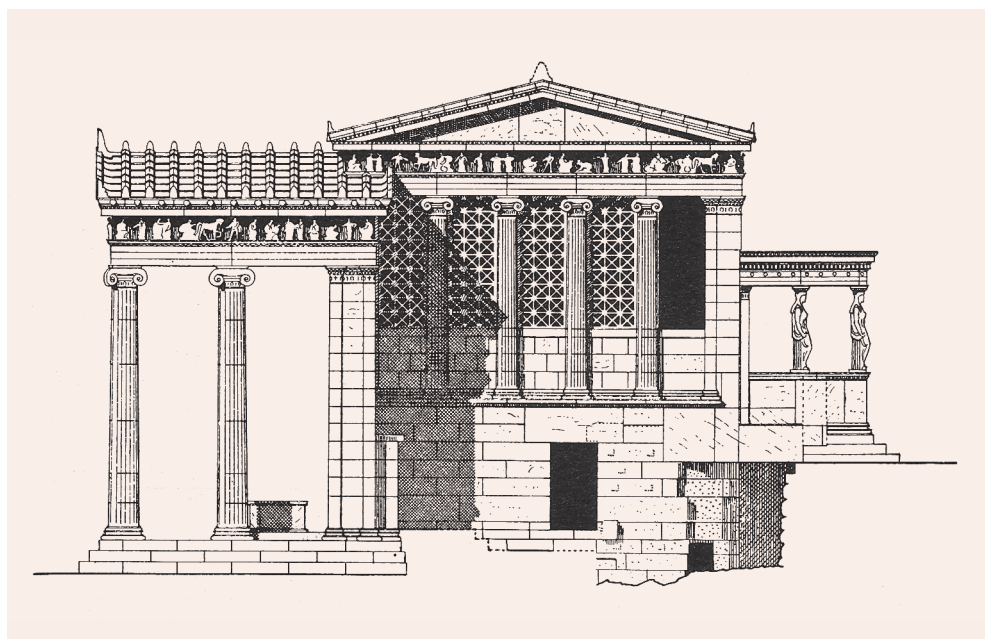
2). Η αρχιτεκτονική του μορφή χαρακτηρίζεται από πολλές ιδιορρυθμίες λόγω της φυσικής ανωμαλίας του εδάφους και της διαφορετικής υψομετρικής στάθμης των θεμελίων – το δυτικό τμήμα είναι 3 μ. χαμηλότερα από το ανατολικό. Οι ιδιορρυθμίες αυτές αποδίδονται στην ανάγκη στέγασης των αρχαίων λατρειών και *δείων σημείων* που συγκεντρώνονται στον χώρο αυτό και χρειάζονταν προστασία και ανάδειξη. Τα σπουδαιότερα από αυτά είναι τα ίχνη της τρίαινας του Ποσειδώνα και η *Έρεχθης θάλασσα* (ή *φρέαρ*), δηλ. η αλμυρή πηγή που ανάβλυσε κατά τη διένεξή του με την Αθηνά, η ιερή ελιά της θεάς, τα ίχνη του κεραυνού του Διός που σκότωσε τον Ερεχθέα, και οι τάφοι των βασιλέων Ερεχθέα και Κέκροπα (Ηρόδοτος 8, 55, Απολλόδωρος 3, 178, Πausανίας 1, 26, 5 και 27, 2). Ωστόσο, το ασυνήθιστο σχήμα του μνημείου υπαγορεύθηκε και από το γεγονός ότι πρόκειται για διπλό ναό στον οποίο λατρεύονταν δύο σύνναοι θεοί, η Αθηνά και ο Ποσειδώνας. Η αρχιτεκτονική μορφή του έχει οδηγήσει στον συσχετισμό με τον αρχιτέκτονα των Προπυλαίων Μνησικλή, αλλά στις οικοδομικές επιγραφές αναφέρεται ως αρχιτέκτονας κάποιος Φιλοκλής. Το ανατολικό τμήμα με την εξάστυλη ιωνική πρόσταση ήταν

Το Ερέχθειο από ανατολικά. Αναπαράσταση κατά G. P. Stevens.

αφιερωμένο στην Αθηνά, το διπετές ξόανο της οποίας στέγαζε. Τον 6ο αι. π.Χ. το ξόανο, ίσως ανεικονικός κορμός ελιάς, απέκτησε χρυσά κοσμήματα και σύμβολα, διάδημα, περιδέραια, φιάλη, γλαύκα και αιγίδα με γοργόνειο, έργο του γλύπτη Ενδοίου. Στο ξόανο προσφερόταν ο πέπλος στη γιορτή των Παναθηναίων. Στον ίδιο χώρο φυλασσόταν η άσβεστος χρυσή λυχνία, έργο του γλύπτη Καλλιμάχου, τον καπνό της οποίας απορροφούσε ένας χρυσός φοίνικας, και κατοικούσε ο *οίκουρός* ὄφις που προστάτευε την Ακρόπολη.

Το Ερέχθειο από δυτικά. Αναπαράσταση κατά G. P. Stevens.

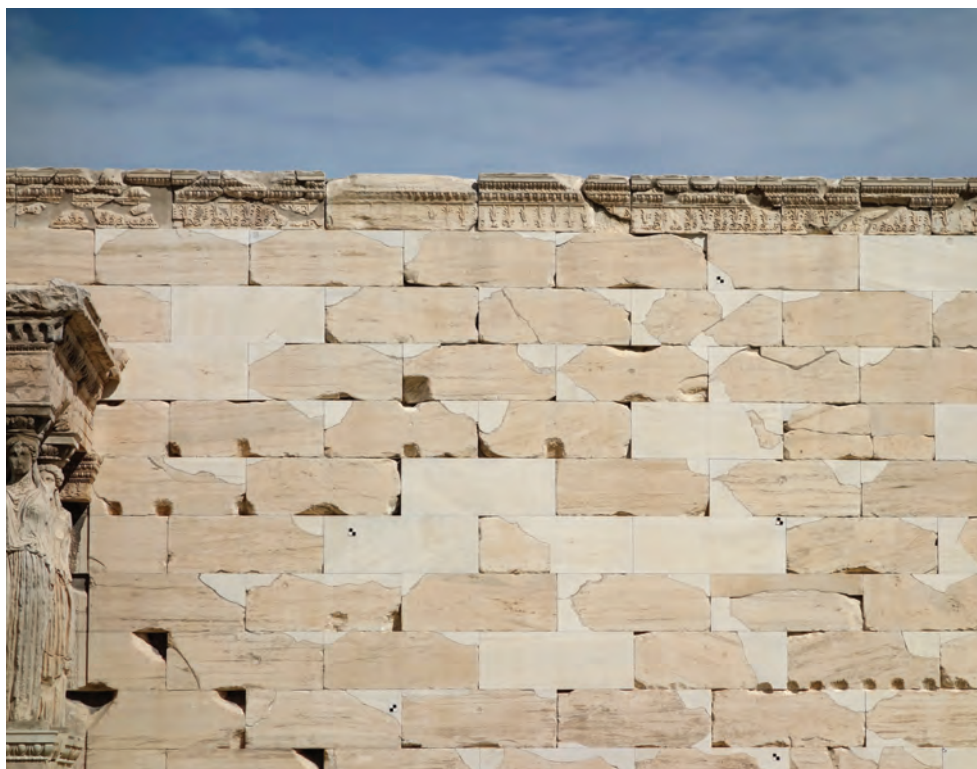
Το Ερέχθειο από ΝΔ και τα θεμέλια του Αρχαίου Ναού (φωτ. Σ. Μανρομμάτης. Αρχείο ΥΣΜΑ).

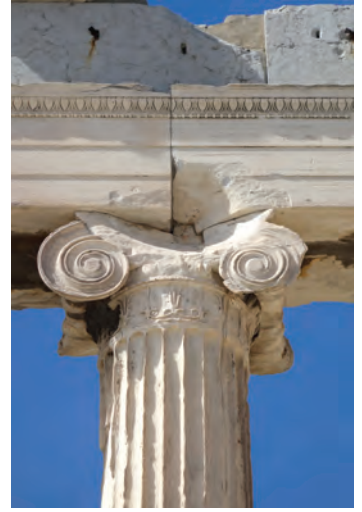
Η βόρεια πρόσταση του Ερεχθείου (Αρχείο ΥΣΜΑ).

Η ανατολική πρόσταση του Ερεχθείου (Αρχείο ΥΣΜΑ).

Ερέχθειο. Λεπτομέρεια του νότιου τοίχου με την επικρανίτιδα (φωτ. Κ. Α. Schwab. Αρχείο ΕΦΑ Αθηνών).

Στο δυτικό τμήμα λατρευόταν ο Ποσειδών-Ερεχθεύς και υπήρχαν βωμοί του Ερκείου Διός και του θνητού, του Ηφαιστού και του ήρωα Βούτου. Στο ΒΔ άκρο προεξέχει το μνημειακό βόρειο Πρόπυλο (η πρόστασις ή πρό του θυρώματος, σύμφωνα με κατάλογο απολογισμού των οικοδομικών εργασιών) με ιωνική εξάστυλη κιονοστοιχία σε σχήμα Π. Οι βάσεις και τα κιονόκρανα των κιόνων καθώς και το περιθύρωμα της εισόδου είναι κατάκοσμα με ανάγλυφα κυμάτια (ιωνικό και λέσβιο), ανθήμια, αστράγαλο, διπλό πλοχμό και ρόδακες. Η οροφή του Προπύλου έχει φατνώματα, άλλοτε ζωγραφιστά. Το

Ερέχθειο. Λεπτομέρειες της ΒΑ γωνίας και της ανατολικής πλευράς του θριγκού με τη ζωφόρο από ελενσινακό λίθο (φωτ. Κ. Α. Schwab. Αρχείο ΕΦΑ Αθηνών).

Ερέχθειο. Λεπτομέρεια κίονα της ανατολικής πρόστασης (φωτ. Κ. Α. Schwab. Αρχείο ΕΦΑ Αθηνών).

Γυναικεία μορφή καθιστή σε βράχο από τη ζωφόρο του Προπύλου του Ερεχθείου (Αρχείο ΕΦΑ Αθηνών, Μουσείο Ακρόπολης).

επάνω μέρος των τοίχων και του βορείου Προπύλου στεφανώνει συνεχής ζωφόρος από σκούρο γκριζο λίθο Ελευσίνας, λίγο ψηλότερη στο βόρειο Πρόπυλο. Σε σπές που διακρίνονται σήμερα στερεώνονταν οι μεταλλικοί γόμφοι των ανάγλυφων μορφών που ήταν χωριστά δουλεμένες σε λεπτόκοκκο παριανό μάρμαρο (*λυχνίτη*). Οι μορφές συγκροτούσαν σκηνές που πιθανόν σχετίζονταν με τοπικούς μύθους, όπως η γέννηση του Εριχθονίου και η εφεύρεση του άρματος από αυτόν. Ωστόσο, η αρχική σχέση ανάμεσα στις επί μέρους μορφές έχει χαθεί λόγω της ιδιόμορφης τεχνικής, με την καταστροφή και πτώση στο έδαφος. Για τα ονόματα των καλλιτεχνών, Αθηναίων και μετοίκων, καθώς και την αμοιβή που έλαβαν για κάθε γλυπτό που λάξευσαν, μας πληροφορεί μία από τις οικοδομικές επιγραφές που εκτίθενται στο Μουσείο Ακρόπολης. Η νότια πλευρά είναι ένας συνεχής τοίχος με κυμάτια ανθεμίων και άλλων μοτίβων στο επάνω μέρος (*έπικρανίτις*).

Η Πρόσταση των Καρυατίδων (420-415 π.Χ.)

Στη ΝΔ γωνία του Ερεχθείου προεξέχει η πρόσταση των Καρυατίδων, ένα από τα διασημότερα μνημεία στον κόσμο. Την οροφή της υποβαστάζουν αντί κίονων, με τη μεσολάβηση κυκλοτερούς κιονοκράνου (κάλαθος), έξι γυναικείες μορφές που στέκουν σε σχήμα Π επάνω σε χαμηλό τοίχο (πόδιον) ύψους 1,77 μ. Οι πέντε από τις έξι Καρυατίδες εκτίθενται στο Μουσείο Ακρόπολης. Οι τέσσερις (A, B, D, E) διατηρούνται σχεδόν ακέραιες, η έκτη έχει αποκατασταθεί από αυθεντικά θραύσματα (F). Η δεύτερη από δυτικά της πρόσοψης (C) βρίσκεται στο Βρετανικό Μουσείο. Οι συμμετρικές στάσεις, με την εναλλαγή σταθερού και άνετου ποδιού, σε συνδυασμό με την κατακόρυφη πτύχωση στο κάτω μέρος, ενισχύουν

την εντύπωση της ευστάθειας και συνοχής του συνόλου. Η περίτεχνη κόμμωση των μορφών εκτός από διακοσμικό είχε και τεχνικό ρόλο, καθώς ενίσχυε το πάχος της κεφαλής που έφερε το βάρος της οροφής. Τα μαλλιά τους χωρισμένα στο μέσον κατεβαίνουν με κυματισμούς στο μέτωπο και πλέκονται σε ωραία χονδρή πλεξίδα με σγουρό θύσανο στη ράχη. Ζεύγη πλεξίδων τυλίγονται γύρω από το κεφάλι και ζεύγη στριφτών βοστρύχων πέφτουν στα πλάγια του λαιμού και του στήθους. Στο ένα τους χέρι κρατούσαν φιάλη για σπονδή και με το άλλο ανασήκωναν το άκρο του ιματίου τους, όπως συνάγεται από τα ρωμαϊκά αντίγραφα στην Αγορά του Αυγούστου στη Ρώμη (1ος αι. μ.Χ.) και την έπαυλη του Αδριανού στο Τίβολι (2ος αι. μ.Χ.). Οι εμφανείς διαφορές σε λεπτομέρειες της πτυχολογίας και της κόμμωσης των Καρυατίδων έχουν εξηγηθεί με την υπόθεση ότι για τη λάξευσή

Άποψη του Ερεχθείου από ΝΔ, με θεμέλια του Αρχαίου Ναού (Αρχείο ΕΦΑ Αθηνών).

Ανασύνθεση μορφών της ζωφόρου που κοσμούσε το Πρόπυλο του Ερεχθείου (Αρχείο Μουσείου Ακρόπολης).

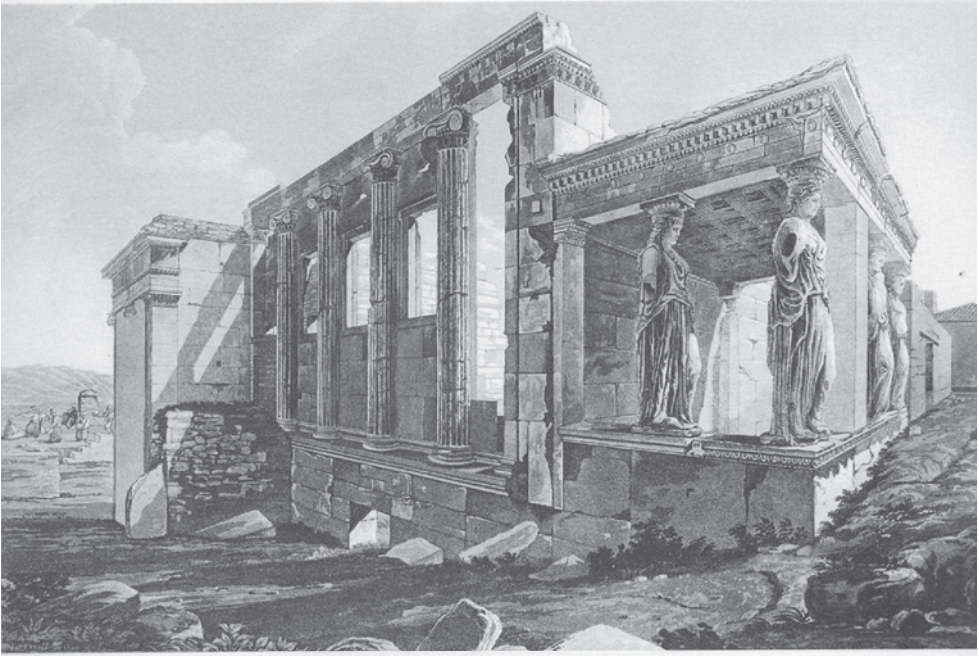
Η νότια πρόσταση του Ερεχθείου με τα αντίγραφα των Καρυατιδών, από Ν και Α (φωτ. Κ. Α. Schwab. Αρχείο ΕΦΑ Αθηνών).

Η νότια πρόσταση των Καρυατίδων (Κόρες Α, Β) (φωτ. W. Hege. Γερμανικό Αρχαιολογικό Ινστιτούτο).

τους συνεργάστηκαν διαφορετικοί γλύπτες, με βάση τα «παραδείγματα» δύο καλλιτεχνών, του Αγοράκριτου και του Αλκαμένη. Η κατασκευή της πρόστασης των Καρυατίδων τοποθετείται στο διάστημα αμέσως πριν από τη διακοπή των εργασιών στο Ερέχθειο εξ αιτίας της καταστροφής των Αθηναίων στη Σικελία (413 π.Χ.).

Στην κλασική εποχή τα αγάλματα ονομάζονταν απλώς Κόρες, όπως γνωρίζουμε από τις επιγραφές απολογισμού δαπανών του Ερεχθείου. Η ονομασία Καρυάτιδες οφείλεται σε ερμηνεία που παραδίδει ο Ρωμαίος αρχιτέκτων Βιτρούβιος, σύμφωνα με την οποία παριστάνουν ιέρειες της Άρτεμης, γυναίκες της λακωνικής πόλης Καρναί, οι κάτοικοι των οποίων είχαν μηδίσει (συνταχθεί με τους Πέρσες). Γι' αυτό οι Αθηναίοι τους έσυραν δούλους και απεικόνισαν τις γυναίκες τους να στηρίζουν την πρόσταση του Ερεχθείου φορώντας την επίσημη ενδυμασία

*Το Ερέχθειο από ΝΔ
(υδατογραφία S. Pomardi
1805, Paton, Stevens et al.
1927).*

τους. Σήμερα επικρατεί η άποψη ότι η πρόσταση των Κορών αποτελεί το υπέργειο μέρος του ταφικού μνημείου του Κέκροπα, του Κεκρόπειου που αναφέρουν οι οικοδομικές επιγραφές (*ή πρόστασις ή πρὸς τῷ Κεκροπίῳ*). Οι Καρυάτιδες παριστάνονται όπως οι νεαρές κόρες που συμμετείχαν σε εορταστικές πομπές φορώντας τελετουργικές ενδυμασίες και κάνοντας σπονδές με φιάλες ως Χοηφόροι προς τιμήν του ένδοξου νεκρού βασιλιά της πόλης. Στην αρχαϊκή εποχή το ταφικό σήμα ήταν ένας πώρινος κίονας με μεγάλο ιωνικό κιονόκρανο, δύο τμήματα του οποίου διατηρούνται στα ανατολικά του Ερεχθείου.

Το Ερέχθειο κήκε κατά την εισβολή του ρωμαίου στρατηγού Σύλλα και επισκευάστηκε επί Οκταβιανού Αυγούστου (μετά το 21 π.Χ.). Αλλαγές έγιναν στη δυτική κιονοστοιχία που μετασκευάστηκε σε τοίχο με παράθυρα μεταξύ των κίωνων και επισκευές στο περιθύρωμα και τις παραστάδες του βορείου Προπύλου. Σε μεταγενέστερες εποχές χρησιμοποιήθηκε ως χριστιανικός ναός, φραγκικό ανάκτορο και κατοικία (χαρέμι) του Τούρκου φρουράρχου. Το 1803 ο Elgin απέσπασε την τρίτη Καρυάτιδα (Κόρη C) και τον κίονα με την επικρανίτιδα της ΒΑ γωνίας, που βρίσκονται στο Βρετανικό Μουσείο. Σήμερα στη θέση τους έχουν τοποθετηθεί χυτά αντίγραφα από κο-

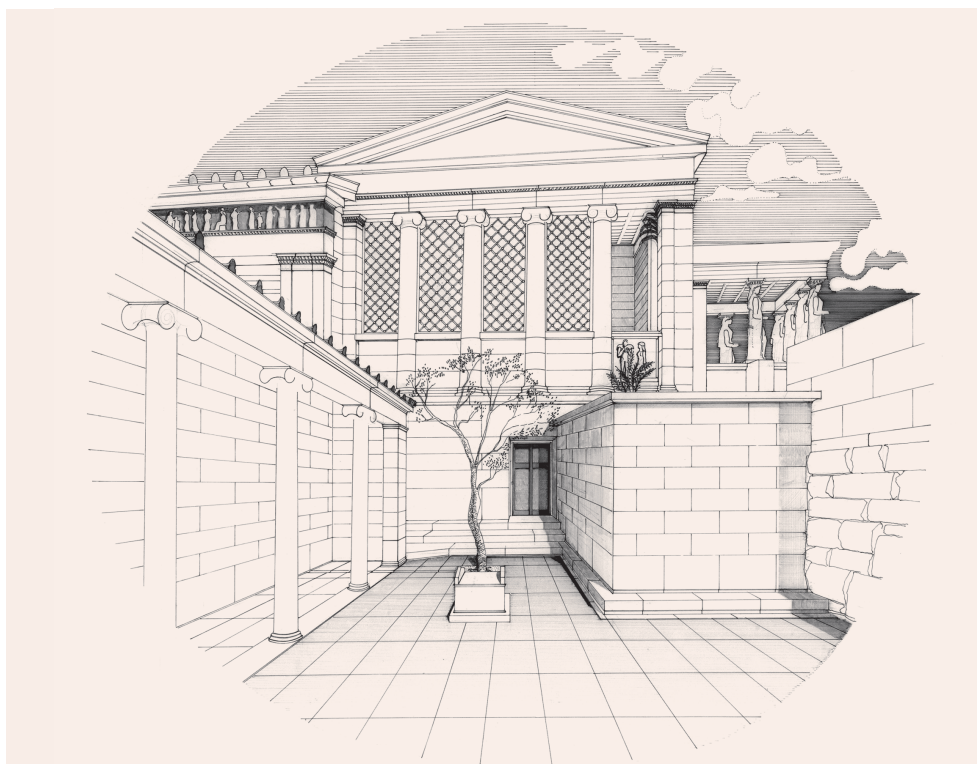
νίαμα. Στη νεότερη εποχή το μνημείο δέχθηκε διαδοχικές αναστηλωτικές επεμβάσεις. Στην πρώτη συστηματική αναστήλωση από τον Γάλλο αρχιτέκτονα A. Paccard (1846), η νότια πρόσταση αποκαταστάθηκε με αντίγραφο της τρίτης Καρυάτιδας και με την 6η Καρυάτιδα (Κόρη F) συμπληρωμένη με κεφαλή και κάτω τμήμα που λάξευσε από νέο μάρμαρο και προσάρμοσε στον αυθεντικό κορμό ο G. Andreoli, γλύπτης της βαυαρικής αυλής. Ακολούθησαν δύο επεμβάσεις τον 20ό αιώνα (1902-1909 και 1977-1985). Στην τελευταία αναστήλωση (1977-1985) οι Καρυάτιδες μεταφέρθηκαν στο Παλαιό Μουσείο και αντικαταστάθηκαν με πιστά αντίγραφα που εκπόνησε ο γλύπτης Στ. Τριάντης. Στη διάρκεια του έργου ταυτίστηκαν και αποκαταστάθηκαν από θραύσματα η θύρα και ένα παράθυρο του εγκάρσιου, ανατολικού τοίχου, που κοσμούνται με ανάγλυφα κυμάτια και σχέδια πλοχμού.

Λεπτομέρεια της πρώτης Καρυάτιδας (φωτ. G. Hellner. Γερμανικό Αρχαιολογικό Ινστιτούτο Αθηνών).

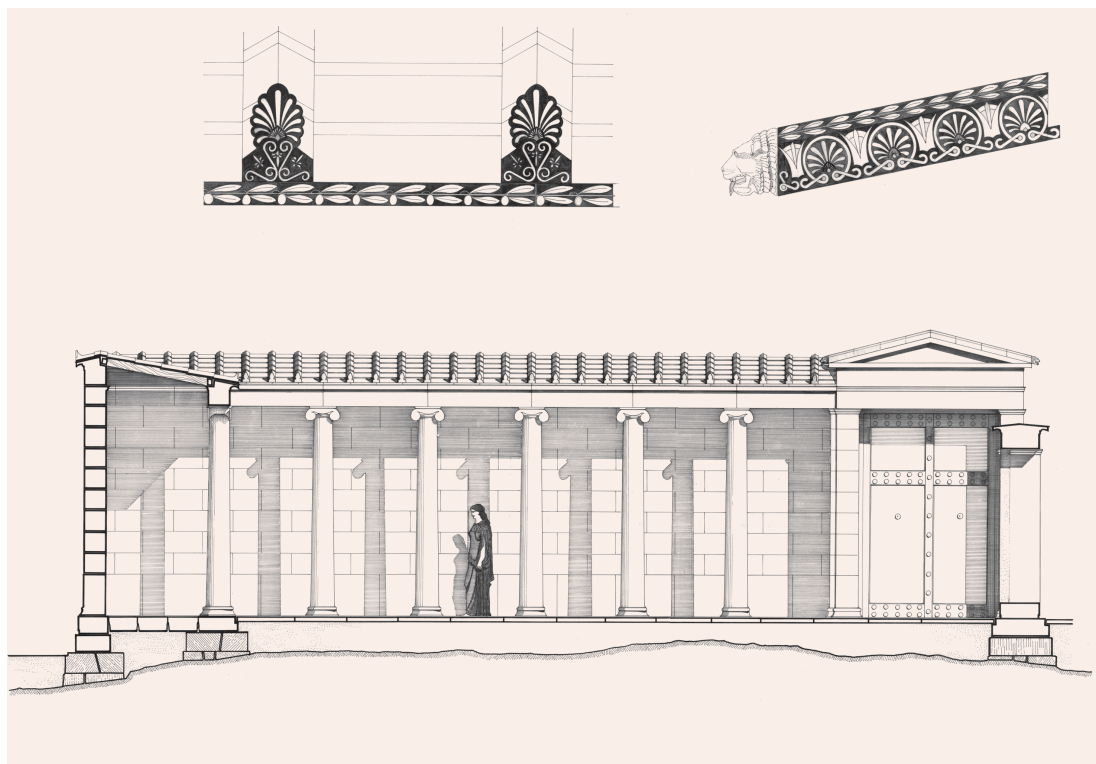
Μικρότερα ιερά και άλλα κτίσματα

Στο βόρειο και το ανατολικό μέρος του ιερού υπήρχαν μικρότερα ιερά και άλλα κτίσματα, από τα οποία δεν διατηρούνται πια παρά ελάχιστα κατάλοιπα, σήμερα καλυμμένα για προστασία ή μη προσιτά στους επισκέπτες. Στην Πάνδροσο, την κόρη του Κέκροπα, ήταν αφιερωμένο το Πανδρόσειον, ένα μικρό τέμενος στο πλάτωμα που βρίσκεται στα ΒΔ του Ερεχθείου. Είχε περίβολο, το ανατολικό τμήμα του οποίου όριζε ιωνική στοά με πήλινη κεράμωση διακοσμημένη με φύλλα και καρπούς ελιάς. Στον περίβολο βρισκόταν η ιερή ελιά της Αθηνάς που είχαν κάψει οι Πέρσες, και σύμφωνα με την παράδοση την επόμενη μέρα φύτεψε ένα κλαδί ύψους ενός πήχη (Ηρόδοτος 8, 55). Στα ανατολικά του Ερεχθείου βρισκόταν ο μεγάλος βωμός της Αθηνάς, η αρχική κατασκευή του οποίου ανάγεται στο τέλος του 6ου αι. π.Χ. Τον 5ο αι. π.Χ. ανακατασκευάστηκε μαζί με το Ερέχθειο, και σε αυτόν τελούνταν οι θυσίες στις μεγάλες γιορτές στην Ακρόπολη. Στην εποχή του αυτοκράτορα Αυγούστου ίσως επισκευάστηκε συγχρόνως με τον ναό. Από το Ιερό του Διός Πολιέως που είχε ναό με λατρευτικό άγαλμα και βωμό (Παυσανίας 1,24,4), έχουν αναγνωριστεί μόνο λα-

Το Πανδρόσειον.
Αναπαράσταση
Α. Παπανικολάου.

ξεύματα στα ΒΑ του Ερεχθείου. Σύμφωνα με μια άποψη, στα λαξεύματα του χώρου αυτού στερεώνονταν το πρόχειρο ξύλινο παράπηγμα όπου συγκεντρώνονταν και σφαγιάζονταν τα πολυάριθμα ζώα της θυσίας των Παναθηναίων (*έκατόμβη*). Στα ΝΑ του Παρθενώνα και στον υπόγειο χώρο του Παλαιού Μουσείου Ακροπόλεως διατηρούνται κτηριακά κατάλοιπα και λαξεύματα θεμελίων, τα οποία συσχετίστηκαν με το Ιερό του Πανδίωνος, μυθικού βασιλιά και επώνυμου ήρωα της Αθήνας. Στο Αρρηφόρειον (*οἶκος τῶν Ἀρρηφόρων*) διέμεναν τα κορίτσια που συμμετείχαν σε τελετουργίες, όπως η ύφανση του παναθηναϊκού πέπλου και τα *Ἀρρηφόρια* (ή *Ἀρρητοφόρια*). Η τελευταία ιερουργία ήταν ολονυκτία (*παννυχίδα*) με τη μεταφορά από τις Αρρηφόρους των αρρήτων (μυστικών προσφορών σε σχήμα φιδιών και φαλλών ή κλαδιών σε επίκληση ευκαρπίας και ευγονίας) διαμέσου της υπόγειας διάβασης στο ιερό Ἐρωτος και Αφροδίτης στη βόρεια κλιτύ της Ακρόπολης. Το ιερό που αναφέρουν οι γραπτές πηγές έχει ταυτιστεί με τα πώρινα θεμέλια ενός δίχωρου κτηρίου μεταξύ Προπυλαίων και Ερεχθείου, σε επαφή με το βόρειο τείχος. Το κτήριο έλειτα από ανα-

σκαφική διερεύνηση καλύφθηκε για προστασία των ευπαθών καταλοίπων του. Άλλα κτηριακά κατάλοιπα ταυτίζονται με τα εργαστήρια, ένα στα νότια του Παρθενώνα και άλλο κοντά στο ανατολικό τείχος, που είχαν χρησιμεύσει για την επί τόπου λάξευση των αρχιτεκτονικών μελών και γλυπτών των μνημείων.

Η στοά και η κεράμωση του Πανδροσείου. Αναπαράσταση Α. Παπανικολάου.

Ανδριάντας του Αυγούστου (Αρχαιολογικό Μουσείο Θεσσαλονίκης, αρ. ευρ. 1065).

Ο ναός της Ρώμης και του Αυγούστου

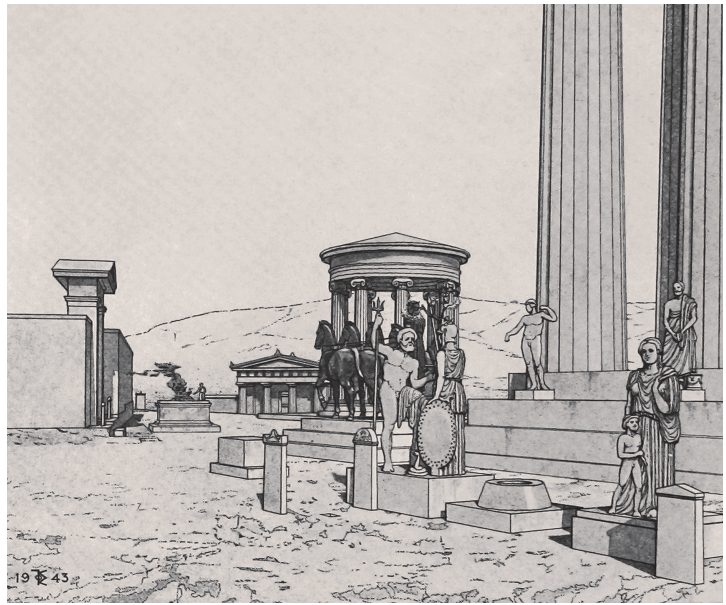
Στα ανατολικά του Παρθενώνα, σε ορθογώνια πλακόστρωση είναι τοποθετημένα τα μέλη ενός κτηρίου που αρχικά είχε κυκλικό σχήμα και κιονοστοιχία ιωνικού ρυθμού («μονόπτερος», δηλαδή ναός με πτερόν χωρίς σηκό). Ήταν αφιερωμένος στη θεά Ρώμη και τον αυτοκράτορα Οκταβιανό Αύγουστο, όπως αναφέρει η αναθηματική επιγραφή σε τμήμα του καμπύλου επιστυλίου, από την οποία προκύπτει το χρονικό όριο ίδρυσης του ναού, δηλ. μετά το 27 π.Χ., όταν ο Οκταβιανός έλαβε τον τίτλο *Αύγουστος* (Σεβαστός). Το γεγονός αυτό η σύγχρονη έρευνα περιορίζει στο διάστημα 19-17 π.Χ. Στην αρχιτεκτονική με την πλούσια διακόσμηση είναι εμφανής η επί-

Η ΒΔ πλευρά του
 Παρθενώνα και ο ναός
 Ρώμης και Αυγούστου.
 Αναπαράσταση κατά
 G. P. Stevens.

Ναός Ρώμης και
 Αυγούστου.
 Αναπαράσταση κατά
 G. Kawerau.

Το ενεπίγραφο επιστύ-
 λιο του ναού Ρώμης
 και Αυγούστου
 (Αρχειο ΕΦΑ Αθηνών).

δραση του Ερεχθείου, με την επισκευή του οποίου μετά την καταστροφή του Σύλλα ο ναός είναι σύγχρονος. Στο εσωτερικό του υπήρχαν λατρευτικά αγάλματα του Αυγούστου και της θεάς Ρώμης, από τα οποία όμως δεν έχουν ταυτιστεί κάποια θραύσματα.

ΤΑ ΙΕΡΑ ΚΑΙ ΤΑ ΜΝΗΜΕΙΑ ΤΩΝ ΚΛΙΤΥΩΝ ΤΗΣ ΑΚΡΟΠΟΛΗΣ

Η ΝΟΤΙΑ ΚΛΙΤΥΣ

Η Νότια Κλιτύς της Ακρόπολης, τοποθεσία με φυσικό κάλλος, ευήλια και απάνεμη, που διέθετε φυσικές πηγές νερού, επιλέχθηκε ως χώρος εγκατάστασης ήδη από τη Νεολιθική εποχή. Κατάλοιπα κατοίκησης και τέχνηρα (κεραμική, λίθινα αγγεία και εργαλεία) βρέθηκαν σε σπήλαιο της Μέσης Νεολιθικής περιόδου (5500 π.Χ.). Κατα τη διάρκεια της μυκηναϊκής περιόδου (13ος αι. π.Χ.) η περιοχή προστατεύτηκε με ισχυρό κυκλώπειο τείχος (Πελαργικόν). Στην ιστορική εποχή γνώρισε συνεχή κατοίκηση και οικοδομική δραστηριότητα, και φιλοξένησε σημαντικά ιερά και μνημεία της Αθήνας, από την αρχαϊκή έως τη ρωμαϊκή εποχή. Τα πρώτα κτίσματα της ιστορικής εποχής ήταν η αρχαϊκή κρήνη στη θέση της μεταγενέστερης πηγής του Ασκληπιείου και ο αρχαϊκός ναός του Διονύσου, που ανηγέρθηκε από τον τύραννο Πεισίστρατο και τους γιους του στο ανατολικό τμήμα της πλαγιάς τον 6ο αι. π.Χ. Στην ίδια θέση κατασκευάστηκε αργότερα το θέατρο του Διονύσου Ελευθερέως. Η πρώτη φάση του θεάτρου ανάγεται στον 6ο αι. π.Χ., ενώ στα

*Το ιερό του Διονύσου
Ελευθερέως από Β
(Αρχείο ΕΦΑ Αθηνών).*

*Η Ακρόπολη από
δυτικά, E. Dodwell
1804 (Courtesy of
Packard Humanities In-
stitute [Dodwell Collec-
tion] και J. McK. Camp).*

τέλη του 5ου κτίστηκε η πρώτη λίθινη σκηνή, όπου οι μεγάλοι δραματουργοί, τραγικοί και κωμικοί ποιητές, δίδαξαν τα έργα τους. Η ανασκαφή του χώρου άρχισε από την «Εν Αθήναις Αρχαιολογική Εταιρεία» στα 1838 και ιδίως το 1862-1867, με σχέδια του αρχιτέκτονα E. Ziller, ενώ το θέατρο και τα μνημεία του ιερού αποκαλύφθηκαν και μελετήθηκαν συστηματικά κατά τις ανασκαφές του Γερμανικού Αρχαιολογικού Ινστιτούτου (1882-1895). Τον 20ό αιώνα έγινε διαμόρφωση των μνημείων από την Α' Αρχαιολογική Περιφέρεια (1961-1962) και μελέτη από τους αρχιτέκτονες W. Würster και M. Κορρέ (1983-1987). Από το τέλος της δεκαετίας του 1990 πραγματοποιήθηκε συστηματική έρευνα και ευπρεπισμός του αρχαιολογικού χώρου από την Α' Εφορεία Προϊστορικών και Κλασικών Αρχαιοτήτων στο πλαίσιο της Ενοποίησης των Αρχαιολογικών χώρων της Αθήνας (Βραβείο Europa Nostra 2005). Σήμερα συνεχίζονται τα αναστηλωτικά έργα με την εποπτεία της Επιτροπής Νοτίου Κλιτύος Ακροπόλεως και της Εφορείας Αρχαιοτήτων Αθηνών. Το ιερό από τον 5ο αι. π.Χ. οριοθετούσε ένας περίβολος από πειραιϊκό ακτίτη λίθο, το νότιο τμήμα του οποίου έχει αποκαλυφθεί σε μήκος 40 μ., ενώ ανατολικά και δυτικά σώζεται αποσπασματικά. Η σημερινή του μορφή ανάγεται στον 4ο αι. π.Χ. Στη θέση του περιβόλου υπήρχε στη διασταύρωση τριών δρόμων και ένας παρόδιος ναΐσκος, πιθανόν αφιερωμένος

στην Εκάτη, προστάτιδα των οδοιπόρων, σήμερα καλυμμένος για προστασία. Ο επισκέπτης από τη θέση αυτή μπορεί να ακολουθήσει δύο διαδρομές: η μία οδηγεί στο Πρόπυλο του τεμένους του Διονύσου, όπου συναντά την αρχαία οδό Τριπόδων και φθάνει στην ανατολική πάροδο του θεάτρου. Η άλλη οδηγεί νοτίως του ιερού και συνεχίζει ανάμεσα στο θέατρο και τη στοά του Ευμένους και κατευθύνεται προς το ιερό του Ασκληπιού.

Το ιερό και το θέατρο του Διονύσου Ελευθερέως (6ος αι. π.Χ. - 3ος αι. μ.Χ.)

Τα θεμέλια του Προπύλου του ιερού αποκαλύφθηκαν το 1999. Έχει σχήμα διπλού ται και φέρει μνημειακή είσοδο με άνοιγμα θύρας 1,85 μ. Το Πρόπυλο και ο νεότερος περιβόλος συνδέονται με το οικοδομικό πρόγραμμα της ανακαίνισης των μνημείων της Νότιας Κλιτύς από τον πολιτικό και ρήτορα Λυκούργο στο δεύτερο μισό του 4ου αι. π.Χ. Η επωνυμία Ελευθερέως οφείλεται στη μεταφορά

Το ιερό και το θέατρο του Διονύσου Ελευθερέως. Σχέδιο Μ. Κορρές, 1980.

Το θέατρο του Διονύσου Ελευθερέως από ΒΑ (Αρχείο ΕΦΑ Αθηνών).

της λατρείας από τον αττικό δήμο των Ελευθερών επί τυράννου Πεισιστράτου στην Αθήνα τον 6ο αι. π.Χ. Τον μήνα Ελαφηβολιώνα (αρχές της άνοιξης) γιορτάζονταν τα Μεγάλα (ή *έν άστει*) Διονύσια, η επισημότερη γιορτή του θεού και μία από τις σπουδαιότερες της Αθήνας. Στο ιερό υπήρχε αρχαϊκός ναός και δεύτερος, κλασικός. Ο αρχαϊκός ναός στέγαζε το λατρευτικό ξόανο του θεού. Ο ναός, από τον οποίο διατηρούνται τα θεμέλια και η ευθυνητήρια από ασβεστόλιθο της Ακρόπολης, πιστεύεται ότι ήταν δωρικός δίστυλος εν παραστάσι (διαστάσεις 13,50×8 μ.). Νοτιότερα ιδρύθηκε ο κλασικός ναός στο δεύτερο μισό του 4ου αι. π.Χ., για να στεγάσει το χρυσελεφάντινο λατρευτικό άγαλμα του Διονύσου, έργο του γλύπτη Αλκαμένη. Η βάση του αγάλματος έχει σωθεί στο εσωτερικό της θεμελίωσης του ναού που ήταν πρόστυλος (διαστάσεις 21,95×10,50 μ.), αλλά ο αρχιτεκτονικός του ρυθμός παραμένει ασαφής. Από τον ορθογώνιο βωμό στα ΝΑ του ναού διατηρείται το θεμέλιο (διαστάσεις 11,50×3,30 μ.). Τον 4ο αι. π.Χ. κτίστηκε μια μονώροφη δωρική στοά, τα θεμέλια της οποίας εκτείνονται κατά μήκος της σκηνής του θεάτρου.

Βορειότερα σε άνδηρο που συγκρατούσε αναλημματικός τοίχος σχηματίστηκε η ορχήστρα, χώρος τελετουρ-

Το ιερό του Διονύσου Ελευθερέως από ΒΔ (Αρχειο ΕΦΑ Αθηνών).

Το ιερό του Ασκληπιού από Β (Αρχειο ΕΦΑ Αθηνών).

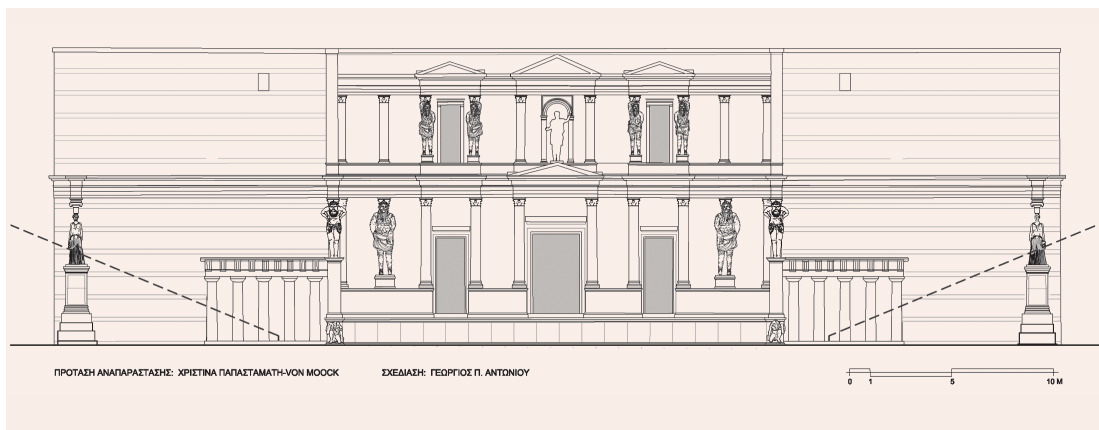

Η ορχήστρα του θεάτρου και το Βήμα του Φαίδρου από Β (φωτ. Χρ. Παπασταμάτση-Μοοκ. Αρχείο Επιτροπής Νοτίου Κλιτύος Ακρόπολης).

Θέατρο του Διονύσου Ελευθερέως: Ανατολική πάροδος. Διδακτική αποκατάσταση τμητικού βάρθρου και αγάλματος του εκπροσώπου της Νέας Κωμωδίας Μενάνδρου (φωτ. Χρ. Παπασταμάτση-Μοοκ).

γίων που οι πιστοί παρακολουθούσαν καθισμένοι στα πρηνή του λόφου. Τα θρησκευτικά αυτά δρώμενα υπήρξαν η αφετηρία του αρχαίου ελληνικού δράματος. Η γέννηση του δράματος από τις διονυσιακές τελετές οδήγησε στην κατασκευή του υπερκείμενου θεάτρου και τη διοργάνωση δραματικών αγώνων, όπου δίδαξαν τα έργα τους οι δραματικοί Αθηναίοι ποιητές Αισχύλος, Σοφοκλής, Ευριπίδης, Αριστοφάνης κ.ά. Στην περιοχή του ιερού ήταν στημένοι ανδριάντες των τριών τραγικών και καθιστό άγαλμα του ποιητή της Νέας Κωμωδίας Μενάνδρου, γνωστό από την αντιγραφική ρωμαϊκή παράδοση. Τον 5ο αι. π.Χ. το θέατρο είχε λίγες σειρές λίθινων εδωλίων και περισσότερες ξύλινες, που χωρίζονταν σε κερκίδες με κλίμακες ανάμεσά τους, και παρόδους στα ανατολικά και δυτικά. Ωστόσο, το αρχικό σχήμα του κοίλου παραμένει ασαφές. Μνημειακή μορφή απέκτησε επί Λυκούργου άρχοντος, γιου του Λυκόφρονος. Αξιόλογος Αθηναίος ρήτωρ και πολιτικός, εξελέγη από τους Αθηναίους για 12 χρόνια (336-324 π.Χ.) ως υπεύθυνος της διοίκησης και των οικονομικών της πόλης. Εκτός από τις επιτυχίες του για την αύξηση των εσόδων και την άμυνα της πόλης, ο Λυκούργος ενίσχυσε τις λατρείες και τις μεγάλες εορτές, ιδίως τα Διονύσια και τα Παναθήναια. Για παράδειγμα, το 355/4 π.Χ. φρόντισε για την κατα-

ΠΡΟΤΑΣΗ ΑΝΑΠΑΡΑΣΤΑΣΗΣ: ΧΡΙΣΤΙΝΑ ΠΑΠΑΣΤΑΜΑΤΗ-VON ΜΟΟΚ

ΣΧΕΔΙΑΣΗ: ΓΕΩΡΓΙΟΣ Π. ΑΝΤΩΝΙΟΥ

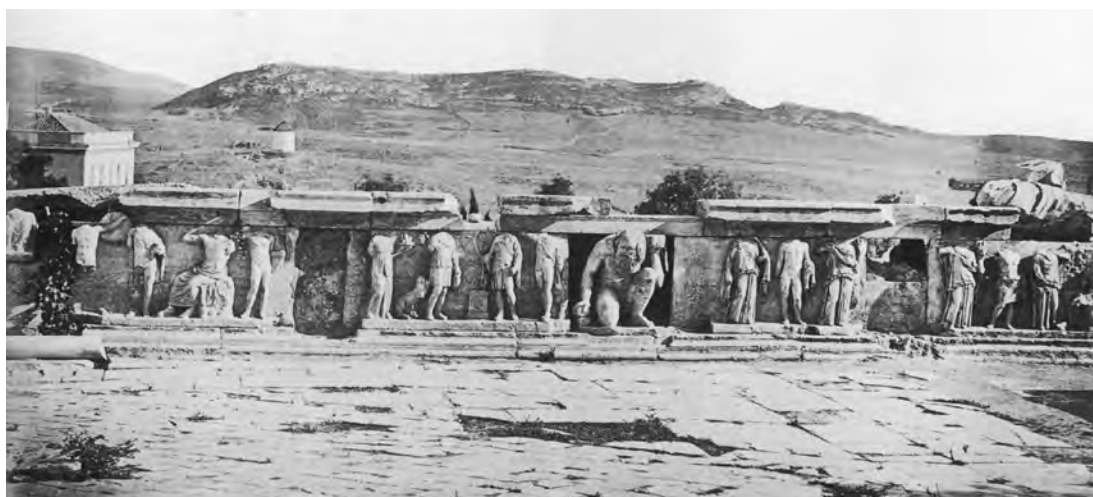
0 5 10 Μ

σκευή πολύτιμωνσκευών για την παναθηναϊκή πομπή και τον εξοπλισμό των 100 κανηφόρων. Επίσης εφάρμοσε πρόγραμμα ανακαίνισης των μνημείων της Αθήνας με πρωταρχικό έργο το θέατρο του Διονύσου (333 π.Χ.).

Το κοίλο του θεάτρου επενδύθηκε με λίθινα εδώλια από πειραιϊκό ακτίτη λίθο και είχε χωρητικότητα 12.000 θεατών. Η πρώτη σειρά αριθμούσε 67 μαρμάρινους θρόνους, πάνω στους οποίους αναγράφονταν τα ονόματα των επισήμων για τους οποίους προορίζονταν (*προεδρία*). Ανάμεσά τους εξέχουσα θέση είχε ο θρόνος του ιερέα του Διονύσου. Η νέα σκηνή ήταν επίσης λίθινη. Τα κατεστραμμένα τμήματα του θεάτρου από την εισβολή του Σύλλα το 86 π.Χ. επισκευάστηκαν με χρηματοδότηση του βασιλιά της Καππαδοκίας Αριοβαρζάνη. Στην αρχή της ρωμαιοκρατίας κατασκευάστηκε μνημειακή σκηνή. Επί Νέρωνος (1ος αι. μ.Χ.), η σκηνή μεγάλωσε και η κυκλική ορχήστρα έγινε ημικυκλική με μαρμάρινο δάπεδο.

Θέατρο του Διονύσου Ελευθερέως. Σκηνικό οικοδόμημα Αδριάνειας φάσης: πρόταση γραφικής αναπαράστασης της πρόσοψης με τον γλυπτό διάκοσμο (κατά Χρ. Παπασταμάτη-von Μοοκ, σχεδίαση Γ. Π. Αντωνίου).

Το Βήμα του Φαίδρου. 1870 (Αρχείο Επιτροπής Νοτίου Κλιτύος Ακρόπολης).

Το Θέατρο του Διονύσου. Λεπτομέρεια με τους θρόνους της Προεδρίας (Αρχείο Επιτροπής Νοτίου Κλιτύς Ακρόπολης).

Τον 2ο ή τον 3ο αι. μ.Χ. προστέθηκε υψηλό λογείο, που ο άρχων Φαίδρος μετασκεύασε και στην πρόσοψή του ενσωμάτωσε ανάγλυφες ζωφόρους από κάποιο κτήριο του 2ου αι. μ.Χ., με επεισόδια από τη ζωή του Διονύσου («Βήμα του Φαίδρου»). Στην περιοχή του θεάτρου και του ιερού βρέθηκε πλήθος αγαλμάτων, ερμαϊκών στηλών και βωμών. Ανάμεσά τους περιλαμβάνονται αγάλματα της Τραγωδίας και της Κωμωδίας, και Παπποσιληνών (ηλικιωμένων σιληνών με τρίχωμα και αυτιά ζώου) που στόλισαν την ανακατασκευασμένη σκηνή στο τέλος της εποχής του Αδριανού. Τα γλυπτά εκτίθενται σε στέγαστρο στη ΝΑ γωνία του αρχαιολογικού χώρου. Άλλα γλυπτά είχαν αφιερωθεί στο ιερό ή ανήκουν στη διακόσμηση του θεάτρου, όπως το μαρμάρινο αρχιτεκτονικό μέλος με έξι έκτυπα θεατρικά προσωπεία (ΕΑΜ 382) που εκτίθεται στο Μουσείο Ακρόπολης.

Το μνημείο του Θρασύλλου (320/19 π.Χ.)

Στον βράχο της Ακρόπολης επάνω από το θέατρο διατηρείται το χορηγικό μνημείο του Θρασύλλου, που κατασκευάστηκε μπροστά σε σπήλαιο και σήμερα τελεί υπό αναστήλωση. Γύρω στο 400 π.Χ. επιστέφθηκε με καθιστό άγαλμα του Διονύσου, που απέσπασε και έστειλε στην Αγγλία ο Elgin και σήμερα βρίσκεται στο Βρετανικό

Μουσείο. Στη μεσαιωνική εποχή το σπήλαιο έγινε παρεκκλήσι της Παναγίας Σπηλιώτισσας. Λίγο ψηλότερα, δύο ρωμαϊκοί κορινθιακοί κίονες, θεμελιωμένοι στον βράχο, στήριζαν χορηγικούς τρίποδες.

*Το μνημείο του Θρασύλλου στη ΝΑ πλευρά της Ακρόπολης.
E. Dodwell 1804
(Courtesy of Packard Humanities Institute [Dodwell Collection] και J. McK. Camp).*

Το Ωδείον του Περικλέους (5ος-1ος αι. π.Χ.)

Ανατολικά του Θεάτρου του Διονύσου τον 5ο αι. π.Χ. είχε ιδρυθεί το Ωδείον του Περικλέους, στεγασμένο μνημείο τετράπλευρου σχήματος (διαστ. 62,40×68,60 μ.) με υπόστυλη αίθουσα προορισμένη για μουσικές εκδηλώσεις των Παναθηναίων και άλλων εορτών. Κατά την παράδοση κτίστηκε με υπολείμματα κατεστραμμένων στη Σαλαμίνα περσικών πλοίων και το σχήμα του θύμιζε τη σκηνή του Ξέρξη. Το κτήριο κάηκε από τους Αθηναίους κατά την εισβολή του Σύλλα, για να αποτρέψουν τη χρήση της ξυλείας του από τους εχθρούς. Στις ανασκαφές της Αρχαιολογικής Εταιρείας βρέθηκε ο βόρειος τοίχος και βάσεις πέντε κίωνων, και το 1960 αποκαλύφθηκαν τα θεμέλια της νότιας κιονοστοιχίας. Στα δυτικά του τεμένους βρίσκονται τα θεμέλια του χορηγικού μνημείου του Νικία, που είχε τετράγωνο σηκό και εξάστυλη πρόσταση.

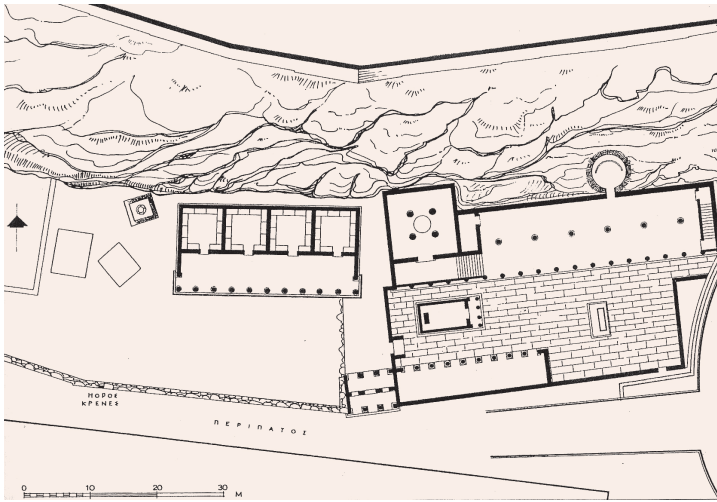
Τα μέλη του αφαιρέθηκαν και ενσωματώθηκαν στην πύλη του ρωμαϊκού τείχους της Ακρόπολης (Πύλη Βευλή). Μεταξύ των μελών είναι εντοιχισμένο το ενεπίγραφο επιστύλιο που αναφέρει την ίδρυση του μνημείου από τον Νικία, γιο του Νικοδήμου, επί Νεαίχμου άρχοντος (310 π.Χ.).

Το ιερό του Ασκληπιού (420/19 π.Χ. - 5ος αι. μ.Χ.)

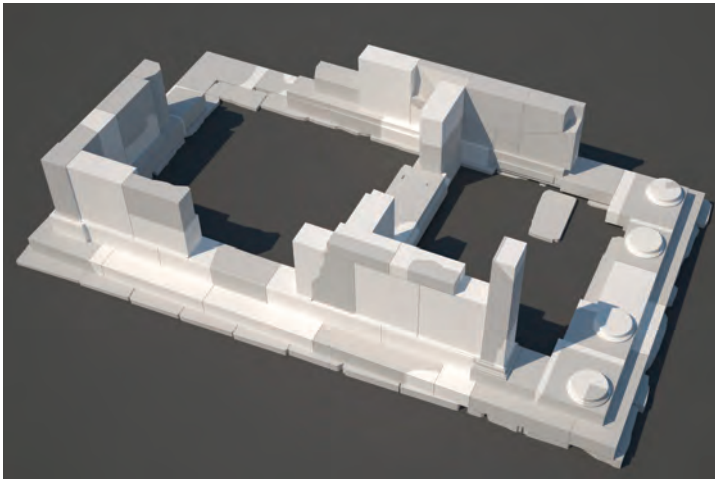
Το ιερό, αφιερωμένο στον θεραπευτή θεό Ασκληπιό και την κόρη του Υγεία, εκτείνεται στα ΒΔ του ιερού του Διονύσου, βόρεια του περιπάτου της Ακρόπολης και επάνω από τη στοά του Ευμένους. Εκτείνεται σε δύο επίπεδα (άνδηρα). Το δυτικό περιλαμβάνει την *ιωνική στοά* (5ος αι. π.Χ.), την *αρχαϊκή κρήνη* (520 π.Χ.) και δύο ναΐσκους, που σύμφωνα με τον Πausανία και επιγραφικές μαρτυρίες, αποδίδονται στη Θέμιδα και την Ίσιδα-Αφροδίτη, αντίστοιχα. Στο Ασκληπιείο προσέρχονταν κατά κύριο λόγο οι ασθενείς για να ζητήσουν από τον θεό-ιατρό τη θεραπεία του πονεμένου μέλους. Το ανατολικό άνητρο είχε διώροφη δωρική στοά (300/299 π.Χ.), που κατασκευάστηκε με λάξευση (κατατομή) του βράχου της Ακρόπολης. Η στοά περιλαμβάνει μικρό αφιδωτό θάλαμο από όπου αναβλύζει νερό, η ιερή κρήνη. Με το καθαρό νερό της οι ασθενείς υποβάλλονταν στον καθαρισμό του σώματος και της ψυχής και προετοιμάζονταν για τον χρη-

*Το ιερό του Ασκληπιού
από Β (Αρχείο ΕΦΑ
Αθηνών).*

Το ιερό του Ασκληπιού.
Σχέδιο Ι. Τραυλός.

Πρόταση αναστήλωσης
του ναού του Ασκληπιού
(ψηφιακό μοντέλο) (Αρ-
χείο Επιτροπής Νοτίου Κλι-
τύος Ακροπόλεως).

σμοδοτικό ύπνο, στη διάρκεια του οποίου ο θεός θα τους θεράπευε ή θα υποδείκνυε μέσω των ονείρων τον τρόπο θεραπείας τους. Έτσι, η στοά χρησίμευε ως *έγκοιμητήριο* ή *άβατον*. Σε ψηλότερο επίπεδο βρισκόταν *ιερός βόθρος* (αποθέτης), το Πρόπυλο του ιερού και στοά των ρωμαϊκών χρόνων. Ο ναός αρχικά ήταν απλός σηκός που στέγαζε το άγαλμα του Ασκληπιού και είχε βωμό, η αναστήλωση των οποίων βρίσκεται σε εξέλιξη. Στα ερείπια του Ασκληπιείου τον 5ο αι. μ.Χ. κτίστηκε τρίκλιτη βασιλική, από την οποία έχουν σωθεί πολυάριθμα αρχιτεκτονικά μέλη.

Το Ασκληπιείο της Αθήνας ιδρύθηκε με πρωτοβουλία του Αθηναίου πολίτη Τηλέμαχου που μετέφερε τη λατρεία από το μεγάλο ιερό της Επιδαύρου διαμέσου ενός μικρότερου ιερού στη Ζέα του Πειραιά, σύμφωνα με την επιγραφή του ιδρυτικού του μνημείου (420/19 π.Χ.).

Η δωρική στοά του Ασκληπιείου μετά την αναστήλωση (Αρχείο Επιτροπής Νοτίου Κλιτύος Ακρόπολης).

Πρόκειται για μια πλατιά αμφιπρόσωπη στήλη με ενεπίγραφο πεσό (αμφίγλυφο του Τηλεμάχου, ΕΑΜ 2490), που εκτίθεται στο Μουσείο Ακρόπολης. Στην κύρια όψη εικονίζεται ο ιδρυτής Τηλέμαχος ενώπιον του Ασκληπιού και της Υγείας, ενώ στην πίσω πλευρά εικονίζονται το πρόπυλο του ιερού και ένας πελαργός σε κλαδί, υπαινιγμός στο *Πελαργικό τείχος*, δηλ. τον μυκηναϊκό περίβολο που σωζόταν ακόμη στην κλασική εποχή. Το μνημείο αποκαταστάθηκε από αυθεντικά θραύσματα και γύψινες συμπληρώσεις σύμφωνα με την αναπαράσταση του μελετητή L. Beschi. Αρχικά υπήρχαν δύο, λίγο διαφορετικά αμφίγλυφα μνημεία στο ιερό, θραύσματα των οποίων σήμερα υπάρχουν και σε μουσεία του εξωτερικού (Πάδουα, Βερόνα). Ανάγλυφα του 5ου και του 4ου αι. π.Χ. που βρέθηκαν στην ανασκαφή του ιερού (1877-78) σήμερα εκτίθενται στο Μουσείο Ακρόπολης και στο Εθνικό Αρχαιολογικό Μουσείο. Εικονίζουν τους πιστούς να προσέρχονται στον Ασκληπιό και τα μέλη της οικογένειάς του. Χαρακτηριστικό ανάθημα είναι το ανάγλυφο σχήματος ναού και στοάς όπου εικονίζεται ο θεός με την κόρη του Υγεία και τη σύζυγό του Ηπιόνη να υποδέχονται ομάδα πιστών που προσάγουν χοίρο για θυσία (ΕΑΜ

1377). Από τα αναθήματα των πιστών και των προσκυνητών στο Ασκληπιείο έχουν διασωθεί ενεπίγραφες και ερμαϊκές στήλες που χρονολογούνται από την ίδρυση του ιερού έως τα ελληνιστικά χρόνια και εκτίθενται σε στέγαστρο δυτικά του ιερού. Ενεπίγραφα βάθρα και δύο βωμοί, ένας μεγαλύτερος αφιερωμένος στον Ερμή, την Αφροδίτη και τον Πάνα, τις Νύμφες και την Ίσιδα (1ος αι. π.Χ.) και ένας μικρότερος αφιερωμένος στον Ηρακλή (3ος-2ος αι. π.Χ.), συμπληρώνουν τη συλλογή επιγραφών από το Ασκληπιείο και δηλώνουν τη λειτουργία του έως και τα ρωμαϊκά χρόνια. Στα χριστιανικά χρόνια τον χώρο κατέλαβε τρίκλιτη βασιλική αφιερωμένη στους Αγίους Αναργύρους, τους άγιους θεραπευτές του Χριστιανισμού. Η αφίδα της ιερής κρήνης μετατράπηκε αρχικά σε βαπτιστήριο και αργότερα σε αγίασμα, η επιφάνεια του οποίου έφερε τοιχογραφίες, ελάχιστα δείγματα των οποίων έχουν σωθεί.

Το ιερό της Νύμφης (6ος αι. π.Χ. - 2ος αι. μ.Χ.)

Στα νότια του Ασκληπιείου και ΝΔ του Ηρωδείου το 1955 αποκαλύφθηκε ένα μικρό ιερό με περίβολο και πλούσιο αποθέτη, με διάρκεια ζωής από τον 6ο αι. π.Χ. έως τη ρωμαϊκή εποχή. Ονομάστηκε «Ιερό της Νύμφης», επειδή η ταυτότητα της λατρευόμενης θεότητας που δεν αναφέρεται στις γραπτές πηγές, ταυτίστηκε έμμεσα με βάση τις εγχάρακτες επιγραφές σε λαβές αγγείων και τον όρο, δηλ. τη λίθινη στήλη-ορόσημο του ιερού που αναγράφει «ὄρος ἱεροῦ νύμφης» και εκτίθεται στο Μουσείο Ακρόπολης. Τον 5ο αι. π.Χ. υπήρχε ελλειψοειδής περίβολος, στη θέση του οποίου αποκαλύφθηκε ένας μεγάλος αποθέτης με αγγεία και ποικίλα είδη μικροτεχνίας. Ανάμεσα στα ευρήματα κυριαρχούν οι λουτροφόροι, χαρακτηριστικός τύπος μελανόμορφων και ερυθρόμορφων αγγείων με ψηλόλιγνο σχήμα στον τύπο της υδρίας (με τρεις λαβές) ή του αμφορέα (με δύο λαβές), που συνδέονται με γαμήλιες και νεκρικές τελετές. Στην περίπτωση του ιερού της Νύμφης με τις λουτροφόρους μετέφεραν νερό από την κρήνη Καλλιρρόη για το γαμήλιο λουτρό των νεονύμφων (λουτροφορία). Μετά τον γάμο οι νεόνυμφοι αφιέρωναν τα

Το αμφίγλυφο του Τηλεμάχου. Αντίγραφο στη θέση του Ασκληπιείου (Αρχείο ΕΦΑ Αθηνών).

*Λουτροφόρος υδρία
(1959 ΝΑΚ 143).
Γαμήλια πομπή σε
τέθρυπτο με γυναίκα
ηνίοχο και Απόλλωνα
κιθαρωδό. Γύρω στο
500 π.Χ. (Αρχαίο
Μουσείο Ακρόπολης).*

αγγελία στη θεά, προστάτιδα του γάμου. Τα πρωιμότερα αρχαϊκά αγγεία παριστάνουν σειρές ζώων σε ζώνες ή σκηνές λουτροφορίας. Τα αγγεία με σκηνές γάμου, δηλ. λουτροφορία, στολισμό της νύφης, τους νεόνυμφους πάνω σε άρμα ή τα επαύλια (την προσφορά δώρων την επομένη του γάμου), αφιερώνονταν από τη νύφη, ενώ εκείνα με μυθολογικά θέματα αφιερώνονταν από τον γαμπρό. Επιλεγμένα αγγεία και ποικίλα αντικείμενα μικροτεχνίας, άλλοτε αφιερωμένα στο μικρό αυτό ιερό, εκτίθενται στην ισόγεια αίθουσα του Μουσείου Ακρόπολης. Για πέντε αιώνες το ιερό της Νύμφης, προστάτριας της ευγονίας, ήταν άρρηκτα συνυφασμένο με την κοινωνική ζωή της πόλης παρότι δεν μνημονεύεται στις φιλολογικές πηγές. Τις ευχές των συγγενών προς το γαμήλιο ζεύγος απηχούν στίχοι της λυρικής ποίησης του 6ου αιώνα («χαίρε, νύμφα, χαίρε, τίμιε γάμβρε, πόλλα», Σαπφώ, 71).

Η Στοά του Ευμένους (160 π.Χ. - 3ος αι. μ.Χ.)

Στα ΒΔ του χορηγικού μνημείου του Νικίου έως το Θέατρο του Ηρώδου Αττικού εκτείνονται τα ερείπια της Στοάς του Ευμένους. Το οικοδόμημα κτίστηκε γύρω στο 160 π.Χ. με χρηματοδότηση του βασιλιά του Περγάμου Ευμένους (197-159 π.Χ.) σύμφωνα με τον ρωμαίο αρχιτέκτονα Βιτρούβιο, μετά από νίκες των Ατταλιδών βασιλέων στα Παναθήναια, και χρησίμευε για προστασία των επισκεπτών από τις καιρικές συνθήκες. Η στοά ήταν διώροφη και είχε μήκος 163 μ. και πλάτος 17,65 μ. Το ισόγειο είχε εξωτερικά δωρική κιονοστοιχία και εσωτερικά ιωνική. Ο όροφος είχε πρόσοψη με κορινθιακούς αμφικίονες και εσωτερική στοά με κιονόκρανα περγαμηνού τύπου. Τα μέλη αποτελούνται από νησιωτικό μάρμαρο και είχαν μεταφερθεί έτοιμα από το Πέργαμον. Οι ορθοστάτες του βόρειου τοίχου από γκρίζο υμήττειο μάρμαρο, μέρος της τοιχοποιίας από ασβεστόλιθο Αιγίνης και ορισμένες βάσεις ιωνικών κιόνων του ισογείου διατηρούνται στη θέση τους. Η στοά ήταν σε χρήση έως τον 3ο αι. μ.Χ., οπότε κατεδαφίστηκε. Επάνω από τους ορθοστάτες κτίστηκε τοίχος από πειραϊκό ακτίτη ως τμήμα της υστερορωμαϊκής οχύρωσης. Πιθανόν πρόκειται για

τον τοίχο του προαυλίου του Ηρωδείου. Τον 4ο ή 5ο αιώνα οι λίθοι του τοίχου καθαιρέθηκαν και χρησιμοποιήθηκαν σε μικρό νυμφαίο.

Ο αναλημματικός τοίχος της Στοάς του Ευμένους αποτελείται από διπλή σειρά κροκαλοπαγών λίθων και 42 αψιθρίδες από ακτίτη λίθο με αβαθείς θόλους. Πρόκειται για ισχυρό αναλημματικό έργο για την κατασκευή του

Η στοά του Ευμένους (Αρχείο ΕΦΑ Αθηνών).

Η Στοά του Ευμένους και το χορηγικό μνημείο του Νικία στη Νότια Κλιτύ της Ακρόπολης. Αναπαράσταση Μ. Κορρές.

οποίου έγινε εντομή του βράχου. Νέα στοιχεία όπως τα τεκτονικά γράμματα στους πωρόλιθους των πεσσών χρονολογούν το ανάλημμα πρωιμότερα, στο δεύτερο μισό του 4ου αι. π.Χ. Αντίθετα, η στοά που θεμελιώθηκε βαθύτερα και ανεξάρτητα από αυτό, εξακολουθεί να αποδίδεται στον Ευμένη Β'. Η διαμόρφωση του χώρου και η κατασκευή του αναλήμματος συσχετίζεται με την ενίσχυση του περιπάτου (επιγραφή IG II 2 2639) στο πλαίσιο της ανακαίνισης του Διονυσιακού Θεάτρου από τον Λυκούργο.

Το Ωδείο του Ηρώδου Αττικού (160-169 μ.Χ.)

Στα δυτικά της Στοάς του Ευμένουσ οικοδομήθηκε το περίφημο ρωμαϊκό Ωδείο, χώρος μουσικών εκδηλώσεων, με χορηγία του ευκατάστατου φιλοσόφου και πολιτικού Ηρώδου Αττικού, στη μνήμη της συζύγου του Ρήγιλλας. Είναι το μεγαλύτερο αρχαίο θέατρο του είδους του με εσωτερική διάμετρο 74,4 μ. και χωρητικότητα 6.000 θεατών. Μελετήθηκε από τους J. Stuart και N. Revett (*Αθ-*

Το Ωδείο του Ηρώδου Αττικού (Αρχείο ΕΦΑ Αθηνών).

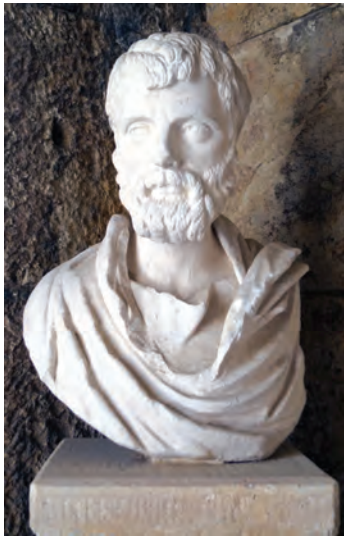

Το Ηρώδειο και η Στοά Ευμένους από ΝΔ (Αρχείο ΕΦΑ Αθηνών).

Άποψη του κοίλου και της σκηνής του Ηρωδείου από ΒΔ (Αρχείο ΕΦΑ Αθηνών).

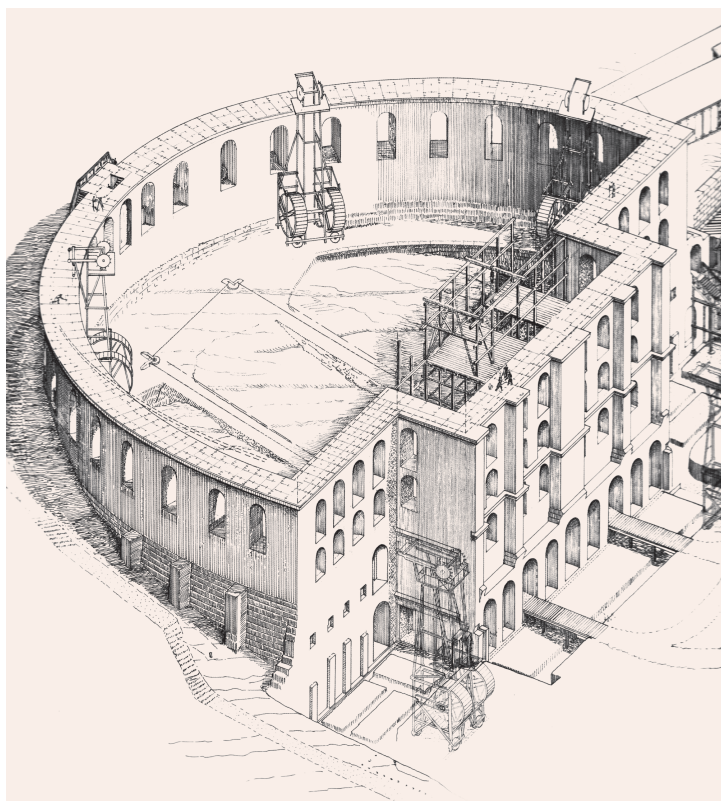

Αντίγραφο του πορτρέτου του Ηρόδη Αττικού από το Εθνικό Μουσείο, στην ανατολική είσοδο του Ωδείου (Αρχείο ΕΦΑ Αθηνών).

tiquities of Athens, τόμ. Ι, 1763) αλλά ερμηνεύθηκε ως το θέατρο του Διονύσου, και ταυτίστηκε από τον R. Chandler. Αποκαλύφθηκε πλήρως με ανασκαφική έρευνα του Κ. Πιττάκη το 1858. Ορίζεται από οπίσθιο καμπύλο τοίχο και πρόσθιο στα νότια, τμήματα του οποίου διατηρούνται σε ύψος 30 μ. Αποτελείται από το κοίλον (cavea), τη σκηνή, δύο πτέρυγες εισόδου με τέσσερις αίθουσες και δύο κλιμακοστάσια και το προαύλιον. Το κοίλον περιλαμβάνει την προεδρία (πρώτη σειρά θέσεων πολυτελούς κατασκευής) και τα εδώλια σε 19 σειρές μέχρι το διάζωμα και άλλες 19 έως τον εξωτερικό καμπύλο τοίχο. Έξι κλίμακες με ακτινωτή διάταξη διαιρούν το κοίλον σε πέντε κερκίδες στο μέσον και δύο ακραία τμήματα με οκτώ σειρές εδωλίων πάνω από τις εισόδους. Το προσκήνιο (η σημ. σκηνή), πλάτους 35 μ., άλλοτε ήταν χώρος κλειστός καμαροσκεπής, με εννέα τοξωτές εσοχές στον νότιο και τους πλευρικούς τοίχους εσωτερικά και εξωτερικά. Είχε ξύλινο δάπεδο με κτιστή μαρμαρεπένδυτη πρόσοψη. Επιδαπέδιο ψηφιδωτό διατηρείται κάτω από τη νεότερη πλακόστρωση του προαυλίου. Η σκηνική πρόσοψη (*scenae frons*) έχει τρεις

Λεπτομέρεια του ανατολικού τμήματος του νότιου τοίχου του Ηρωδείου (Αρχείο ΕΦΑ Αθηνών).

Ηρώδειον. Η θεατρική αίθουσα υπό κατασκευή (164 μ.Χ.). Αναπαράσταση Μ. Κορρέ.

θύρες στη μεγάλη πλευρά, από μία στις μικρές, και παράθυρα στο επάνω μέρος. Στα βόθρα και σε υποδοχές που σώθηκαν εδράζονταν κίονες και παραστάδες μπροστά σε μαρμαρεπένδυτο τοίχο, με θριγκούς και γείσο, και διακόσμηση αγαλμάτων σε κόγχες. Η ορχήστρα είχε πλακόστρωτο δάπεδο. Το Ωδείο είχε στέγη από ξύλο κέδρου χωρίς υποστυλώματα και κάηκε πιθανόν στην εισβολή των Ερούλων (267 μ.Χ.). Έχουν γίνει διάφορες υποθέσεις για τη μορφή της στέγης, η οποία ήταν ξύλινη με λεπτές και ελαφρές κεράμους, που βρέθηκαν στην ανασκαφή του 1858. Σύμφωνα με τη μελέτη του Μ. Κορρέ, είχε κωνική μορφή στο ημικυκλικό τμήμα και αμφικλινή στο ορθογώνιο των παρόδων και του προσκηνίου. Οι διαστάσεις της υπολογίζονται σε 83 μ. (Α-Δ) και 56 μ. (Β-Ν) και το ύψος σε 11,85 μ. ή 12,45 μ. (ανάλογα με την κλίση), η έκταση σε 3.600 τ.μ. και το βάρος της σε 180 τόνους. Οι κέραμοι εδράζονταν στους περιμετρικούς τοίχους, σε γείσα και στα ξύλινα ζευκτά της στέγης με την παρεμβολή ξύλινων σανίδων. Το μνημείο αναστηλώθηκε το 1954 και έκτοτε φιλοξενεί τις καλλιτεχνικές εκδηλώσεις του Φεστιβάλ Αθηνών.

Η ΒΟΡΕΙΑ ΚΛΙΤΥΣ

Η βόρεια πλαγιά της Ακρόπολης κατοικήθηκε στο τέλος της Νεολιθικής εποχής (3500-3000 π.Χ.) και αργότερα στην Ύστερη Εποχή Χαλκού (Μυκηναϊκή), στο τέλος της οποίας κατασκευάστηκε το *πελαργικό* τείχος που περιέκλεισε τις ΒΔ υπώρειες του λόφου. Προστάτευε κυρίως την πηγή της Κλεψύδρας και τις εξωτερικές προσβάσεις προς σπηλαιώδη ιερά του βράχου καθώς και στην υπόγεια μυκηναϊκή κρήνη. Η Κλεψύδρα ήταν σε χρήση από την προϊστορική εποχή και σύμφωνα με επιγραφή στη σπηλιά της λατρευόταν η νύμφη Εμπεδώ. Στην αρχαϊκή εποχή είχε πώρινο δάπεδο, ενώ στην κλασική, στα χρόνια του Κίμωνος (470-460 π.Χ.), μετατράπηκε σε κρηναίο κτήριο, από όπου ξεκινούσαν αγωγοί ύδρευσης. Το όνομά της οφείλει στο φαινόμενο της εξαφάνισης μέρους των νερών της που διοχετεύονταν υπογείως στο λιμάνι του Φαλήρου. Στη αυλή της κρήνης υπάρχει βάθρο με ανάγλυφα στεφάνια μυρτιάς και ψήφισμα επί άρχοντος Κηφισοδότου (323/22 π.Χ.). Τον 10 αι. μ.Χ. ο χώρος αναμορφώθηκε εξ αιτίας της πτώσης βράχων που την έφραξαν.

Η πηγή της Κλεψύδρας στη Βόρεια Κλιτύ της Ακρόπολης (Αρχείο ΕΦΑ Αθηνών).

Άποψη του προαυλίου της Κλεψύδρας από Δ (Αρχείο ΕΦΑ Αθηνών).

Οι δευτερεύουσες προσβάσεις προς την Ακρόπολη και τα ιερά της Βορείου Κλιτύος αρχίζουν από τον Περίπατο, περιφερειακή οδό στις υπώρειες του λόφου. Μια επιγραφή του 4ου αι. π.Χ., λαξευμένη στο ΒΑ μέρος του βράχου που ανακαλύφθηκε το 1862, αναγράφει το συνολικό μήκος του περιπάτου: «[τ]οῦ περιπάτου[υ]/ περίοδος / Π(έντε) Σ(τάδια) πόδες / ΔΠΙΙΙ». Δηλ. 5 στάδια και 18 πόδες (1.110 μ.). Μπροστά στο προαύλιο της Κλεψύδρας ο Περίπατος συναντούσε την Παναθηναϊκή οδό που ανηφορίζει ξεκινώντας από τον Κεραμεικό διαμέσου της Αγοράς προς την Ακρόπολη. Κάτω από τα Προπύλαια έχει σωθεί υπόλειμμα επιγραφής του 4ου αι. π.Χ. που αναφέρεται στην οδό των Παναθηναίων, την οποία διερχόταν η Παναθηναϊκή πομπή μεταφέροντας τον πέπλο της Αθηνάς επάνω σε τροχήλατο πλοίο. Στη συμβολή της Παναθηναϊκής οδού με την οδό των Τριπόδων, τη ρωμαϊκή εποχή διαμορφώθηκε μαρμαρίνη κλίμακα (*ανάβασις*), σύμφωνα με επιγραφική και νομισματική μαρτυρία του 1ου αι. μ.Χ.

Στη βυζαντινή εποχή στο εσωτερικό της κρήνης κτίστηκε το παρεκκλήσι των Αγίων Αποστόλων (10ος-11ος αι. μ.Χ.). Τον 13ο αι. μ.Χ. η πηγή περιελήφθη στην περιμετρική οχύρωση της Ακρόπολης από τους Φράγκους δούκες de La Roche. Η εκ νέου ανακάλυψη της Κλεψύδρας έγινε το 1822 από τον Κυριακό Πιττάκη που συμμετείχε στον απελευθερωτικό αγώνα, ώστε οι πολιορκημένοι από τους Τούρκους Έλληνες να έχουν πόσιμο νερό. Το 1823

Η αναστηλωμένη εκκλησία του Αγ. Νικολάου στη Βόρεια Κλιτύ της Ακρόπολης (Αρχείο ΕΦΑ Αθηνών).

κτίστηκε νέος προμαχώνας από τον οπλαρχηγό Οδυσσέα Ανδρούτσο, γεγονός που μνημονεύει μια ενεπίγραφη εντοιχισμένη πλάκα. Στον ίδιο χώρο κατακρημνίστηκε ο αγωνιστής από την Ακρόπολη, το 1824, μετά από πολύμηνη φυλάκισή του από τον σύντροφό του Γκούρα. Στη διάρκεια της οθωμανικής κατοχής η κύρια πρόσβαση στη Βόρεια Κλιτύ γινόταν μέσω της «πύλης του Λιονταριού» (στη συμβολή των σημ. οδών Θεωρίας και Πανός) που συνέδεε το «κάστρο» με το εμπορικό κέντρο («Σταροπάζαρο») στο Μοναστηράκι. Από την ανακαινισμένη κλίμακα ο επισκέπτης διέρχεται τη λιθόστρωτη μεσαιωνική οδό, έχοντας στα αριστερά του την αναστηλωμένη εκκλησία του Αγίου Νικολάου (ή Σεραφείμ), κατάλοιπο μοναστηριακού συγκροτήματος του 16ου-17ου αι. μ.Χ. Μετά τον τουρκοβενετικό πόλεμο του 1687, ο ναός οχυρώθηκε με το «τείχος της Υπαπαντής» και έγινε προμαχώνας («Ντάπια του Λιονταριού»). Η οχύρωση ολοκληρώθηκε από τον τούρκο βοεβόδα Χασεκή το 1778, εξ ου και η ονομασία «τείχος του Χασεκή».

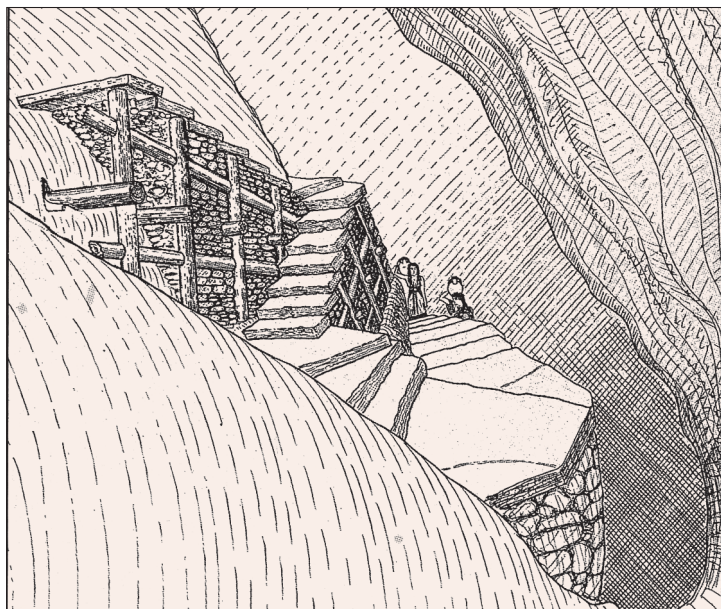

Τα σπήλαια και τα ιερά της Βορείου Κλιτύος

Στο ιερό του Απόλλωνα Υποακραιού (ύπό ακραις, δηλ. κάτω από τους βράχους), η λατρεία ανάγεται στον 13ο αι. π.Χ. Σύμφωνα με τη μυθολογική παράδοση, εδώ ο θεός ενώθηκε με την Κρέουσα, κόρη του βασιλιά Ερεχθέα, και από την ένωση αυτή προήλθε ο Ίων, γενάρχης των Αθηναίων. Εδώ αφιερώνονταν πλάκες με χαραγμένα ονόματα προσώπων που είχαν χρηματίσει άρχοντες. Ρωμαϊκές πλάκες, ευρήματα του 1897, εκτίθενται στο Μουσείο Ακρόπολης. Ανατολικότερα βρίσκεται το σπήλαιο του Διός Αστραπαιού σύμφωνα με μαρτυρίες του Θουκυδίδη και του Στράβωνα, η χρήση του οποίου ανάγεται στον 5ο αι. π.Χ. Στο σπήλαιο του Πανός η λατρεία του τραγοπόδη θεού καθιερώθηκε μετά τη μάχη του Μαραθώνα, λόγω της πίστης των Αθηναίων ότι συνέβαλε στη νίκη τους σκορπίζοντας τον πανικό φόβο στους Πέρσες. Στον βράχο είναι λαξευμένες κόγχες όπου οι πιστοί αφιέρωναν ανάγλυφα με τον Πάνα, τον Ερμή και τις Νύμφες. Ορισμένα από αυτά εκτίθενται στο Μουσείο Ακρόπολης. Τον 5ο αι. μ.Χ. στο σπήλαιο ιδρύθηκε παρεκκλήσι του Αγίου Αθανασίου. Προς τα ΒΑ βρίσκεται το σπήλαιο της μυκηναϊκής κρήνης, μια φυσική σχισμή βάθους 40 μ. που σχηματίστηκε

Τα σπήλαια του Διός, Πανός και Απόλλωνος Υποακραιού στη Βόρεια Κλιτύ της Ακρόπολης (Αρχείο ΕΦΑ Αθηνών).

*Αναπαράσταση της
μυκηναϊκής κρήνης.
T. Johannes 1939.*

*Η μυκηναϊκή κρήνη
στη Βόρεια Κλιτύ της
Ακρόπολης (Αρχείο ΕΦΑ
Αθηνών).*

με την αποκόλληση ενός μεγάλου βράχου. Είναι προσιτή από την Ακρόπολη διαμέσου της υπόγειας κλίμακας ΒΔ του Αρρηφορίου. Η κλίμακα αποτελούνταν από οκτώ τμήματα –τα δύο ανώτερα ξύλινα και τα υπόλοιπα λίθινα– και οδηγούσε σε φρέαρ βάθους 8 μ., η χρήση του οποίου συνδέεται με την ύδρευση της μυκηναϊκής Ακρόπολης. Στο υπόλοιπο τμήμα της Βορείου Κλιτύς εκτείνεται το υπαίθριο ιερό του Έρωτα και της Αφροδίτης. Αποτελείται από τραπεζιόσχημο άνδηρο (πλάτωμα), όπου οδηγούσε άνοδος μήκους 15 μ. από τον Περίπατο έως τα ανατολικά του ιερού. Το ιερό οριοθετούσε ένας περίβολος (ή ανάλημμα) με εξωτερική επένδυση αναγλύφων πλακών με παράσταση Ερώτων που βαδίζουν κρατώντας θυμιατήρια (δύο στο Μουσείο Ακρόπολης). Στο νότιο, δυτικό και το βόρειο μέρος του βράχου διατηρούνται κόγχες για την απόθεση αφιερωμάτων, μικρών γλυπτών και ειδωλίων, όπως σε άλλα υπαίθρια αττικά ιερά, λ.χ. το ιερό της Αφροδίτης στο Δαφνί (δεξιά της Ιεράς οδού, 11,5 χλμ. από την Αθήνα). Στα ιερά αυτά η Αφροδίτη λατρευόταν ως θεά της αναγέννησης της φύσης και της γονιμότητας. Τις ιδιότητες αυτές ενισχύει η παρουσία του Έρωτα, όπως δείχνει μια χαραγμένη στον βράχο επιγραφή σχετική με γιορτή του θεού, την 4η ημέρα του μηνός Μουνυχιώνος (τέλη Απριλίου). Την λειτουργία των Αρρηφορίων, της καθόδου των Αρρηφό-

ρων από την Ακρόπολη στο υπαίθριο ιερό, περιγράφει ο Πausanias. Το ιερό αποκαλύφθηκε στην ανασκαφή της πλαγιάς από τον Ο. Broneer (1931-1934). Τα έτη 1937-1939 βρέθηκαν φρέατα γεμισμένα με υλικό της περσικής επίχωσης της Ακρόπολης καθώς και λατρευτικός χώρος με ευρήματα του 4ου αι. π.Χ., που ο ανασκαφέας ονόμασε «ιερό των σκύφων» (μη ορατό σήμερα).

Το ιερό Έρωτος και Αφροδίτης στη Βόρεια Κλιτύ της Ακρόπολης (Αρχείο ΕΦΑ Αθηνών).

Η ΑΝΑΤΟΛΙΚΗ ΚΛΙΤΥΣ

Μετά την επιγραφή του περιπάτου ο επισκέπτης στρίβοντας στην ανατολική πλευρά του βράχου, στην Ανατολική Κλιτύ, συναντά ένα μεγάλο βαθύ σπήλαιο που όμως δεν διατηρεί ίχνη χρήσης στην αρχαιότητα. Η ανασκαφή του 1980 από τον Γ. Δοντά σε επιχώσεις έξω από αυτό

Το σπήλαιο της Αγλαύρου στην Ανατολική Κλιτύ της Ακρόπολης (Αρχείο ΕΦΑ Αθηνών).

έφερε στο φως μια μαρμάρινη στήλη με ψήφισμα του αθηναϊκού δήμου προς τιμήν της ιέρειας της Αγλαύρου, Τιμοκρίτης (247/6 ή 246/5 π.Χ.) – σήμερα εκτίθεται στο Μουσείο Ακρόπολης. Σύμφωνα με την επιγραφή, στο σπήλαιο της Αγλαύρου, κόρης του Κέκροπος, οι Αθηναίοι έφηβοι στα δεκαοκτώ τους χρόνια έρχονταν με πολεμική εξάρτυση για να ορκιστούν πίστη στην υπεράσπιση των ιερών της πόλης, όπως γνωρίζουμε και από τις γραπτές πηγές. Το εύρημα είναι καίριας σημασίας επειδή μετατοπίζει τη θέση του ιερού από τη βόρεια κλιτύ (όπως πιστευόταν παλαιότερα) στην ανατολική, και συνάμα τοποθετεί ανατολικότερα την «Αρχαϊκή Αγορά» της Αθήνας που περιελάμβανε κτήρια όπως το Ανάκειο, το Θησείο, το Πρυτανείο κ.ά., γνωστά από φιλολογικές και επιγραφικές μαρτυρίες.

Επιλογή Βιβλιογραφίας

Ελληνόγλωσση

- Κ. Αντωνιάδης (επιμ.), *Η δημιουργική φωτογραφία στην αρχαιολογία*, Μουσείο Μπενάκη, Αθήνα 2008.
- Η. R. Goette, Ό. Παλαγιά (επιμ.), *Ο Ludwig Ross και η Ελλάδα, Πρακτικά του Διεθνούς Συνεδρίου (Αθήνα 2-3 Οκτ. 2002)*, Rahden 2005.
- Α. Δεληβορριάς, *Η ζωοφόρος του Παρθενώνος*, Αθήνα 2004.
- Γ. Δεσπίνης, *Συμβολή στη μελέτη του έργου του Αγορακρίτου*, Αθήνα 1971.
- Γ. Δεσπίνης, *Παρθενώνεια*, Αθήνα 1982.
- Γ. Δεσπίνης, *Αρτεμεις Βραυρωνία, Λατρευτικά αγάλματα και αναθήματα από τα ιερά της θεάς στη Βραυρώνα και την Ακρόπολη της Αθήνας*, Αθήνα 2010.
- Κ. Ζάμπας, *Οι εκλεπτύνσεις των κιόνων του Παρθενώνος*, Αθήνα 2002.
- Δ. Ζιρώ, *Μελέτη αποκαταστάσεως του ναού της Αθηνάς Νίκης* (εκδ. ΕΣΜΑ), Αθήνα 1994.
- Σπ. Ιακωβίδης, *Η Μυκηναϊκή Ακρόπολις των Αθηνών*, Αθήνα 1968.
- Π. Καββαδίας, G. Kawerau, *Η ανασκαφή της Ακροπόλεως*, Αθήνα 1907.
- Ν. Καλτσάς, Γ. Δεσπίνης, *Πραξιτέλης*, Αθήνα 2007.
- Ν. Καλτσάς (επιμ.), *Αθήνα-Σπάρτη: από τον 8ο έως τον 5ο αι. π.Χ.*, Αθήνα 2006.
- Ν. Καλτσάς, Α. Shapiro (επιμ.), *Γυναικών λατρείες. Τελεουργίες και καθημερινότητα στην κλασική Αθήνα*, Νέα Υόρκη 2009.
- Ν. Καλτσάς, *Εθνικό Αρχαιολογικό Μουσείο. Τα γλυπτά*, Αθήνα 2002.
- Ν. Μ. Κοντολέων, *Το Ερέχθειον ως οικοδόμημα χθόνιας λατρείας*, Αθήνα 1949.
- Μ. Κορρές, Α' ΕΠΚΑ, *Εργασίες στα μνημεία: Θέατρο Διονύσου*, *ΑΔ* 35, 1980, Β1 (Χρονικά), 9-21.
- Μ. Κορρές, Χ. Μπούρας, *Μελέτη αποκαταστάσεως του Παρθενώνος* (εκδ. ΕΣΜΑ), Αθήνα 1983.
- Μ. Κορρές, *Μελέτη αποκαταστάσεως του Παρθενώνος* (εκδ. ΕΣΜΑ), Αθήνα 1989, 1994, 2003.
- Μ. Κορρές, *Από την Πεντέλη στον Παρθενώνα*, Αθήνα 1994.
- Μ. Κορρές, *Η στέγη του Ηρώδειου και άλλες γιγάντιες γεφυρώσεις*, Αθήνα 2014.
- Ι. Λεβέντη, *Πόλη σε κρίση. Αρχιτεκτονική γλυπτική της Αθήνας στην περίοδο του Πελοποννησιακού πολέμου*, Αθήνα 2014.
- Φ. Μαλλούχου-Tufano, *Η αναστήλωση των ελληνικών μνημείων στη Νεώτερη Ελλάδα, 1834-1939. Το Έργο της εν Αθήναις Αρχαιολογικής Εταιρείας και της Αρχαιολογικής Υπηρεσίας*, Αθήνα 1998.
- Α. Μάντης, *Disiecta Membra. Η διαρπαγή και η διασπορά των αρχαίων της Ακρόπολης*, *Ανθέμιον* 4, 1997, 9-25.
- Α. Μάντης, *Επιστροφή στην κεφαλή του Μουσείου Ακρόπολης 2381*, στο: Π. Βαλαβάνης (επιμ.), *Ταξιδεύοντας στην κλασική Ελλάδα. Τόμος προς τιμήν του καθηγητή Πέτρου Θέμελη*, Αθήνα 2011, 171-187.
- Α. Μάντης, *Disiecta Membra. Η διαρπαγή και η διασπορά των αρχαίων της Ακρόπολης*, στο: Φ. Μαλλούχου-Tufano, Α. Μαλικούρη (επιμ.), *1816-2016, 200 χρόνια τα Μάρμαρα του Παρθενώνα στο Βρετανικό Μουσείο*, *Ανθέμιον* 26, 2016.
- Σ. Μαυρομάτης, *Φωτογραφίες 1975-2002 από τα έργα στην αθηναϊκή Ακρόπολη*, Αθήνα 2002.
- Ι. Μέννεγκα (επιμ.), *Νομισματά και Νομισματική*, Αθήνα 2001.
- Ν. Μπαλάνος, *Η αναστήλωση των μνημείων της Ακροπόλεως*, Αθήνα 1940.
- Χ. Μπούρας κ.ά. (επιμ.), *Αθήναι. Από την κλασική εποχή έως σήμερα (5ος αι. π.Χ.-2000 μ.Χ.)*, Αθήνα 2000.
- Χ. Μπούρας, Β. Ελευθερίου, *δη Διεθνής Συνάντηση για την Αποκατάσταση*

- των Μνημείων Ακροπόλεως, Πρακτικά, Αθήνα, 4-5 Οκτωβρίου 2013, Αθήνα 2015.
- Μ. Μπρούσκαρη, *Τα μνημεία της Ακροπόλεως*, Αθήνα 1996 (ανατύπ. 2009).
- Μ. Μπρούσκαρη, Το θωράκιο του ναού της Αθηνάς Νίκης, *Αρχαιολογική Εφημερίς*, Αθήνα 1998.
- Α. Ορλάνδος, *Η αρχιτεκτονική του Παρθενώνος*, Αθήνα 1977.
- Μ. Παντελίδου, *Αι προϊστορικά Αθήνα*, Αθήνα 1975.
- Δ. Παντεμαλής κ.ά., *Μουσείο Ακρόπολης. Οδηγός*, Αθήνα 2014.
- Χ. Παπαδοπούλου-Κανελλοπούλου, *Ιερό της Νύμφης, Μελανόμορφες λουτροφόροι*, Αθήνα 1997.
- Θ. Γ. Παπαθανασόπουλος, *Το ιερό και το θέατρο του Διονύσου*, Αθήνα 1992.
- Ε. Παπακωνσταντίνου κ.ά., *Μελέτη καθαρισμού της δυτικής ζωφόρου. Μελέτη αποκαταστάσεως του Παρθενώνος*, τ. 7, Αθήνα 2002.
- Α. Ν. Παπανικολάου, *Μαθηματικά, μουσική, αρχιτεκτονική στην αρχαία Ελλάδα*, Αθήνα 2000.
- Α. Ν. Παπανικολάου, *Η αποκατάσταση του Ερεχθείου (1979-1987)*, Απόδοση Έργων Ακρόπολης, αρ. 1, Αθήνα 2012.
- Χ. Παπασταμάτη-Von Moock, Θέατρο του Διονύσου Ελευθερέως. Τα γλυπτά της ρωμαϊκής σκηνής: χρονολογικά, καλλιτεχνικά και ερμηνευτικά ζητήματα, στο: Θ. Στεφανίδου-Τιβεριού κ.ά. (επιμ.), *Κλασική παράδοση και νεωτερικά στοιχεία στην πλαστική της ρωμαϊκής Ελλάδας. Πρακτικά Διεθνούς Συνεδρίου, Θεσσαλονίκη 7-9 Μαΐου 2009*, Θεσσαλονίκη 2012, 129-149.
- Ν. Παπαχατζής, *Πανσανίου Ελλάδος Περιήγησις, Αττικά*, Αθήνα 1992.
- Α. Σπετσιέρη-Χωρέμη, *Τα γλυπτά του Παρθενώνα*, Αθήνα 2004.
- Τ. Τανούλας κ.ά., *Μελέτη αποκαταστάσεως των Προπυλαίων*, Αθήνα 1994.
- Τ. Τανούλας, *Τα Προπύλαια της αθηναϊκής Ακρόπολης κατά τον Μεσαίωνα*, Αθήνα 1997.
- Τ. Τανούλας, Η οχύρωση της αθηναϊκής Ακρόπολης από τους Φράγκους σε συνάρτηση με τα κάστρα των Σταυροφόρων στη Μέση Ανατολή και την Κύπρο, στο: *Πρακτικά του Γ' Διεθνούς Κυπριολογικού Συνεδρίου*, Λευκωσία 2001, 13-83.
- Τ. Τανούλας, Μ. Ιωαννίδου, *Μελέτη αποκαταστάσεως των Προπυλαίων 2. Μελέτη αποκαταστάσεως της ανωδομής του κεντρικού κτηρίου*, Αθήνα 2002.
- Τ. Τανούλας, «Το πολυτιμότερο στολίδι του κόσμου», στο στέμμα της Αραγωνίας: Η αθηναϊκή Ακρόπολη υπό καταλανική κυριαρχία (1311-1388), στο: *Η καταλανο-αραγωνική κυριαρχία στον ελληνικό χώρο*, Ινστιτούτο Θερβάντες, Αθήνα 2012, 23-45.
- Π. Τουρνιακώτης (επιμ.), *Ο Παρθενών και η ακτινοβολία του στη σύγχρονη εποχή*, Αθήνα 1994.
- Ι. Τριάντη, *Το Μουσείο Ακροπόλεως*, Αθήνα 1998.
- Υπουργείο Πολιτισμού. Επιτροπή θεάτρου και Ιερού Διονύσου - Ασκληπιείου, Νοτίου Κλιτύς Ακροπόλεως, *Εργασίες αποκατάστασης 2002-2005*, Αθήνα 2006.

Ξενόγλωσση

- S. B. Aleshire, *The Athenian Asklepieion*, Amsterdam 1989.
- Association of Friends of the Acropolis, *Archaeological promenades around the Acropolis*, Athens 2004.
- E. Berger, *Parthenon-Kongress Basel. Referate und Berichte, 4. bis 8. April*, Mainz 1984.
- E. Berger, E. Gisler-Huwiler, *Der Parthenon in Basel. Dokumentation zu den Fries*, Mainz 1996.

- L. Beschi, Il monumento di Telemachos, fondatore dell'Asklepion ateniese, *ASAtene* 45-46, 1967-1968, 381-436.
- L. Beschi, Contributi di topografia ateniese, *ASAtene* 45-46, 1967-1968, 511-536.
- M. Bieber, *The History of the Greek and Roman Theater*, N. Jersey 1961.
- J. Boardman, *The Parthenon and its Sculptures*, London 1985.
- Ch. Bouras, K. Zambas, S. Mavrommatis, *The Works of the Committee for the Preservation of the Acropolis Monuments on the Acropolis of Athens*, Athens 2002.
- Th. Bowie, D. Thimme, *The Carrey Drawings of the Parthenon*, Bloomington Indiana 1971.
- V. Brinkmann et al. (eds), *Circumlitio. The Polychromy of Antique and Mediaeval Sculpture*, Munich 2010.
- F. Brommer, *Die Skulpturen der Parthenon-Giebel*, Mainz 1963.
- F. Brommer, *Die Metopen des Parthenon: Katalog und Untersuchung*, Mainz am Rhein 1967.
- F. Brommer, *Der Parthenonfries: Katalog und Untersuchung*, Mainz am Rhein 1977.
- M. Brusdari, *The Acropolis Museum. A Descriptive Catalogue*, Athens 1974.
- G. S. Bucher, J. Deupi (eds), *An Archaeologist's Eye. The Parthenon Drawings of Katherine A. Schwab*, West Haven, Connecticut 2014.
- P. A. Butz, *The Art of the Hekatompedon Inscription and the Birth of the Stoikbedon Style*, Leiden-Boston 2010.
- J. Mck. Camp II, *In Search of Greece. Catalogue of an Exhibit of Drawings at the British Museum by Edward Dodwell and Simone Pomardi*, California 2013.
- J. Christiansen, *The Rediscovery of Greece. Denmark and Greece in the 19th Century*, Ny Carlsberg Glyptotek, Copenhagen 2000.
- B. J. Connely, *The Parthenon Enigma*, New York 2014.
- W. D. E. Coulson et al. (eds), *The Archaeology of Athens and Attica under the Democracy*, Oxford 1994.
- W. B. Dinsmoor, The Hekatompedon on the Athenian Acropolis, *AJA* 51, 1947, 109-151.
- W. B. Dinsmoor, W. B. Jr. Dinsmoor, *The Propylaia to the Athenian Acropolis. II. The Classical Building* (A. N. Dinsmoor ed.), Princeton 2004.
- G. Dontas, The true Aglaurion, *Hesperia* 52, 1983, 48-63.
- R. Economakis (ed.), *Acropolis Restoration, The CCAM Interventions*, London 1994.
- G. Ferrari, The Ancient Temple on the Acropolis at Athens, *AJA* 106, 2002, 11-35.
- K. Glowacki, *Topics concerning the North Slope of the Acropolis in Athens*, Ann Arbor 1991.
- K. Glowacki, The Acropolis of Athens Before 566 B.C., in: K. Hartswick, M. Sturgeon (eds), *ΣΤΕΦΑΝΟΣ. Studies in Honor of B.S. Ridgway*, University of Pennsylvania, Philadelphia 1988, 163-173.
- E. Greco et. al., *Topografia di Atene. Sviluppo urbano e monumenti dalle origini al III sec. d.C. (Acropoli-Areopago-Pnike)*, Paestum 2010.
- G. Gruben, *Griechische Tempel und Heiligtümer*, München 2001.
- D. Harris, *The Treasures of the Parthenon and the Erechtheion*, Oxford 1995.
- W. Hoepfner (ed.), *Kult und Kultbauten auf der Akropolis. Internationales Symposium (Berlin 1995)*, Berlin 1997.
- B. Holtzmann, *L'Acropole d'Athènes*, Paris 2002.
- G. M. Hurwit, *The Athenian Acropolis, History, Mythology and Archaeol-*

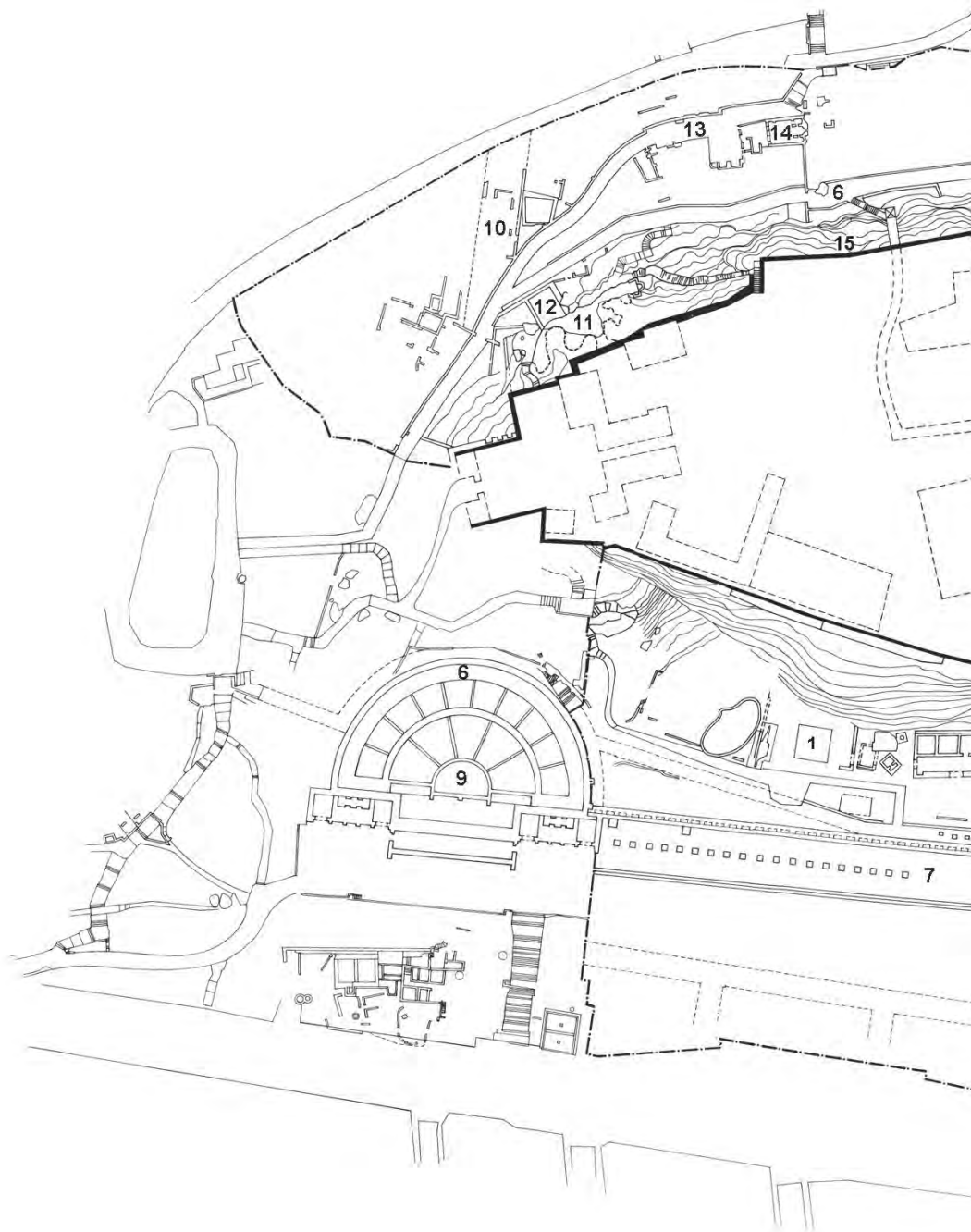
- ogy from Neolithic Era to the Present*, Cambridge 1999.
- J. M. Hurwit, *The Acropolis in the Age of Perikles*, Cambridge 2004.
- Sp. E. Iakovidis, *The Mycenaean Acropolis of Athens*, Athens 2006.
- I. D. Jenkins, *The Parthenon Frieze*, Austin 1994.
- I. D. Jenkins, *The Parthenon Sculptures in the British Museum*, London 2007.
- A. Kaldellis, *The Christian Parthenon. Classicism and Pilgrimage in Byzantine Athens*, Cambridge 2009.
- K. Karakasi, *Archaische Koren*, München 2001.
- P. Kavvadias, G. Kawerau, *Die Ausgrabungen der Akropolis von Jahre 1885 - bis Jahre 1890*, Athen 1907.
- C. M. Keesling, *The Votive Statues of the Athenian Acropolis*, Cambridge 2003.
- K. Kissas, *Die attischen Statuen- und Stelenbasen archaischer Zeit*, Bonn 2000.
- K. Kissas, *Archaische Architektur der Athener Akropolis*, Wiesbaden 2008.
- N. L. Klein, Architectural Repairs of the Small Limestone Buildings on the Athenian Acropolis in the Archaic Period, in M.M. Miles (ed.), *Autopsy in Athens. Recent Archaeological Research on Athens and Attica*, Oxford 2015, 1-8.
- N. Klein, The Architecture of the Athenian Akropolis before Perikles: The Life and Death of the Small Limestone Buildings, in: K. F. Daly, L. A. Riccardi (eds), *Cities called Athens. Studies Honoring John McK. Camp II*, New Jersey 2015, 137-163.
- M. Korres, *From Pentelicon to the Parthenon*, Athens 1995.
- M. Korres, G. A. Panetsos, T. Seki (eds), *The Parthenon: Architecture and Conservation*, Athens 1996.
- R. Krumeich, Ch. Witschel, *Die Akropolis von Athen im Hellenismus und der römischen Kaiserzeit*, Wiesbaden 2010.
- E. Langlotz, W.-H. Schuchhardt, *Archaische Plastik auf der Akropolis*, Frankfurt am Main 1943.
- K. D. S. Lapatin, *Chryselephantine Statuary in the Ancient Mediterranean World*, Oxford 2001.
- N. Leipen, *Athena Parthenos. A Reconstruction*, Toronto 1971.
- I. S. Mark, *The Sanctuary of Athena Nike in Athens: Architectural Stages and Chronology*, Hesperia, Suppl. 26, Princeton 1993.
- A. Mantis, Parthenon Central South Metopes: New Evidence, in: D. Buitron-Oliver (ed.), *The Interpretation of Architectural Sculpture in Greece and Rome*, Studies in the History of Art 49, Washington DC 1997, 67-81.
- S. Mavrommatis, *Photographs 1975-2002 from the Works on the Acropolis of Athens*, Athens 2002.
- A. Michaelis, *Der Parthenon*, Leipzig 1871.
- P. A. Mountjoy, *Mycenaean Athens*, Jonsered 1995.
- J. Neils, *The Parthenon Frieze*, Cambridge 2001.
- J. Neils (ed.), *The Parthenon from Antiquity to the Present*, Cambridge 2005.
- T. Osada (ed.), *The Parthenon Frieze. The Ritual Communication between Goddess and the Polis*, Parthenon Project Japan 2011-2014, Vienna 2016.
- O. Palagia, *The Pediments of the Parthenon*, Leiden 1993 (reprinting 1998).
- O. Palagia (ed.), *Greek Sculpture. Function, Material and Techniques in the Archaic and Classical Periods*, Oxford 2006.

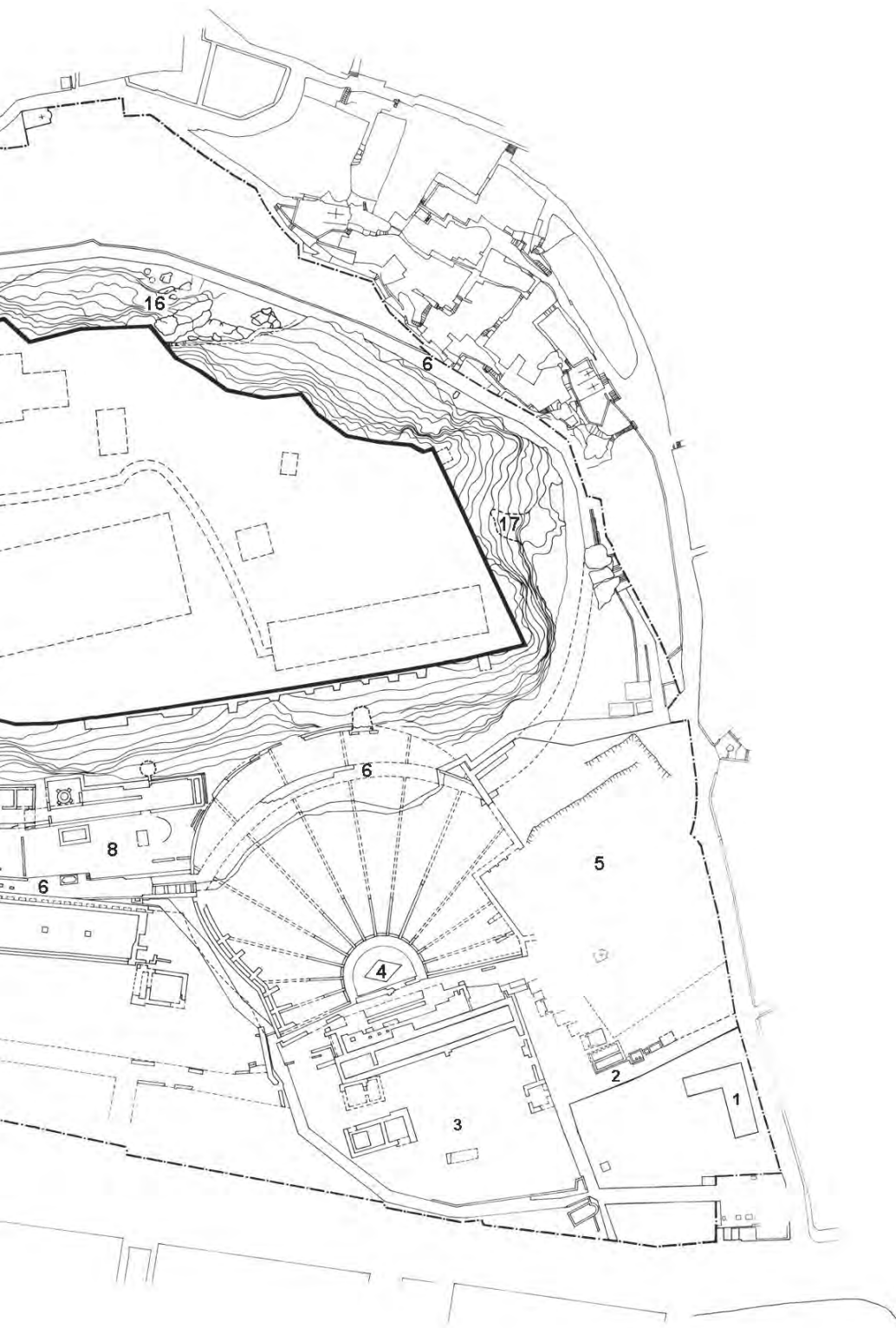
- O. Palagia (ed.), *Art in Athens during the Peloponnesian War*, Cambridge 2009.
- D. Pandermalis et al., *Acropolis Museum Guide*, Athens 2014.
- J. M. Paton, G. P. Stevens, L. D. Caskey, and N. H. Fowler, *The Erechtheum*, Cambridge, MA. 1927.
- F. C. Penrose, *An Investigation of the Principles of Athenian Architecture, or, The Results of a Recent Survey Conducted chiefly with Reference to the Optical Refinements Exhibited in the Construction of the Ancient Buildings at Athens*. Ed. by the Society of Dilettanti, London 1851 (2nd ed. London 1888).
- L. Polacco, *Il teatro di Dioniso Eleutereo ad Atene*, Roma 1990.
- A. Raubitschek, *Dedications from the Athenian Acropolis. A Catalogue of the Inscriptions of the Sixth and Fifth Centuries B.C.*, Cambridge Mass. 1949.
- R. F. Rhodes, *Architecture and Meaning on the Athenian Acropolis*, Cambridge 1995.
- B. S. Ridgway, Images of Athena on the Acropolis, in: J. Neils (ed.), *Gods and Polis: The Panathenaic Festival in Ancient Athens*, Princeton 1992, 119-142.
- I. Romano, *Early Greek Cult Statues*, Diss. Univ. of Pennsylvania 1980.
- L. Ross, E. Schaubert, C. Hansen, *Der Tempel der Nike Apteros*, Berlin 1839.
- J. Rutten, *The New Acropolis Museum*, New York 2009.
- F. Santi, *I Frontoni arcaici dell' Acropoli di Atene*, Roma 2010.
- A. Scholl, *Die Korenhalle des Erechtheion auf der Akropolis: Frauen für den Staat*, Frankfurt am Main 1998.
- H. Schrader (ed.), *Die archaischen Marmorbildwerke der Akropolis*, Frankfurt 1939.
- K. A. Schwab, New Evidence in Parthenon East Metope 14, in: P. Schultz (ed.), *Structure, Image, Ornament: Architectural Sculpture of the Greek World*, Oxford 2009, 79-86.
- A. Stewart, The Persian and Carthaginian Invasions of 480 B.C.E. and the Beginning of the Classical Style, *AJA* 112, 2008, 377-412.
- E. Touloupa, Early Bronze Sheets with Figured Scenes from the Acropolis, in: D. Buitron-Oliver (ed.), *New Perspectives in Early Greek Art*, Studies in the History of Art 32, Hannover/London 1991, 241-271.
- E. Touloupa, Une Gorgone en bronze de l'Acropole, *BCH* 93, 1969, 862-884.
- J. Travlos, *Pictorial Dictionary of Ancient Athens*, London 1971.
- E. Vikela, Attische weihreliefs und die Kult-topographie Attikas, *AM* 112, 1997, 167-246.
- C. Vlassopoulou, Decorated Architectural Terracottas from the Athenian Acropolis. Catalogue of Exhibition, *Hesperia* 59, 1990, vii-xxxii.
- C. Vlassopoulou, La double offrandre de Lysias et Evarchis recomposée au Musée de l'Acropole, *BCH* 135, 2011, 119-135.
- T. Wiegand, *Die archaische Poros-architektur der Akropolis zu Athen*, Kassel-Leipzig 1904.
- N. Winter, *Greek Architectural Terracottas from the Prehistoric to the End of the Archaic Period*, Oxford 1993.

Άποψη της Ακρόπολης από τον Λυκαβηττό (φωτ. Τ. Σουβλάκης, 2016. Αρχείο ΥΣΜΑ).

ΥΠΟΜΝΗΜΑ

1. Στέγαστρο εκθεμάτων
2. Αρχαία οδός των Τριπόδων
3. Ιερό Διονύσου Ελευθερέως
4. Θέατρο Διονύσου Ελευθερέως
5. Ωδείο Περικλέους
6. Περίπατος
7. Στοά Ευμένους
8. Ασκληπιείο
9. Ωδείο Ηρώδου του Αττικού

10. Οδός Παναθηναίων
11. Σπήλαια Απόλλωνος Υποακράϊου, Πανός και Διός Ολυμπίου
12. Κλεψύδρα
13. Μεσαιωνική οδός
14. Άγιος Νικόλαος
15. Μυκηναϊκή Κρήνη
16. Ιερό Αφροδίτης και Έρωτα
17. Σπήλαιο «Αγλαυρείου»

